

Terra sigillata van het Thermenterrein in Heerlen

R.A.J. Niemeijer en M. Polak

Auxiliaria 17

Auxiliaria 17

TERRA SIGILLATA VAN HET THERMENTERREIN IN HEERLEN

R.A.J. Niemeijer en M. Polak

Nijmegen 2019

Impressum

Opdrachtgever: Gemeente Heerlen

Titel: Terra sigillata van het Thermenterrein in Heerlen

Auteurs: R.A.J. Niemeijer en M. Polak

Redactie: M. Polak

Afbeeldingen: Ph. Debeerst, R.A.J. Niemeijer, M. Polak, R.P. Reijnen,
J.R.A.M. Thijssen (†), W.K. Vos

Foto omslag: Ph. Debeerst

© Radboud Universiteit Nijmegen, Provinciaal-Romeinse Archeologie, 2019

The authors and copyright holders grant to all users a free, irrevocable, worldwide, perpetual right of access to, and a license to copy, use, distribute, transmit and display the work publicly and to make and distribute derivative works, in any digital medium for any responsible purpose, subject to proper attribution of authorship, as well as the right to make small numbers of printed copies for their personal use.

Radboud Universiteit

Radboud Universiteit Nijmegen, Provinciaal-Romeinse Archeologie
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen

Inhoud

1	Inleiding.....	5
1.1	Onderzoeksvragen.....	5
1.2	Werkwijze.....	6
1.3	Leeswijzer	7
2	Het ensemble	9
2.1	Italië en Lyon (Arretina).....	10
2.2	Zuid-Gallië	11
2.3	Midden-Gallië	19
2.4	Oost-Gallië	23
2.5	Laat-Romeins	28
3	Datering	33
3.1	Vormen	33
3.2	Stempels	34
3.3	Versiering	37
3.4	Conclusies	40
4	Vondstcontext	43
4.1	Zones	43
4.2	Contexten	47
4.3	Passende en bijeenbehorende fragmenten.....	52
4.4	Conclusies	52
5	Gebruik en depositie.....	55
5.1	Vormgroepen	55
5.2	Gebruikssporen	56
5.3	Graffiti	56
5.4	Fragmentatie.....	59
5.5	Conclusies	60
6	Terra sigillata en het Thermenterrein.....	63
	Verantwoording van de afbeeldingen	68
	Afkortingen en literatuur	69
Bijlage 1	Catalogus van de stempels op terra sigillata	73
Bijlage 2	Catalogus van de versierde terra sigillata.....	97
Bijlage 3	Catalogus van de radstempelsigillata.....	129

1 Inleiding

Voor het project ‘Thermen en omgeving’ is in 2016-2017 de terra sigillata van het Thermenterrein bestudeerd. In totaal zijn 3246 fragmenten gedetermineerd, verdeeld over 2471 objectnummers. Deze stukken zijn afkomstig uit verschillende collecties. Een klein deel stamt uit de ‘collectie thermen’, die voornamelijk de vondsten omvat die in de jaren ‘40 van de vorige eeuw zijn verzameld bij de eerste opgraving van het thermencomplex. Het grootste deel komt uit de opgravingen in de jaren ‘50, die vooral buiten het badgebouw hebben plaatsgevonden. Enkele scherven stammen uit andere collecties, en van een klein deel is geen nadere informatie bekend.

Tijdens de opgraving van het badgebouw is zeer selectief vondstmateriaal verzameld. De terra sigillata uit deze collectie omvat 165 fragmenten van minimaal 69 individuen, verdeeld over 108 objectnummers. Bijna alle fragmenten zijn op enigerlei wijze gedecoreerd of dragen een bodemstempel. In de jaren ‘50 zijn ten noorden, oosten en zuiden van het badgebouw opgravingsputten aangelegd. Hieruit zijn ruim 2900 fragmenten van 1667 gereconstrueerde individuen bewaard, verdeeld over 2216 objectnummers. Dit zijn veelal randen en bodems, maar daarnaast ook wandscherven die aan een vorm konden worden toegewezen. De documentatie laat vaak geen precieze contexttoewijzing toe, zodat veel terra sigillata tot op zekere hoogte als contextloos beschouwd moet worden.

1.1 Onderzoeksvragen

Het onderzoek van de terra sigillata was erop gericht om inzicht te verwerven in de terra sigillata die op het Thermenterrein is verzameld. Daarbij ging het niet alleen om het Thermenterrein als geheel, maar ook om de afzonderlijke structuren. Bij de determinatie en analyse van het sigillata-ensemble van het Thermenterrein is een antwoord gezocht op zeventien vragen die zijn geformuleerd in het “Onderzoekskader Thermenterrein Heerlen (Context *Coriovallum*)”:¹

A5 Valt er iets te zeggen over de relatie tussen de nabijgelegen gebouwen en het badhuis gelet op functie, datering, bouwwijze, oriëntatie, etc.

A6 Waartoe en in welke periode zijn de aangetroffen grachten nabij en om het badhuis en omgeving aangelegd? Wat is het verloop van deze grachten en hoeveel fasen zijn er herkenbaar in de archeologische dataset?

A7 Is er een relatie tussen het ontstaan van *Coriovallum* en veronderstelde (vroeg) militaire activiteit in de vicus van hedendaags Heerlen? Zijn er onderbouwde aanwijzingen voor een militaire versterking ter plaatse en zo ja, uit welke perioden dateren die?

A8 Is er iets te zeggen over religieuze activiteiten in de vicus *Coriovallum* aan de hand van (mogelijke) tempels en of bepaalde typen vondsten, en zijn er verbintenissen met het badhuis aantoonbaar te maken?

C1 Wat zijn ‘typische badhuisvondsten’ en welke daarvan zijn aangetroffen in Heerlen? Daarbij kunnen functionele vondstensembles worden gecategoriseerd en in diagrammen worden weergegeven, zodat een (procentueel) vergelijk met zuivere nederzettingscontexten kan worden uitgevoerd.

C2 Welke vondsten zijn waar gedaan in het badhuis en wat kan dat zeggen over functie en gebruik van de individuele ruimtes en de eventuele datering?

---

¹ Vos 2016.

C3 Is aan de hand van vondstmateriaal iets te zeggen over het gebruik van het badhuis door mannen/vrouwen/kinderen en/of militair/civiel?

C4 Welke vondsten zijn noch toe te schrijven aan typische badhuisvondsten, noch als verloren persoonlijke items van bezoeker te duiden, en wijzen daardoor mogelijk op andere activiteiten in en rondom het badhuis?

C5 Kunnen verspreidingspatronen van (vroeg gedateerd) culturele vondstmateriaal meer zicht bieden op de ontstaansgeschiedenis en het verval van *Coriovallum*?

C6 Wat is de bandbreedte van de dateringen van het materiaal uit het badcomplex en de omgeving? Zijn er verschillen/overeenkomsten tussen de datering binnen en buiten de *thermae*?

C7 Welke vroege vondsten zijn aantoonbaar en waar bevinden die zich?

C8 Welke Laat-Romeinse vondsten zijn traceerbaar en waar bevinden die zich?

C9 Zijn er aanwijzingen voor Heerlense waar en/of misbaksels, etc. Waar komt het materiaal vandaan en/of waar zijn de grondstoffen gewonnen?

C10 Komen er bijzondere vondsten voor die de datering of functie van *Coriovallum* en/of het badhuis in een nieuw daglicht plaatsen? Is er bijvoorbeeld (veel) militaire graffiti op terra sigillata aanwezig?

C11 Welke vondsten komen direct van het badcomplex en welke uit de nabije omgeving?

C12 Wat zegt het materiaal over contacten met de omgeving, handelsnetwerken, een militaire oorsprong?

C13 Wat zegt de verspreiding van het materiaal over de omvang van de vicus? Zijn er veranderingen daarin zichtbaar die kunnen duiden op uitbreiding of krimp van de agglomeratie?

Op voorhand valt te verwachten dat de bestudering van de sigillata belangrijke inzichten kan opleveren in de chronologie van de sporen en structuren. Daarnaast zou de sigillata licht kunnen werpen op de activiteiten die her en der op het Thermenterrein hebben plaatsgevonden, al is daarvoor in veel gevallen een vergelijking met andere vondstgroepen noodzakelijk. Onderzoeksvragen die betrekking hebben op de relatie van het Thermenterrein tot de rest van de Heerlense agglomeratie, zullen minder vaak te beantwoorden zijn, omdat het inzicht in de rest van de vicus nog beperkt is.

1.2 Werkwijze

De terra sigillata is eerst onderworpen aan een ‘quick scan’, waarbij het materiaal globaal is gesorteerd op herkomst (Italisch, Zuid-Gallisch, Midden-/Oost-Gallisch) en de aanwezigheid van een bodemstempel of decoratie is geregistreerd. Vervolgens is alle terra sigillata gedetermineerd aan de hand van de standaardwerken voor de diverse hoofdgroepen, en ingevoerd in een tabel in Excel. Daarbij zijn 28 variabelen genoteerd. Vervolgens is deze lijst gekoppeld aan de beschikbare contextinformatie.

Tijdens het determineren ontstond de indruk dat van vele stukken passende scherven over meerdere objectnummers waren verdeeld. Om deze hypothese te testen, is de Zuid-Gallische terra sigillata per vorm uitgelegd en systematisch aangepast. Hoewel er zeker passende fragmenten vastgesteld konden worden, was het aantal niet zo groot als tijdens de determinatie werd gedacht. Daarom is besloten dit pasexperiment niet verder voort te zetten.

Het Midden- en/of Oost-Gallische materiaal is echter alsnog per vorm uitgelegd, maar hierbij lag de nadruk op het onderscheiden van verschillende productiecentra op basis van het baksel. Als passende fragmenten konden worden vastgesteld, zijn deze genoteerd.

Het onderscheiden van de productiecentra alleen op grond van het baksel is een heikele zaak. Zonder bijkomende aanwijzingen zoals bodemstempel, decoratie en soms ook profiel, is geen productiecentrum ingevuld.

1.3 Leeswijzer

Hieronder wordt eerst een overzicht gepresenteerd van het ensemble als geheel (hfst. 2). Daarna wordt dieper ingegaan op de datering (hfst. 3), de vondstcontext van het materiaal (hfst. 4) en op aanwijzingen voor gebruik en depositie (hfst. 5). Daarna worden de belangrijkste bevindingen voor het Thermenterrein behandeld en de onderzoeksvragen beantwoord (hfst. 6). Catalogi van stempels en decoraties zijn opgenomen in drie bijlagen.

productieregio	scherven	mai	% scherven	% mai
Italië-Lyon	37	23	1,1	1,3
Italië/Zuid-Gallië	7	5	0,2	0,3
Zuid-Gallië	1633	901	50,3	49,7
Zuid-/Midden-Gallië	10	6	0,3	0,3
Midden-Gallië	37	18	1,1	1,0
Midden-/Oost-Gallië	154	104	4,7	5,7
Oost-Gallië	1037	597	31,9	32,9
Oost-Gallië (laat)	314	150	9,7	8,3
onbekend	17	8	0,5	0,4
totaal	3246	1812	100,0	100,0

Tabel 1 Overzicht van het aantal scherven en het minimaal aantal individuen (mai) per productieregio, met hun procentuele verdeling. De productieregio's zijn ruwweg chronologisch geordend.

vorm	rand	wand	bodem	scherven	mai	randper	%rand	%wand	%bodem
bakje	665	143	186	994	708	7.837	66,9	14,4	18,7
bord	326	64	107	497	345	2.382	65,6	12,9	21,5
kom	320	618	69	1.007	288	2.298	31,8	61,4	6,9
bord/schaal	205	25	52	282	207	1.937	72,7	8,9	18,4
schotel	85	25	60	170	101	539	50,0	14,7	35,3
wrijfschaal	66	55	18	139	74	498	47,5	39,6	12,9
kraagkom	56	14	9	79	48	537	70,9	17,7	11,4
bakje/bord	23	5	0	28	14	211	82,1	17,9	0,0
kom/schaal	9	1	3	13	12	72	69,2	7,7	23,1
beker	4	18	3	25	7	67	16,0	72,0	12,0
onbekend	2	0	1	3	3	8	66,7	0,0	33,3
kruik	1	2	0	3	1	31	33,3	66,7	0,0
onbekend	0	0	5	5	4	0	0,0	0,0	100,0
gesloten	0	1	0	1	0	0	0,0	100,0	0,0
totaal	1.762	971	513	3.246	1.812	16.417	54,3	29,9	15,8

Tabel 2 Overzicht van het aandeel van de hoofdvormen, uitgedrukt in aantallen scherven, minimum aantal individuen (mai) en randpercentages (randper), met per hoofdvorm de percentages rand-, wand- en bodemscherven. De hoofdvormen zijn geordend op het aantal randscherven.

2 Het ensemble

De voor de uitwerking van het Thermenterrein geselecteerde terra sigillata omvat 3246 fragmenten van minimaal 1812 individuele stukken vaatwerk (tabel 1).² In percentages uitgedrukt ontlopen de aantallen scherven en individuen per productieregio elkaar maar weinig. Slechts één procent van de sigillata stamt uit productiecentra in Italië en Lyon en is te dateren in de vroege 1ste eeuw. Ongeveer de helft komt uit het Zuid-Gallische productiecentrum van La Graufesenque en dateert globaal uit de 1ste eeuw. De resterende helft stamt uit verschillende pottenbakkerijen in Midden- en vooral Oost-Gallië, die in de 2de en 3de eeuw in bedrijf waren, en voor een klein deel in de 4de en 5de eeuw.

Zoals gebruikelijk zijn veruit de meeste fragmenten sigillata afkomstig van bakjes, borden en kommen (tabel 2). Samen zijn deze drie hoofdvormen met nagenoeg 2500 scherven goed voor ruim driekwart van alle fragmenten. Als ook de vormgroepen schotel en bord/schaal worden meegerekend, neemt het aandeel zelfs toe tot 91%. De term 'schotel' wordt hier gebruikt voor grote uitvoeringen van borden, met in de regel een diameter groter dan 18-20 cm, een brede standring en veelal een gearceerde cirkel in de bodem. Onder de noemer 'bord/schaal' zijn de vormen Dragendorff 18/31 en 32 gerangschikt, die geregeld zo diep zijn dat ze beter als schaal dan als bord kunnen worden aangeduid. Het onderscheid tussen kleine en grote exemplaren is bij deze vormen soms minder eenduidig dan bij de Zuid-Gallische waar.

Opmerkelijker dan de dominantie van de genoemde hoofdvormen is het grote aandeel randfragmenten, van 54% over het gehele ensemble. Dit is veel hoger dan de aandelen van rond 40% in complexen uit Alphen aan den Rijn en Voorburg-Forum Hadriani.³ Het aanzienlijke verschil doet vermoeden dat in Heerlen diagnostische scherven zorgvuldiger verzameld of bewaard zijn.

De indruk dat de verzameling niet geheel willekeurig is samengesteld, wordt versterkt door een ander opvallend fenomeen. Bij ruim dertig stukken lijkt het bodemstempel moedwillig te zijn afgebroken, te oordelen naar vreemde en scherpe breuklijnen. Hoewel in de loop van de inventarisatie in 25 gevallen aan een passende scherven zijn gevonden, was geen daarvan een los fragment met een bodemstempel. Alle ruim dertig stukken zijn afkomstig van de opgravingen in 1952-1958, dus het is ook geen eigenaardigheid die met de oudere collecties samenhangt.

Er is echter geen zekerheid dat het afbreken van de stempels recent heeft plaatsgevonden. Ook oude breuken hebben vaak scherpe breukranden, en er zijn ruim vijftig stukken waarvan randen en wanden zorgvuldig rond de standring zijn verwijderd of waarvan de kraag duidelijk met opzet is afgeslagen (afb. 9, 5; 14, 3 en 6); bij een kom Hofheim 12 is de platte rand zo bijgewerkt dat een plat handvat is ontstaan (afb. 9, 2). Verder zijn er vier losse leeuwenkopjes van wrijfschalen, en zes wrijfschalen waarvan de leeuwenkopjes zijn afgeslagen. De opzettelijke bewerking van al deze stukken lijkt al in de oudheid te hebben

² Het minimum aantal individuen is gebaseerd op het aantal rand- en bodemscherven, waarbij rekening is gehouden met passende fragmenten.

³ Andere grote sigillatacomplexen met goed vergelijkbare gegevens zijn niet voorhanden. De genoemde aandelen zijn gebaseerd op vondstbestanden van de opgravingen Alphen aan den Rijn 2001-2002 (Van der Linden 2004) en Voorburg-Forum Hadriani 2005 (Van Diepen 2009). De percentages rand-, wand en bodemfragmenten bedragen hier respectievelijk 41/39/20 en 40/42/18. Zowel bij deze complexen als in het ensemble van het Thermenterrein is de verhouding tussen rand- en bodemfragmenten ongeveer 2:1. Andere complexen die net als het Thermenterrein door J.E. Bogaers zijn opgegraven, lenen zich niet voor een vergelijking, omdat de vondsten niet ontsloten zijn of niet op dezelfde wijze gekwantificeerd.

vorm	type	scherven	mai	% scherven	% mai
bakje	Conspectus 22	15	8	0,5	0,4
	Conspectus 26	1	0	0,0	0,0
	Conspectus 31	3	2	0,1	0,1
	onbekend	3	2	0,1	0,1
bord	onbekend	9	6	0,3	0,3
	Conspectus 18.2	3	3	0,1	0,2
	Conspectus 4.6	1	1	0,0	0,1
bakje/bord	onbekend	1	0	0,0	0,0
schotel	onbekend	1	1	0,0	0,1
totaal		37	23	1,1	1,3

Tabel 3 Overzicht van de sigillata uit Italië en Lyon, gerangschikt op hoofdvorm en type, uitgedrukt in aantallen scherven en minimum aantal individuen (mai), met hun procentuele verdeling berekend op basis van alle sigillata van het Thermenterrein.

plaatsgevonden, in veel gevallen mogelijk om eenmaal beschadigde stukken voor een ander doel te kunnen hergebruiken, bijvoorbeeld als kraagloze kom of als stop of deksel. Opvallend genoeg is tweederde van de bijgewerkte stukken afkomstig uit Oost-Gallië – tweemaal zoveel als op grond van het aandeel Oost-Gallische waar in het ensemble valt te verwachten (tabel 1).

Dat beschadiging van een stuk sigillata niet altijd betekende dat het werd afgedankt, blijkt ook uit sporen van reparatie. Hierbij werd aan weerszijden van een breuk een gaatje geboord, waarna met vloeibaar lood een verbinding tot stand werd gebracht (afb. 8; bijlage 2, cat. 44-45). Deze reparatiewijze is bij elf Zuid-Gallische stukken geconstateerd, waarvan drie schotels en zes stukken met reliëfversiering – ongetwijfeld de kostbaarste stukken.

Bij veertig stukken zijn opvallende sporen van slijtage geconstateerd, meestal van de deklaag aan de binnenzijde; met uitzondering van slechts vier Zuid-Gallische zijn ze alle uit Oost-Gallië afkomstig. In dertien gevallen gaat het om wrijfschalen, waar slijtage aan de binnenzijde geen verbazing hoeft te wekken. Dat geldt in zekere zin ook voor drie bakjes Niederbieber 11a (afb. 19, 2-3), een type waarbij dit om onopgehelderde redenen vaak het geval is.⁴ De meerderheid betreft echter (andere) bakjes, kommen en borden of schalen.

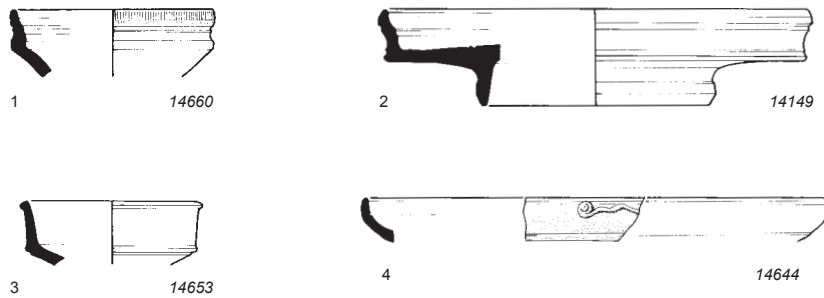
2.1 Italië en Lyon (Arretina)

Een klein deel van de terra sigillata, ongeveer 1%, bestaat uit zogenaamde Italische terra sigillata of Arretina. Beide termen dekken de lading niet volledig: behalve in Arezzo is dit soort aardewerk op vele andere plaatsen in Italië gemaakt; daarnaast wordt de sigillata die rond het begin van de jaartelling in Lyon is vervaardigd, ook tot de Arretina gerekend. De vroegste productie wordt rond 40 voor Chr. gedateerd; twee decennia later verschijnt het ook in het noordwesten, in de legerkampen. Het Heerlense spectrum is nog iets jonger: de meeste aangetroffen vormen dateren vanaf het begin van de jaartelling of iets daarvoor. In deze periode is er een enorme sigillataproductie in Pisa, en een aanzienlijk deel daarvan is naar onze streken geëxporteerd: van de Arretina in het in 15 na Chr. gebouwde legerkamp van Velsen is ruim de helft afkomstig uit Pisa.

Ook in Heerlen zijn Pisaanse producten aangetroffen. Xanthus, wiens naam op twee bakjes en een bord gestempeld is, werkte er (cat. 3-5). Ook Amaranthus, wiens naam op twee bakjes staat, werkte waarschijnlijk in Pisa (cat. 1-2). Van enkele andere borden en bakjes kan op grond van baksel en vorm een

⁴ Van het vierde exemplaar van dit type uit Heerlen is alleen een randfragment bewaard, waardoor eventuele slijtage aan de binnenkant niet kon worden vastgesteld.

Afb. 1 Bakjes en borden van Arretijnse (1, 2, 4) en Arretijnse of Zuid-Gallische (3) sigillata. 1: bakje *Conspectus* 22. 2: bord *Conspectus* 18. 3: bakje *Conspectus* 22 / *Hofheim* 5. 4: bord *Conspectus* 4. Schaal 1:3.

productie in Pisa worden aangenomen. Een bakje met bodemstempel MAC is waarschijnlijk in Lyon gemaakt (cat. 6).

Het vormenspectrum van de Heerlense Arretina bestaat bijna geheel uit bakjes en borden (tabel 3). Het bakje *Conspectus* 22 komt het meeste voor. De Heerlense exemplaren zullen voornamelijk uit het eerste kwart van de 1ste eeuw na Chr. dateren; één exemplaar heeft een profiel dat ook al voor het begin van de jaartelling voorkomt (afb. 1, 1).

Bij de borden komt het type *Conspectus* 18, waarvan het profiel verwant is met dat van het bakje *Conspectus* 22, het meeste voor (afb. 1, 2). Daarnaast is nog een bord *Conspectus* 4.6 aangetroffen, met een opgelegd handvat op de wand (afb. 1, 4). Dit type komt vooral in de Tiberisch-Claudische periode voor.

Van enkele bakjes en borden is het niet zeker of het om Italische producten gaat, of dat het de vroegste productie uit La Graufesenque (Zuid-Gallië) betreft (afb. 1, 3). Deze dateren uit de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr.

2.2 Zuid-Gallië

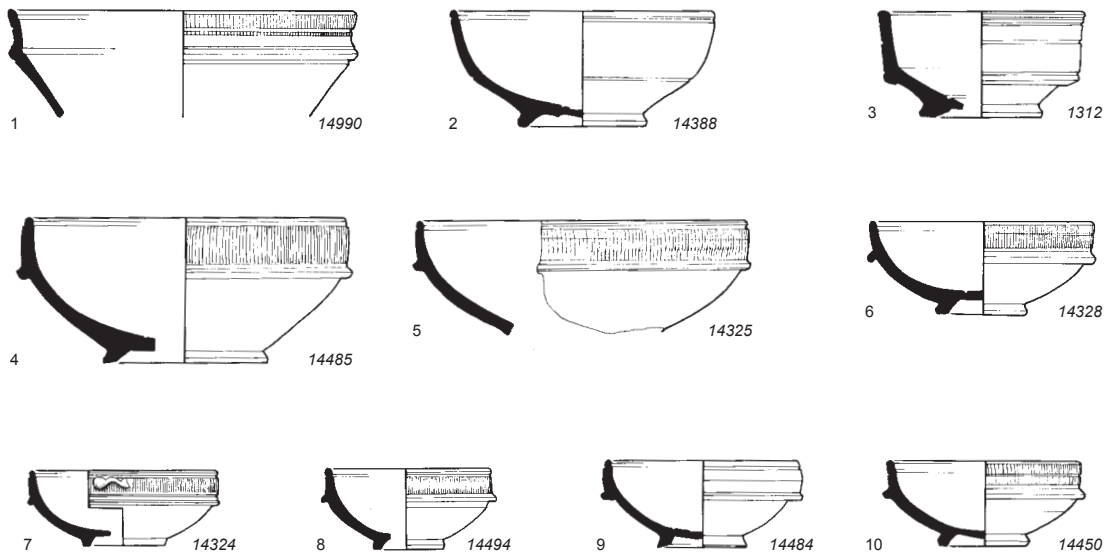
Bijna de helft van de hier bestudeerde terra sigillata komt uit Zuid-Gallië. In ons land aangetroffen stukken stammen in de regel uit de pottenbakkerijen van La Graufesenque, van waaruit vanaf het tweede kwart van de 1ste eeuw na Chr. tot aan het begin van de 2de eeuw enorme hoeveelheden in onze streken afgezet werden. Het merendeel van de Zuid-Gallische terra sigillata uit Heerlen dateert uit ca. 40-90 na Chr.; ruim 10% is ouder en nog eens ruim 10% kan rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw worden gedateerd.

Het aangetroffen vormenspectrum bestaat voornamelijk uit bakjes, borden en kommen met reliëfversiering; daarnaast zijn nog kommen zonder reliëfversiering, schotels en enkele bekertjes aanwezig (tabel 4). In aantallen scherven uitgedrukt zijn kommen net iets beter vertegenwoordigd dan bakjes, op enige afstand gevolgd door borden. Het aantal exemplaren (mai) van de kommen is veel geringer, omdat dit is vastgesteld aan de hand van rand- en bodemscherven, terwijl 63% van de fragmenten van kommen wandscherven zijn.

Bij de bakjes domineren twee modellen: het bakje met ingesnoerde wand Dragendorff 27 (afb. 3, 1-7) en het halfbolvormige bakje met gearceerde lijst Dragendorff 24/25 (afb. 2, 4-10). Beide zijn vanaf het begin in La Graufesenque geproduceerd, Dragendorff 24/25 tot in de laat-Flavische periode en Dragendorff 27 tot het einde van de productie in de vroege 2de eeuw. Andere typen komen wel voor, maar in veel geringere aantallen (afb. 2, 1-3; 11, 1-2). Het is denkbaar dat dit vooral komt doordat ze korter in productie waren, zoals bijvoorbeeld de Hofheim 5 (afb. 2, 1), die tot ca. 40 na Chr. voorkomt, of de Dragendorff 23, die

vorm	type	scherven	mai	% scherven	% mai
bakje	Dragendorff 23	7	5	0,2	0,3
	Dragendorff 24/25	133	87	4,1	4,8
	Dragendorff 27	291	217	9,0	12,0
	Dragendorff 33	14	10	0,4	0,6
	Dragendorff 35	21	16	0,6	0,9
	Dragendorff 46	2	2	0,1	0,1
	Hofheim 5	4	4	0,1	0,2
	Hofheim 8	39	20	1,2	1,1
	Hofheim 9	10	5	0,3	0,3
	onbekend	19	14	0,6	0,8
<i>totaal bakje</i>		<i>540</i>	<i>380</i>	<i>16,6</i>	<i>21,0</i>
bord	Curle 15	2	1	0,1	0,1
	Dragendorff 15/17	111	69	3,4	3,8
	Dragendorff 16	9	6	0,3	0,3
	Dragendorff 17	2	2	0,1	0,1
	Dragendorff 17a	3	2	0,1	0,1
	Dragendorff 17b	1	1	0,0	0,1
	Dragendorff 18	192	148	5,9	8,2
	Dragendorff 36	3	3	0,1	0,2
	Hofheim 1	18	8	0,6	0,4
	onbekend	64	44	2,0	2,4
<i>totaal bord</i>		<i>405</i>	<i>284</i>	<i>12,5</i>	<i>15,7</i>
bakje/bord	Dragendorff 35/36	16	6	0,5	0,3
	onbekend	1	0	0,0	0,0
<i>totaal bakje/bord</i>		<i>17</i>	<i>6</i>	<i>0,5</i>	<i>0,3</i>
schotel	Dragendorff 15/17R	33	19	1,0	1,0
	Dragendorff 16	2	2	0,1	0,1
	Dragendorff 18R	50	28	1,5	1,5
	onbekend	30	23	0,9	1,3
<i>totaal schotel</i>		<i>115</i>	<i>72</i>	<i>3,5</i>	<i>4,0</i>
kom	Curle 11	15	13	0,5	0,7
	Dragendorff 29	373	82	11,5	4,5
	Dragendorff 30	17	4	0,5	0,2
	Dragendorff 37	72	19	2,2	1,0
	Hofheim 12	64	31	2,0	1,7
	onbekend	8	5	0,2	0,3
<i>totaal kom</i>		<i>549</i>	<i>154</i>	<i>16,9</i>	<i>8,5</i>
beker	Déchelette 67	1	1	0,0	0,1
	onbekend	1	1	0,0	0,1
gesloten	Hofheim 13?	1	0	0,0	0,0
onbekend	onbekend	4	3	0,1	0,2
<i>totaal overig</i>		<i>7</i>	<i>5</i>	<i>0,2</i>	<i>0,3</i>
totaal		1.633	901	50,3	49,7

Tabel 4 Overzicht van de sigillata uit Zuid-Gallië, gerangschikt op hoofdvorm en type, uitgedrukt in aantallen scherven en minimum aantal individuen (mai), met hun procentuele verdeling berekend op basis van alle sigillata van het Thermenterrein.

Afb. 2 Bakjes van Zuid-Gallische sigillata. 1: Hofheim 5. 2: Hofheim 8. 3: Hofheim 9. 4-10: Dragendorff 24/25. Schaal 1:3.

pas na die tijd geproduceerd werd; het is echter niet uitgesloten dat het aandeel van deze vormen in de productie ook kleiner was.⁵

Bij de inventarisatie viel op dat veel bakjes Dragendorff 24/25 en 27 tot het kleine formaat behoren, met randdiameters van 6-10 cm.⁶ Met 150 randscherven zijn ze net iets talrijker dan middelgrote exemplaren, met randdiameters van 11-15 cm. Grote exemplaren met diameters van meer dan 15 cm zijn in onze streken erg schaars; in Heerlen komen vier bakjes voor met een diameter van 16 cm, die misschien nog als middelgroot zijn aan te merken, en twee met een diameter van 18 cm, die zeker tot het grote formaat zijn te rekenen. Kleine bakjes waren misschien geliefder in de pre-Flavische tijd dan later, omdat ze bij de oudere Dragendorff 24/25 talrijker zijn dan bij de langer geproduceerde Dragendorff 27. In het legerkamp in Vechten was bij de Zuid-Gallische sigillata het aandeel van de middelgrote bakjes duidelijk groter dan dat van de kleine; hier nam de hoeveelheid kleine exemplaren in de loop van de 1ste eeuw toe en vanaf het tweede kwart van de 2de eeuw weer sterk af.⁷ Voor zover er gegevens beschikbaar zijn van andere plaatsen, lijkt de verhouding tussen kleine en middelgrote bakjes echter nogal grillig te zijn.⁸

Bij de borden is het vormenspectrum minder gevarieerd dan bij de bakjes, maar ook hier domineren twee modellen: de Dragendorff 18 met bolle wand en ronde lip (afb. 5, 4-9), die net als het bakje Dragendorff 27 tot het begin van de 2de eeuw in La Graufesenque werd gemaakt, en de Dragendorff 15/17 met geprofileerde wand en bolle overgang van wand naar bodem ('Viertelrundstab') (afb. 4, 3-7), die net als het bakje Dragendorff 24/25 tot in de laat-Flavische tijd in productie was. Beide combinaties worden wel als 'set' of 'servies' beschouwd.⁹

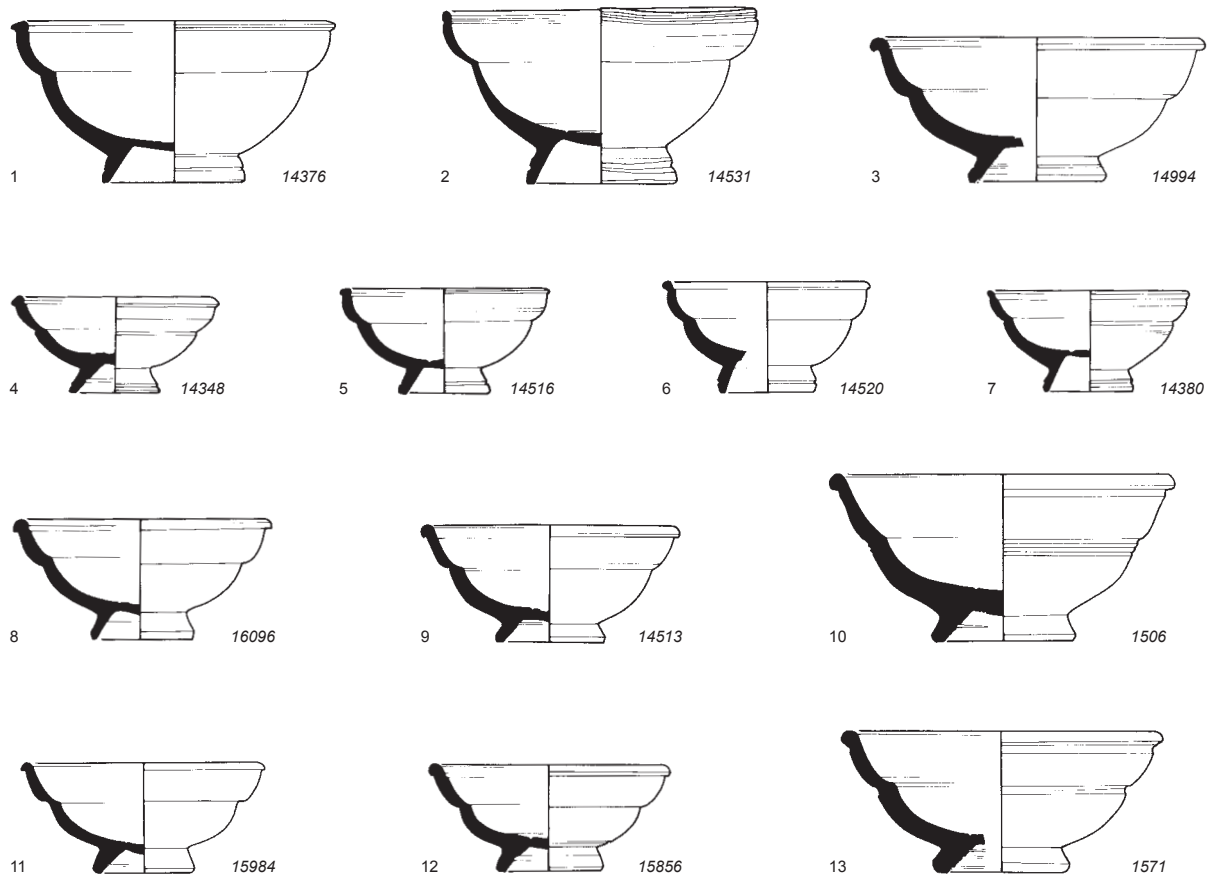
5 Het grote aandeel van de Hofheim 5 in de vroege afvaldepots 'ensemble Fronto' en 'fosse de Cirratus' in La Graufesenque (Genin 2007, 43 en 55) wijst eerder op de eerste dan op de tweede mogelijke verklaring. Zie ook Polak 2000, fig. 6.12, voor gelijke aandelen van Hofheim 5 en Dragendorff 24/25 in Vechten in de pre-Claudische tijd. Dragendorff 23 lijkt nooit een populair bakje te zijn geweest (Düerkop 2007, Tab. 4), wat eerder in lijn is met de tweede verklaring.

6 Zie voor afmetingen van bakjes Polak 2000, 99-113.

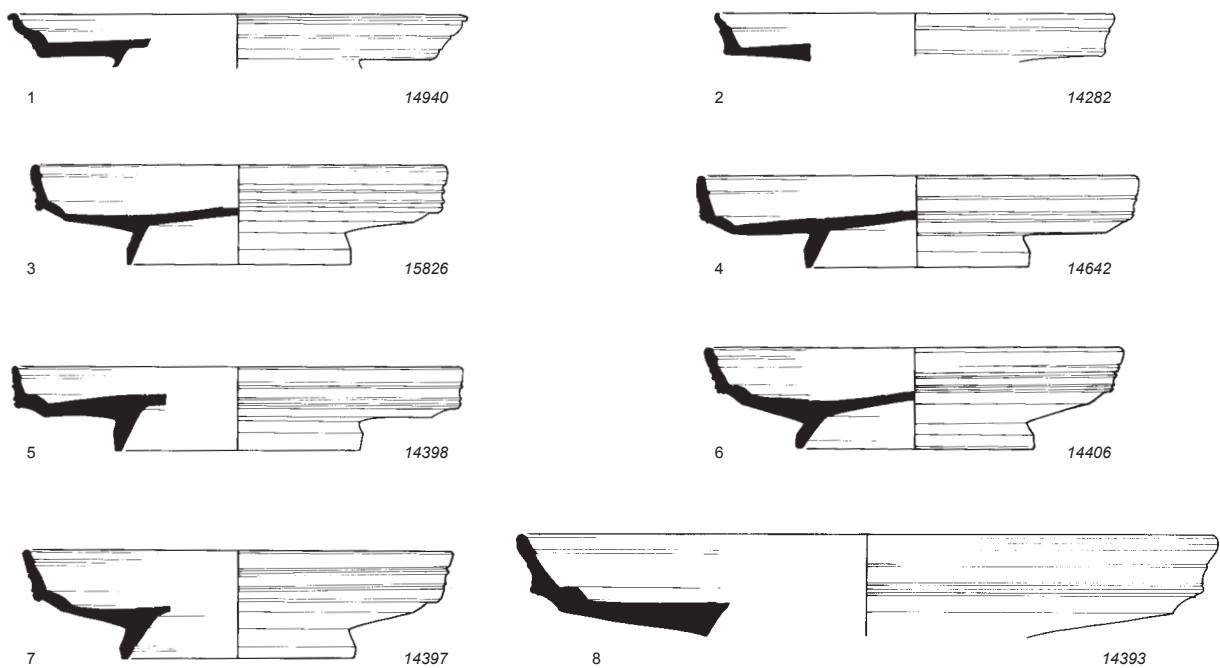
7 Polak 2000, 119, met fig. 6.63; Monteil 2013, 358, fig. 24.9

8 Monteil 2013, 357-358.

9 Vgl. o.a. Polak 2000, 73; Monteil 2012, 339.

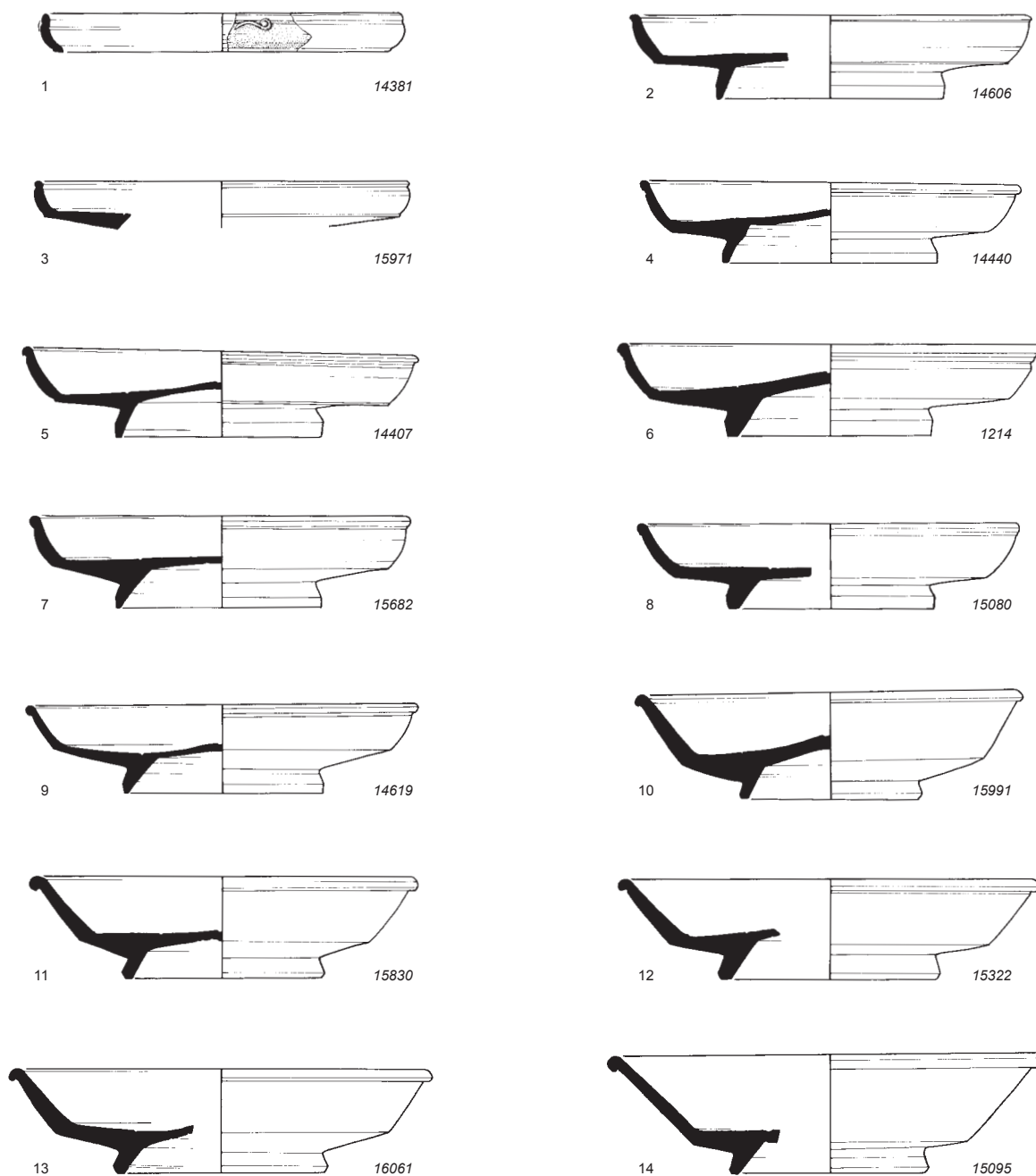

Afb. 3 Bakjes Dragendorff 27. 1-7: Zuid-Gallisch. 8-9: Midden-Gallisch. 10-13: Oost-Gallisch. Schaal 1:3.

Afb. 4 Borden (1-7) en schotels (8) van Zuid-Gallische sigillata. 1: Dragendorff 16. 2: Dragendorff 17a. 3-7: Dragendorff 15/17. 8: Dragendorff 15/17R. Schaal 1:3.

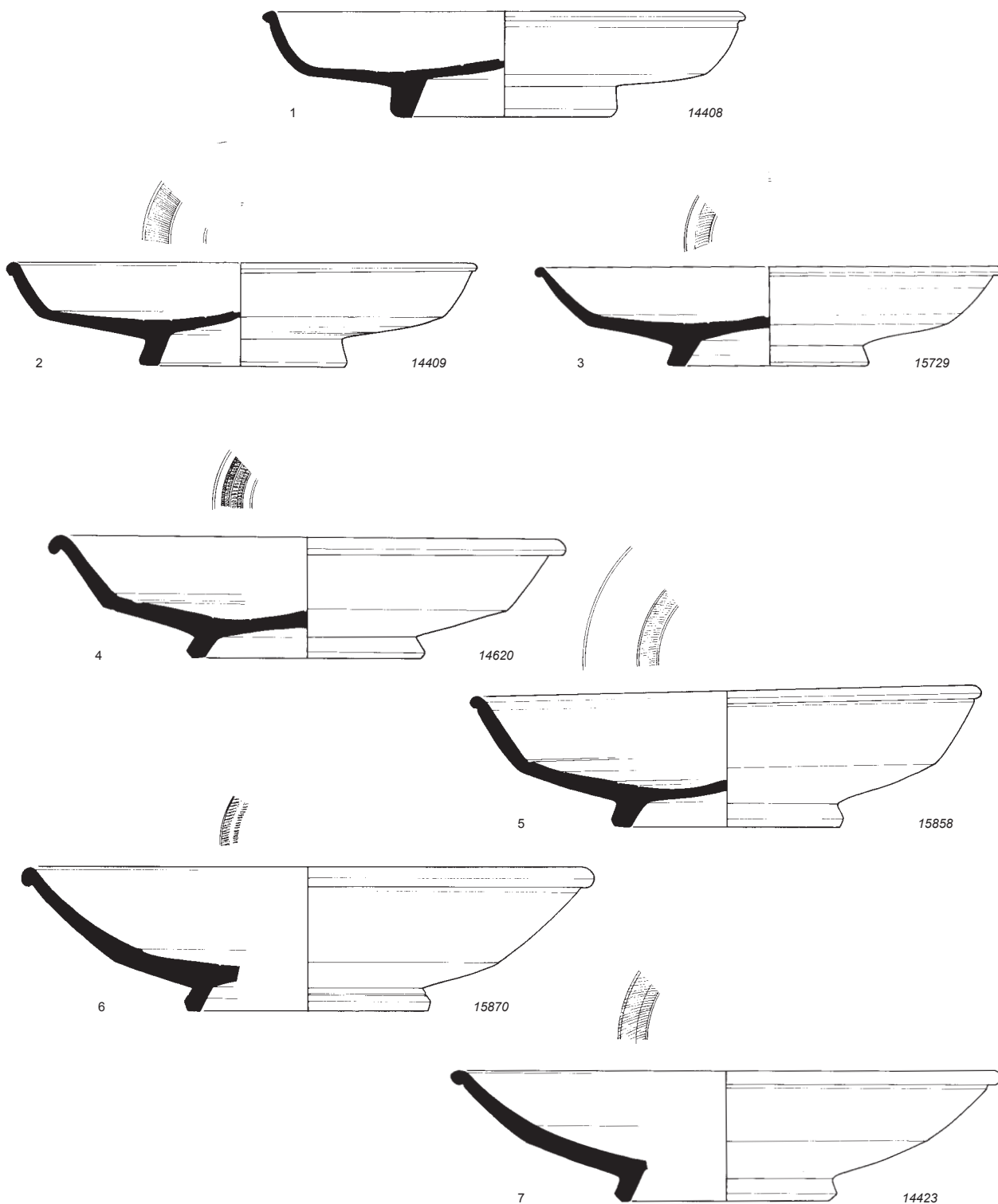

Afb. 5 Borden Hofheim 1 (1-3) en Dragendorff 18 (4-9) en 18/31 (10-14). 1-9: Zuid-Gallisch. 10-11: Midden-Gallisch. 12-14: Midden- of Oost-Gallisch. Schaal 1:3.

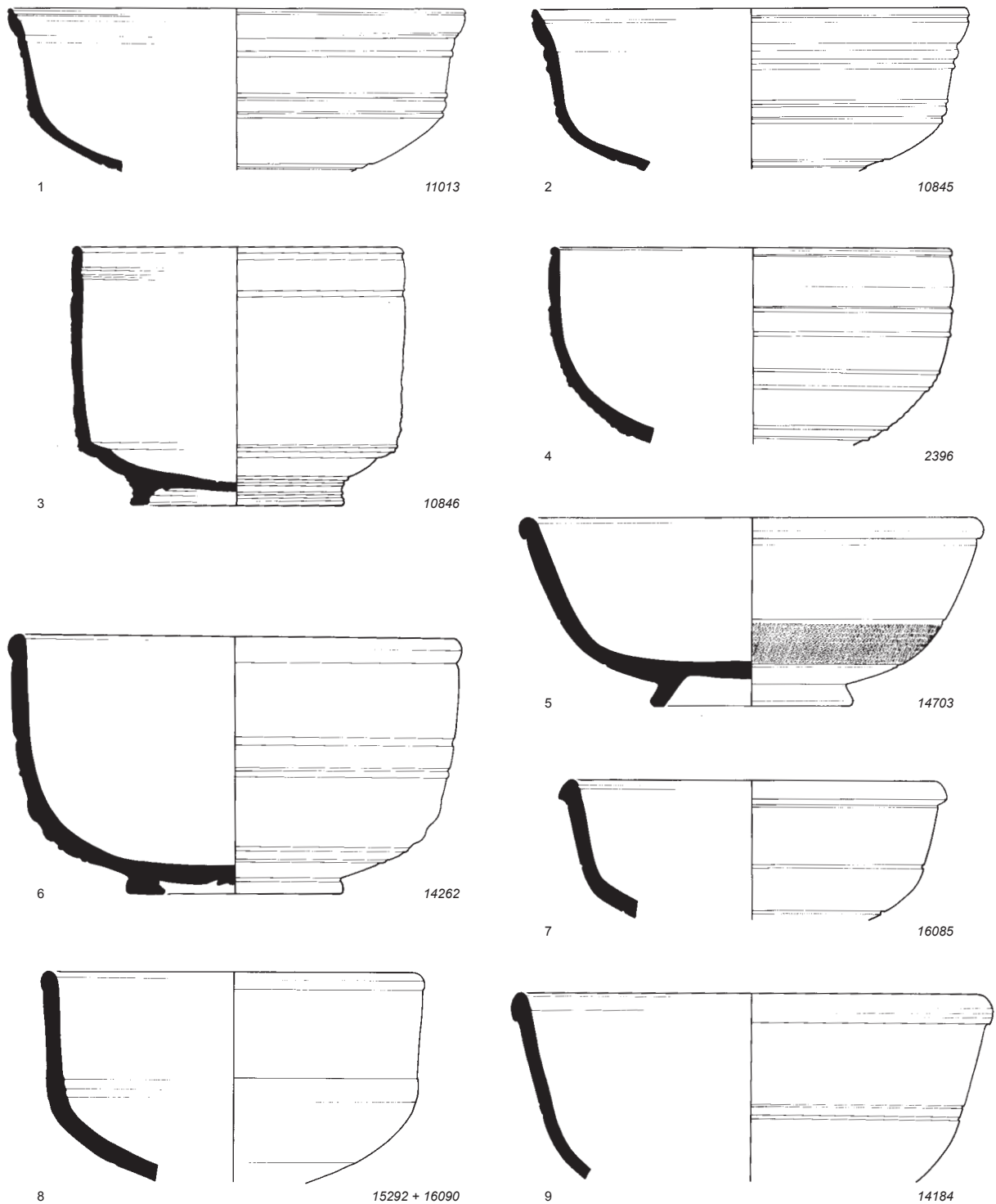
Veruit de meeste borden hebben een diameter van 17-18 cm. Kleine borden met randdiameters kleiner dan 15 cm zijn een zeldzaamheid in onze contreien en zijn in Heerlen niet vertegenwoordigd. Er zijn wel grote borden of schotels met een diameter van 24-26 cm, en met een gearceerde cirkel in de bodem (afb. 4, 8; 6, 1-3). Deze zijn een stuk zeldzamer dan gewone borden, hetzij omdat ze kwetsbaarder en duurder waren, hetzij omdat er aan tafel minder van nodig waren. Bij fragmenten van drie schotels zijn boorgaten vastgesteld die dienden om ze met lood te repareren.

Bij de kommen is het vormenspectrum nog minder gevarieerd. Er zijn vijf verschillende typen aangetroffen, waarvan er drie zijn voorzien van reliëfversiering uit een vormschotel; twee typen hebben een kraag, die in een kwart van de gevallen is afgekapt.

De versierde kom Dragendorff 29 (afb. 7, 1-2), die tot in de laat-Flavische periode is geproduceerd, komt het meest voor. Zeker vier exemplaren zijn met loodstrips gerepareerd geweest (bijlage 2, cat. 44-45), evenals een cilindrische kom Dragendorff 30 (afb. 7, 3; 8). De vanaf de Flavische periode te dateren versierde kom Dragendorff 37 is veel minder goed vertegenwoordigd (afb. 7, 4). Dit past in het beeld dat de meeste Zuid-Gallische terra sigillata in Heerlen uit 40-90 na Chr. dateert. De kraagkommen laten hetzelfde beeld zien: de

Afb. 6 Schotels van Zuid-Gallische (1-3) en Oost-Gallische (4-7) sigillata. 1-3: Dragendorff 18R. 4-7: Dragendorff 18/31R. Schaal 1:3.

Afb. 7 Versierde kommen van Zuid-Gallische (1-4), Oost-Gallische (5-6) en Laat-Romeinse (7-9) sigillata. 1-2: Dragendorff 29. 3: Dragendorff 30. 4, 6 en 8: Dragendorff 37. 5: Dragendorff 37R. 7 en 9: Chenet 320. Schaal 1:3.

overwegend pre-Flavische Hofheim 12 is beter vertegenwoordigd dan de Curle 11 (afb. 9, 1-4), die vanaf de Flavische periode dateert.

Het gros van de kommen Dragendorff 29 heeft een randdiameter van 21-25 cm, met een gemiddelde van $24,0 \pm 2,8$ cm. De kommen Dragendorff 37 zijn met een diameter van gemiddeld $20,7 \pm 1,9$ cm duidelijk kleiner. De kraagkommen laten een grotere variatie zien, met diameters variërend van 16 cm tot wel 35 cm voor een Hofheim 12 (afb. 9, 3).

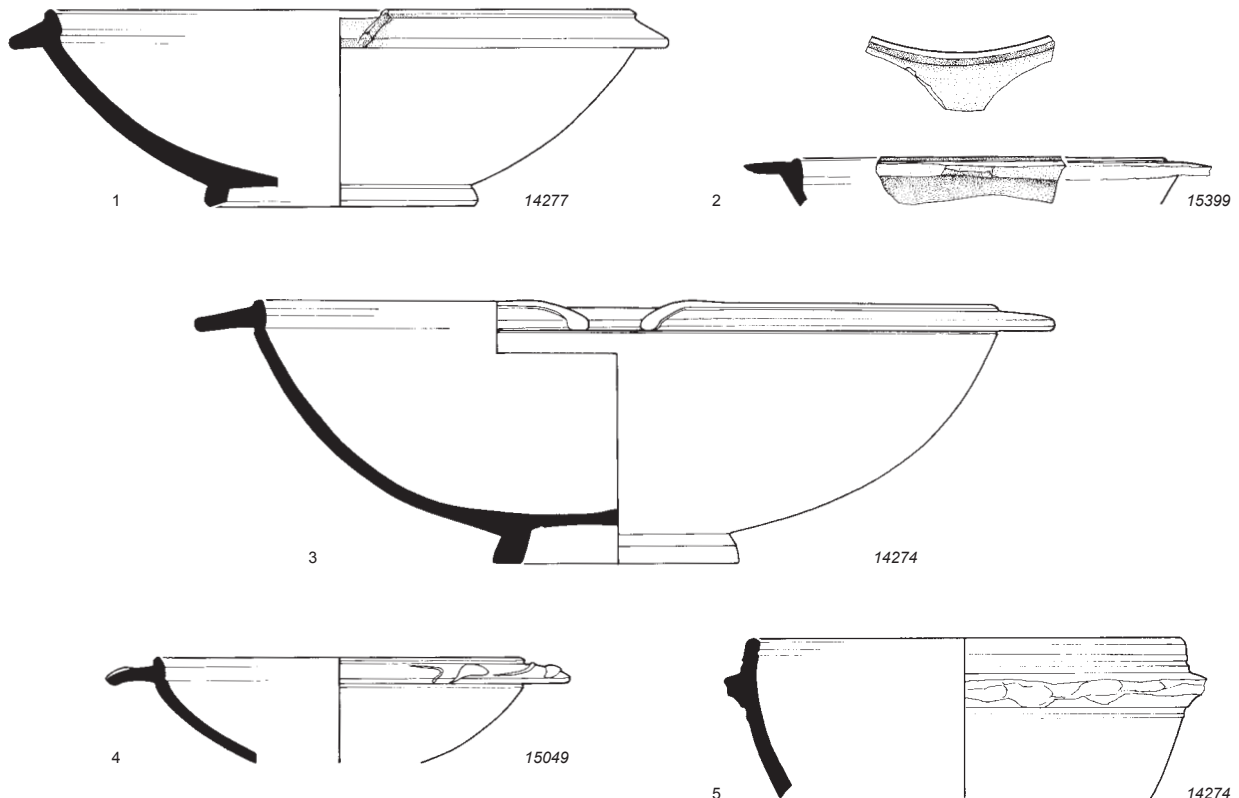

Afb. 8 Groot deel van een cilindrische kom Dragendorff 30 met rankversiering uit ca. 45-70 na Chr.

Van de overige fragmenten verdient nog een randscherf van een beker Déchelette 67 vermelding, zonder resten van de reliëfversiering, en een wandscherfje van een gesloten vorm; als enkele grauwe vlekken aan de binnenkant sporen van inkt zijn, zal het van een inktpot Hofheim 13 afkomstig zijn.

Op ruim 130 Zuid-Gallische stukken zijn pottenbakkersstempels of resten daarvan aangetroffen. Deze worden opgesomd in bijlage 1. Resten van reliëfversiering zijn aangetroffen op 275 fragmenten. Deze worden gepresenteerd in bijlage 2. De informatie die de stempels en de decoraties opleveren voor de

Afb. 9 Kommen van Zuid-Gallische (1-4) en Oost-Gallische (5) sigillata. 1-3: Hofheim 12. 4-5: Curle 11. Schaal 1:3.

Tabel 5 Overzicht van de sigillata uit Midden-Gallië, inclusief stukken met een mogelijke herkomst uit Zuid- of Oost-Gallië, gerangschikt op hoofdvorm en type, uitgedrukt in aantallen scherven en minimum aantal individuen (mai), met hun procentuele verdeling berekend op basis van alle sigillata van het Thermenterrein.

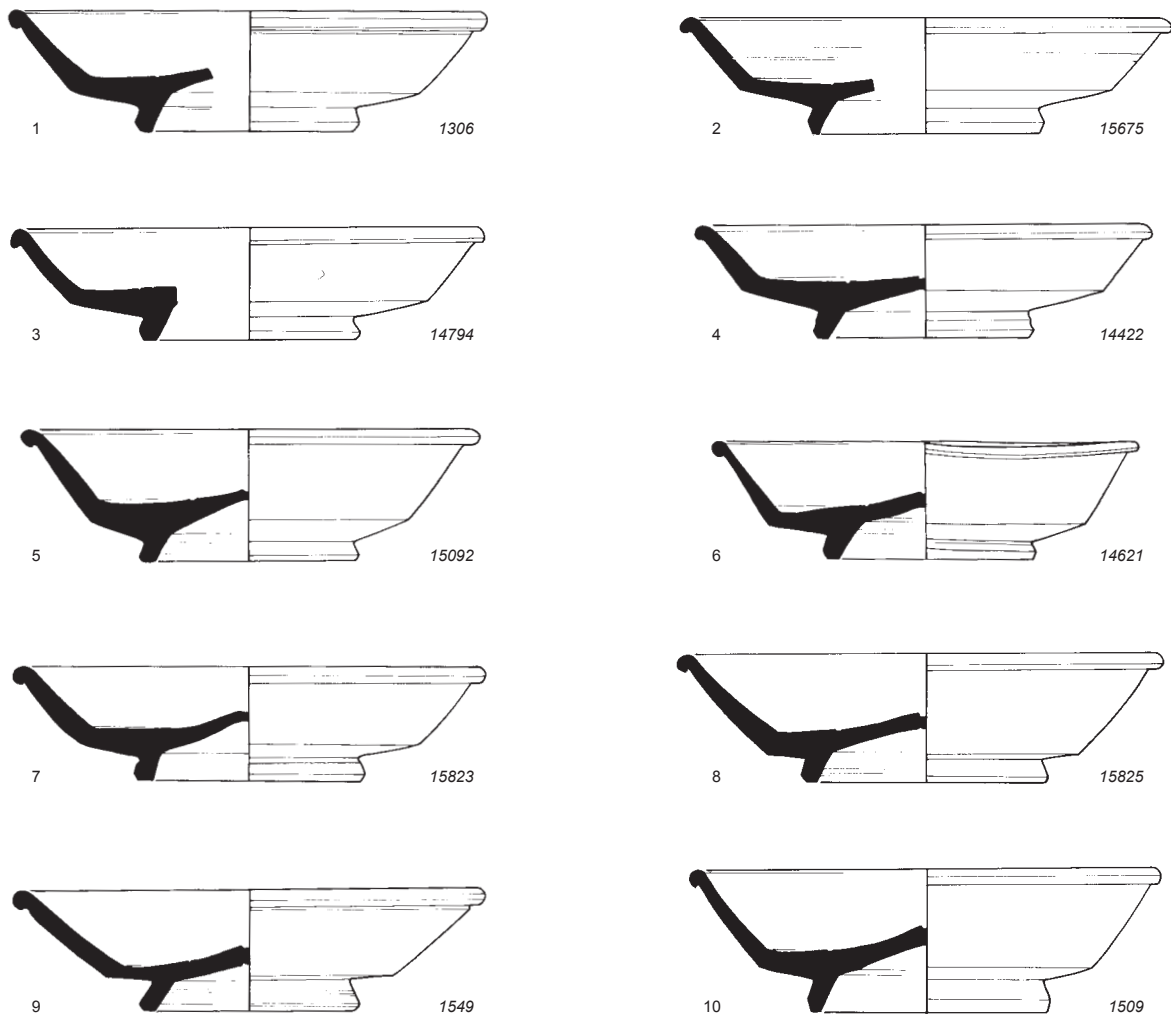
vorm	type	scherven	mai	% scherven	% mai
Zuid-/Midden-Gallisch					
bakje	Dragendorff 27	1	1	0,0	0,1
	Dragendorff 33	2	1	0,1	0,1
bord	Dragendorff 18	4	1	0,1	0,1
schotel	Dragendorff 18R	1	1	0,0	0,1
bord/schaal	onbekend	1	1	0,0	0,1
kom	Dragendorff 37	1	1	0,0	0,1
<i>totaal Zuid-/Midden-Gallisch</i>		10	6	0,3	0,3
Midden-Gallisch					
bakje	Dragendorff 27	11	5	0,3	0,3
bord/schaal	Dragendorff 18/31	17	10	0,5	0,6
	onbekend	2	2	0,1	0,1
kom	Dragendorff 37	7	1	0,2	0,1
<i>totaal Midden-Gallisch</i>		37	18	1,1	1,0
Midden-/Oost-Gallisch					
bakje	Dragendorff 27	36	31	1,1	1,7
	Dragendorff 33	25	17	0,8	0,9
	Dragendorff 35	4	4	0,1	0,2
bord	onbekend	1	0	0,0	0,0
	Dragendorff 36	1	1	0,0	0,1
schotel	onbekend	4	1	0,1	0,1
	Dragendorff 18/31R	1	1	0,0	0,1
bord/schaal	onbekend	1	1	0,0	0,1
	Dragendorff 18/31	58	39	1,8	2,2
kom	onbekend	3	2	0,1	0,1
	Dragendorff 37	16	6	0,5	0,3
kraagkom	onbekend	2	1	0,1	0,1
beker	onbekend	2	0	0,1	0,0
<i>totaal Midden-/Oost-Gallisch</i>		154	104	4,7	5,7
totaal		201	128	6,2	7,1

chronologie van het ensemble en van het onderzoeksgebied, wordt besproken in hoofdstuk 3.

2.3 Midden-Gallië

Slechts een klein deel van de sigillata kan met zekerheid aan Midden-Gallische productiecentra toegewezen worden. Producten uit Les Martres-de-Veyre en Lezoux zijn op het oog vaak moeilijk te onderscheiden van late Zuid-Gallische stukken of sommige Oost-Gallische. Een zekere toewijzing aan deze productie-regio was daarom alleen mogelijk als er bijkomende aanwijzingen waren in de vorm van een stempel of decoratie. In de overige gevallen is als herkomst Zuid-/Midden-Gallisch of Midden-/Oost-Gallisch genoteerd.

Het aandeel van 1% voor Midden-Gallië in tabel 1 moet daarom als een minimum worden beschouwd. Van de met reliëf versierde kommen kon ongeveer 1,5% aan de Midden-Gallische ateliers worden toegewezen, van de bodem-stempels zelfs 7%. Het werkelijke aandeel van de Midden-Gallische productie zal daarom wel enkele procenten bedragen.

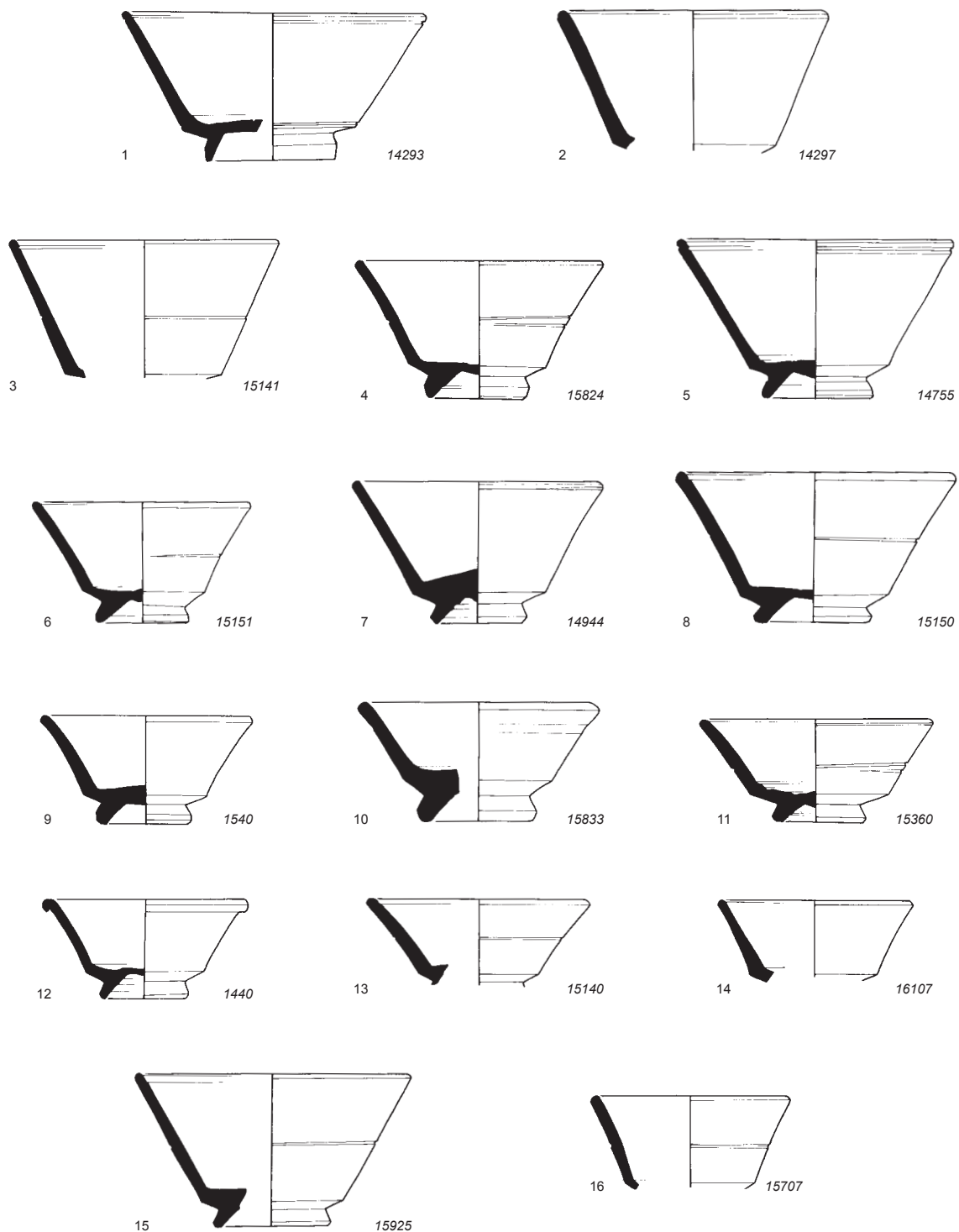

De productie in Les Martres was nagenoeg beperkt tot het eerste kwart van de 2de eeuw, terwijl de grootschalige export vanuit Lezoux de gehele 2de eeuw bestrijkt. In militaire versterkingen in het Rijnland zijn stukken uit Lezoux van na het midden van deze eeuw bijna afwezig, maar in civiele context en in het achterland zijn ze wat talrijker. Van het Heerlense materiaal kon zowel een gestempeld als een met reliëf versierd stuk aan dit tijdvak worden toegewezen, de resterende stukken stammen uit de eerste helft van de 2de eeuw.

Het vormenspectrum bestaat overwegend uit bakjes, borden/schalen en reliëfversierde kommen; daarnaast zijn nog enkele bekers en kraagkommen aanwezig (tabel 5). Binnen de hoofdvormen bestaat maar weinig variatie: bij de bakjes kan alleen het type Dragendorff 27 met zekerheid aan een Midden-Gallisch atelier worden toegewezen (afb. 3, 8-9), bij de borden/schalen alleen de Dragendorff 18/31 (afb. 5, 10-11) en bij de kommen alleen de Dragendorff 37. Onder de stukken die eventueel uit Zuid- of Oost-Gallië afkomstig kunnen zijn, is de variatie niet veel groter; naast de Dragendorff 18/31 en 27 is hier alleen het bakje Dragendorff 33 in wat grotere aantallen vertegenwoordigd (tabel 5; afb. 11, 3).

Gegeven de betrekkelijk geringe aantallen zijn getalsverhoudingen tussen de hoofdvormen niet erg veelzeggend, maar er zijn ongeveer evenveel bakjes als borden, als alle in tabel 5 opgenomen stukken bij elkaar worden opgeteld. Daarmee verschilt de (ruim genomen) Midden-Gallische waar niet sterk van de Zuid-Gallische.

Afb. 10 Oost-Gallische borden Dragendorff 18/31. Schaal 1:3.

Afb. 11 Bakjes Dragendorff 33 (1-11) en Chenet 310 (12-16). 1-2: Zuid-Gallisch. 3: Midden- of Oost-Gallisch. 4-11: Oost-Gallisch. 12-16: Laat-Romeins. Schaal 1:3.

Onder de bakjes Dragendorff 27 bevinden zich tweemaal zoveel middelgrote exemplaren als kleine. Onder het voorbehoud dat het om kleine aantallen gaat, kan hierin misschien een voortzetting worden gezien van de voor het Zuid-Gallische materiaal geopperde ontwikkeling naar minder kleine bakjes. Van de borden/schalen en schotels heeft driekwart een diameter van 17-20 cm, waarmee de grote stukken net als bij de Zuid-Gallische waar duidelijk in de minderheid zijn. Van de overige vormen en typen zijn te weinig randscherven bewaard om zinvolle uitspraken te doen over hun afmetingen.

vorm	type	scherven	mai	% scherven	% mai
bakje	Dragendorff 22/23	1	1	0,0	0,1
	Dragendorff 27	46	30	1,4	1,7
	Dragendorff 33	204	150	6,3	8,3
	Dragendorff 35	5	4	0,2	0,2
	Dragendorff 40	21	19	0,6	1,0
	Dragendorff 46	2	2	0,1	0,1
	Niederbieber 11a	4	4	0,1	0,2
	onbekend	14	8	0,4	0,4
<i>totaal bakje</i>		297	218	9,1	12,0
bord	Curle 15	2	2	0,1	0,1
	Dragendorff 36	6	4	0,2	0,2
	Ludowici Tb	1	1	0,0	0,1
	onbekend	5	3	0,2	0,2
bord/schaal	Dragendorff 18/31	177	133	5,4	7,3
	Dragendorff 32	10	8	0,3	0,4
	onbekend	18	14	0,6	0,8
<i>totaal bord en bord/schaal</i>		219	165	6,7	9,1
bakje/bord	Dragendorff 35/36	2	1	0,1	0,1
	Dragendorff 40/32	7	6	0,2	0,3
schotel	Dragendorff 18/31R	41	16	1,3	0,9
	onbekend	10	9	0,3	0,5
kom	Dragendorff 37	204	39	6,3	2,2
	Dragendorff 37R	13	4	0,4	0,2
	Dragendorff 41	3	1	0,1	0,1
	Dragendorff 44	32	15	1,0	0,8
	Walters 81	1	1	0,0	0,1
	onbekend	23	17	0,7	0,9
<i>totaal kom</i>		276	77	8,5	4,2
kraagkom	Curle 11	4	2	0,1	0,1
	Curle 21	20	13	0,6	0,7
	Dragendorff 38	9	7	0,3	0,4
	onbekend	6	4	0,2	0,2
<i>totaal kraagkom</i>		39	26	1,2	1,4
wrijfschaal	Dragendorff 45	85	47	2,6	2,6
	onbekend	22	12	0,7	0,7
bord/kom	onbekend	3	3	0,1	0,2
kom/schaal	onbekend	13	12	0,4	0,7
beker	Chenet 333/334	1	1	0,0	0,1
	Déchelette 72	2	1	0,1	0,1
	onbekend	17	2	0,5	0,1
kruik	onbekend	2	0	0,1	0,0
onbekend	onbekend	1	1	0,0	0,1
totaal		1.037	597	31,9	32,9

Tabel 6 Overzicht van de sigillata uit Oost-Gallië, gerangschikt op hoofdvorm en type, uitgedrukt in aantallen scherven en minimum aantal individuen (mai), met hun procentuele verdeling berekend op basis van alle sigillata van het Thermenterrein.

Vijftien pottenbakkersstempels en zeven stukken met reliëfversiering zijn als Midden-Gallisch geïdentificeerd, terwijl nog eens veertien versierde fragmenten uit deze regio afkomstig zouden kunnen zijn. Deze worden gepresenteerd in de bijlagen 1 en 2, terwijl hun bijdrage aan de chronologie wordt besproken in hoofdstuk 3.

2.4 Oost-Gallië

Oost-Gallische terra sigillata is de gangbare maar onnauwkeurige aanduiding voor de sigillata die voornamelijk in het oosten van *Gallia* is gemaakt, maar ook op enkele plaatsen in de Germaanse provincies, zoals Sinzig en Rheinzabern, en in *Raetia*, zoals Westerndorf. De Laat-Romeinse productie in (vooral) de Argonne wordt hier niet toe gerekend, en komt aan bod in paragraaf 2.5. Stukken waarvan onzeker was of ze uit de Midden- of Laat-Romeinse tijd dateren, zijn wel hier opgenomen.

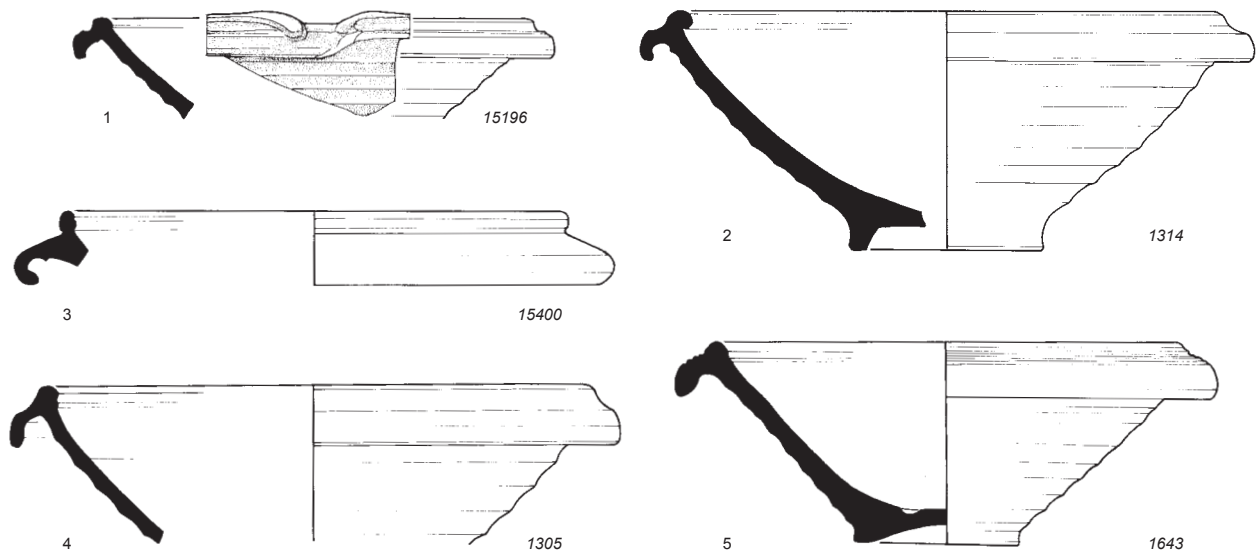
Een derde van de sigillata van het Thermenterrein is afkomstig uit Oost-Gallische ateliers. De Oost-Gallische baksels zijn zeer gevarieerd, vaak ook binnen productiecentra, zodat toewijzingen aan afzonderlijke pottenbakkerijen alleen mogelijk waren in het geval van onderscheidende baksels als die van het Moezelgebied. Verdere toewijzingen zijn uitsluitend gebaseerd op pottenbakkersstempels en reliëfversiering. Zelfs in die gevallen is het echter niet gemakkelijk om het aandeel van de verschillende productiecentra te bepalen, omdat uit de stempels blijkt dat pottenbakkers soms in verscheidene centra werkzaam zijn geweest, en de versierde waar slechts op een basaal niveau is bewerkt.

Duidelijk is echter dat de Argonne, Trier en La Madeleine samen ongeveer tweederde van de Oost-Gallische sigillata hebben geleverd. Bij de versierde waar lijkt hun aandeel ongeveer gelijk te zijn, maar bij de stempels is La Madeleine het beste vertegenwoordigd, gevolgd door de Argonne en Trier. Het verschil tussen de verdeling van de gestempelde en de versierde waar wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat de frequentie van pottenbakkersstempels na het midden van de 2de eeuw snel afnam en de sigillataproductie in de Argonne en Trier veel langer is voortgezet dan in La Madeleine; dit leidt vanzelf tot een andere verhouding tussen gestempelde en versierde waar.

Het aanzienlijke aantal gestempelde en versierde stukken uit La Madeleine en andere centra in het Moezelgebied wijst erop dat een flink deel van de Oost-Gallische sigillata in de eerste helft van de 2de eeuw is aangevoerd, te meer omdat de productie in de Argonne en Trier in deze tijd ook al op gang was gekomen. Stempels en decoraties van na het midden van de 2de eeuw zijn schaarser, maar hierboven is al opgemerkt dat in deze tijd steeds minder stukken gestempeld werden. Omdat overwegend late vormen als Dragendorff 32, 40 en 45 goed vertegenwoordigd zijn, is er zeker ook in de late 2de en 3de eeuw nog volop sigillata uit dit gebied gearriveerd.

Het Oost-Gallische vaatwerk bestaat voor driekwart uit bakjes, borden en kommen (tabel 6). Naast de kraagkommen verschijnt nu ook de wrijfschaal in het spectrum, die vooral vanaf het eind van de 2de eeuw werd geproduceerd. Andere vormen als schotels en bekertjes zijn nog steeds in relatief kleine aantallen vertegenwoordigd.

Bij de bakjes is de conische Dragendorff 33 veruit het talrijkst (afb. 11, 4-11). De aanzienlijke variatie in de profielen is zeker deels te verklaren doordat dit type lang en op veel plaatsen is geproduceerd. Bijna driekwart behoort tot het middelgrote formaat, nog meer dan bij de Midden-Gallische bakjes. De duidelijk minder goed vertegenwoordigde Dragendorff 27 en 40 (afb. 3, 10-13; 21, 1-5)

wisselden elkaar min of meer af na het midden van de 2de eeuw, maar er is geen reden om hier een (causaal) verband te veronderstellen.

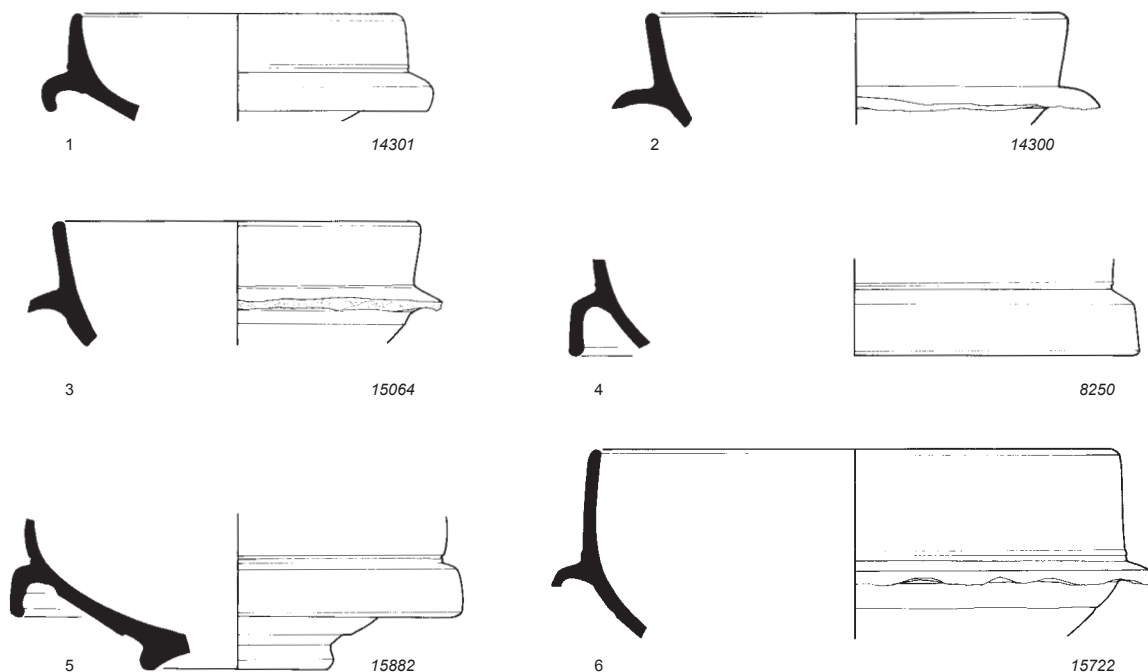
Bij de borden en borden/schalen is de Dragendorff 18/31 verreweg het best vertegenwoordigd (afb. 10). Het onderscheid tussen borden (18/31) en schotels (18/31R) is niet zo eenduidig als bij de Zuid-Gallische waar, maar als beide groepen worden samengenomen, heeft een derde een diameter van meer dan 20 cm (afb. 6, 4-7). Daarmee zijn grote exemplaren veel talrijker dan bij de Zuid- en

Afb. 12 Kraagkommen Curle 21 van Oost-Gallische sigillata. Schaal 1:3.

Afb. 13 Bovenwand van een Oost-Gallische kom Dragendorff 44 of Ludowici SM met een cut-glass versiering.

Midden-Gallische waar. Andere bordvormen zijn schaars, waarbij moet worden aangetekend dat de Dragendorff 32 een Laat-Romeinse opvolger heeft in de Chenet 303-304 (afb. 21, 6-7 en 8-12), maar ook die is niet erg talrijk, zodat eventueel ten onrechte als Laat-Romeins beschouwde scherven het beeld voor de Midden-Romeinse tijd niet noemenswaardig zullen veranderen.

Afb. 14 Kraagkommen van Oost-Gallische (1-2) en Laat-Romeinse (3-6) sigillata. 1-2: Dragendorff 38. 3-6: Chenet 326. Schaal 1:3.

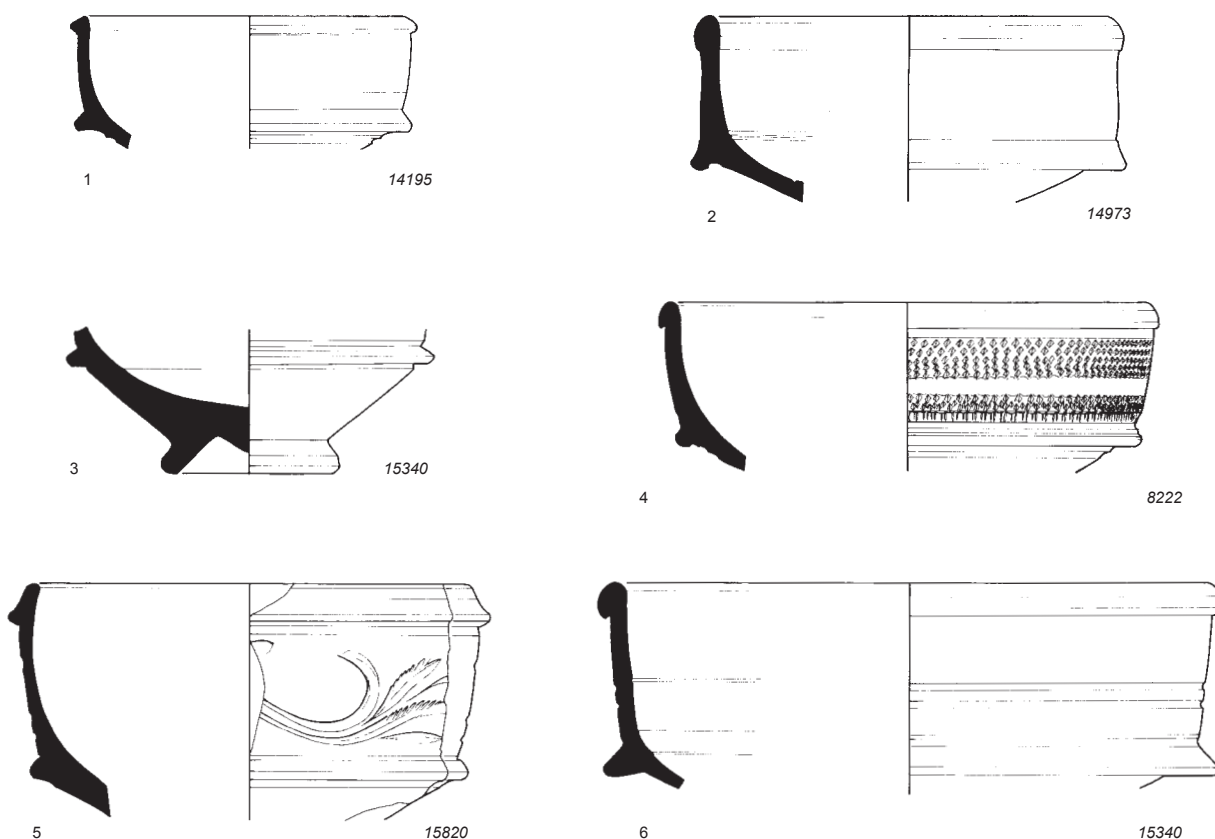
Bij de kommen is de halfbolvormige Dragendorff 37 met reliëfversiering dominant (afb. 7, 6). Met een diameter van gemiddeld $20,8 \pm 2,7$ cm onderscheiden ze zich in afmetingen nauwelijks van de Zuid-Gallische exemplaren. Een deel van de kommen Dragendorff 37 heeft geen versiering uit de mal, maar

Afb. 15 Leeuwenkopje dat als versiering is aangebracht rond de uitgietuit van een Oost-Gallische wrijfschaal Dragendorff 45.

een brede gearceerde band (afb. 7, 5). Deze versieringswijze komt vooral voor vanaf het midden van de 2de eeuw. Dezelfde decoratietechniek is gebruikt voor zeven kommen Dragendorff 44 (afb. 16, 4). Twee andere kommen van deze of een verwante vorm¹⁰ hebben een barbotineversiering, een andere een

¹⁰ Het valt niet uit te sluiten dat het fragmenten betreft van de verwante vormen Ludowici SMb of SMc.

zogenaamde *cut-glass* decoratie (afb. 13; 16, 5). De laatstgenoemde techniek komt ook voor op een kleine kom Dragendorff 41 en op een fragment van een beker, en deed vooral opgang vanaf de late de 2de eeuw. Op vier fragmenten van bekertjes is barbotineversiering aangetroffen, op een vijfde een veel zeldzamere versiering in de vorm van beschildering.

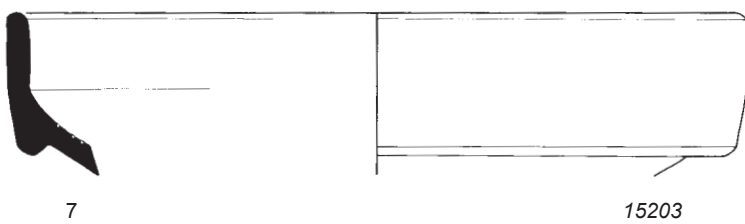
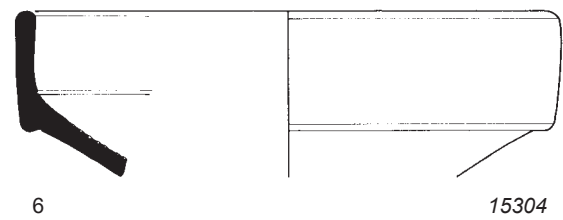
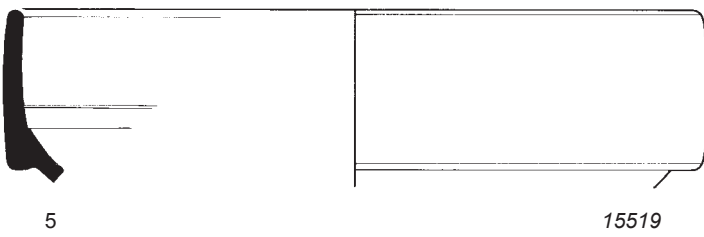
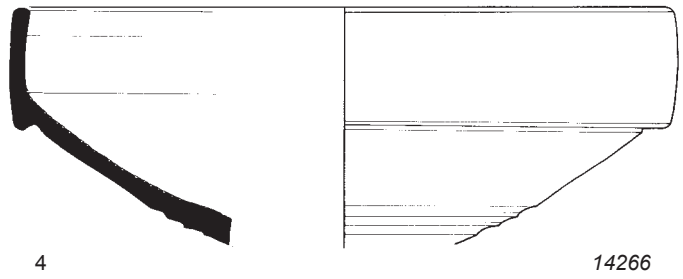
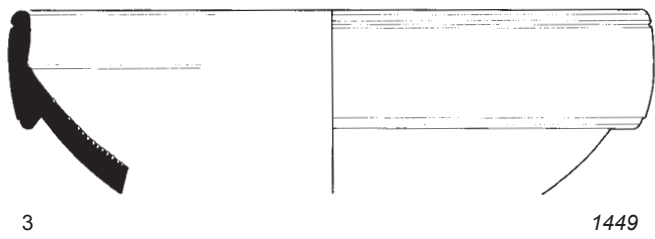
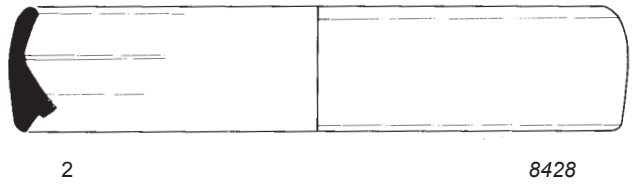
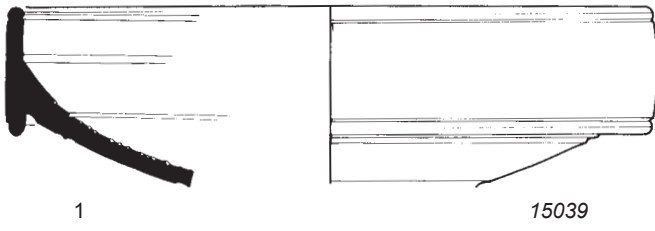
Onder de kraagkommen zijn de Curle 21 en de Dragendorff 38 het best vertegenwoordigd (afb. 12; 14, 1-2), waarvan de eerste, met de hoog aangezette kraag, tegen het midden van de 2de eeuw zou zijn opgevolgd door de tweede, met een schijnbaar steeds lager aangezette kraag. De kommen Curle 21 zijn wat groter (19-27 cm, 9 ex.) dan de kommen Dragendorff 38 (16-20 cm, 4 ex.), maar deze constatering berust op weinig exemplaren. Onder de fragmenten van wrijfschalen zijn alleen randen van de Dragendorff 45 herkend (afb. 15; 17, 1-5; 18, 1-8), die vooral vanaf de late 2de eeuw voorkomt.

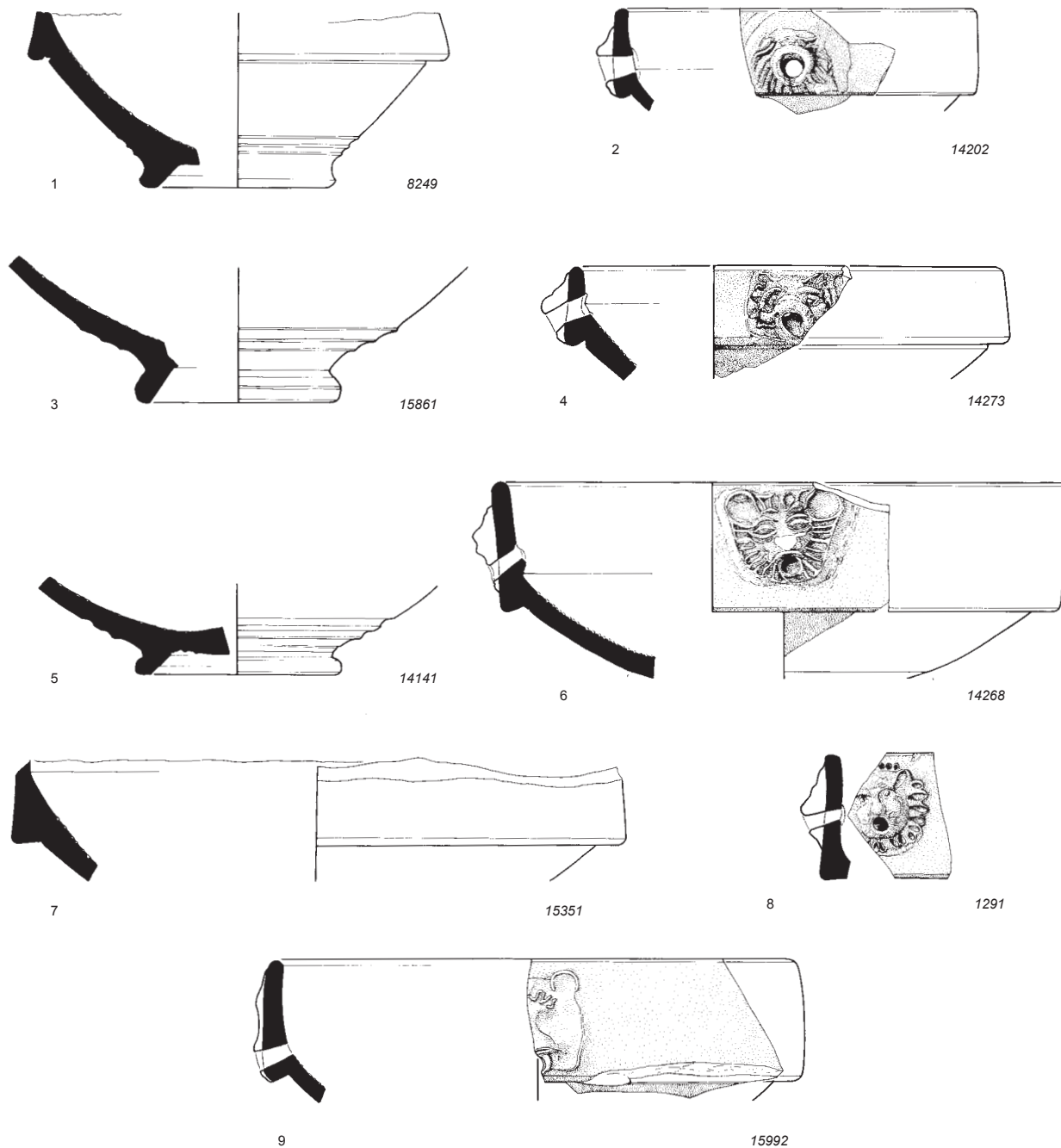
Twintig stukken van uiteenlopende vormen zijn zeker of waarschijnlijk bijgewerkt, door bijvoorbeeld bij bakjes en borden de wand rond de bodem weg te breken, en bij kraagkommen de kragen af te breken. Bijna dertig stukken vertonen duidelijke sporen van slijtage of verwering; de helft daarvan bestaat uit wrijfschalen, waarbij slijtage te verwachten valt, maar de andere helft wordt gevormd door borden, bakjes en kommen.

Op 70 Oost-Gallische stukken komen pottenbakkersstempels of resten daarvan voor, en op bijna 150 resten van reliëfversiering. Deze worden gepresenteerd in bijlage 1 en 2. De aanwijzingen die de stempels en de decoraties opleveren voor de chronologie van het ensemble en van het onderzoeksgebied, worden besproken in hoofdstuk 3.

Afb. 16 Kraagkommen van Oost-Gallische (1-5) en Laat-Romeinse (6) sigillata. 1-4: Dragendorff 44. 5: Dragendorff 44 of Ludowici SM. 6: Chenet 324. Schaal 1:3.

>> Afb. 17 Wrijfschalen van Oost-Gallische (1-5) en Laat-Romeinse (6-7) sigillata. 1-5: Dragendorff 45. 6-7: Chenet 328-330. Schaal 1:3.

2.5 Laat-Romeins

Ongeveer 10% van de sigillata stamt uit de Laat-Romeinse tijd. De meeste van deze stukken zijn gemaakt in de Argonne; slechts eenmaal kon met zekerheid een Laat-Romeinse kom uit Trier worden geïdentificeerd. Dit lijkt een goed beeld te zijn van de regionale marktverhoudingen in deze periode.

De kennis van de chronologie van de Laat-Romeinse terra sigillata laat veel te wensen over. De radstempelversiering van een deel van de productie biedt nog het meeste houvast, maar ook dat is maar beperkt. De chronologie komt nader aan bod in hoofdstuk 3.

Kommen zijn het best vertegenwoordigd, met de helft van alle Laat-Romeinse fragmenten, op ruime afstand gevolgd door borden, bakjes en wrijfschalen

Afb. 18 Wrijfschalen van Oost-Gallische (1-8) en Laat-Romeinse (9) sigillata. 1-8: Dragendorff 45. 9: Chenet 330. Schaal 1:3.

Tabel 7 Overzicht van de Laat-Romeinse sigillata, gerangschikt op hoofdvorm en type, uitgedrukt in aantallen scherven en minimum aantal individuen (mai), met hun procentuele verdeling berekend op basis van alle sigillata van het Thermenterrein.

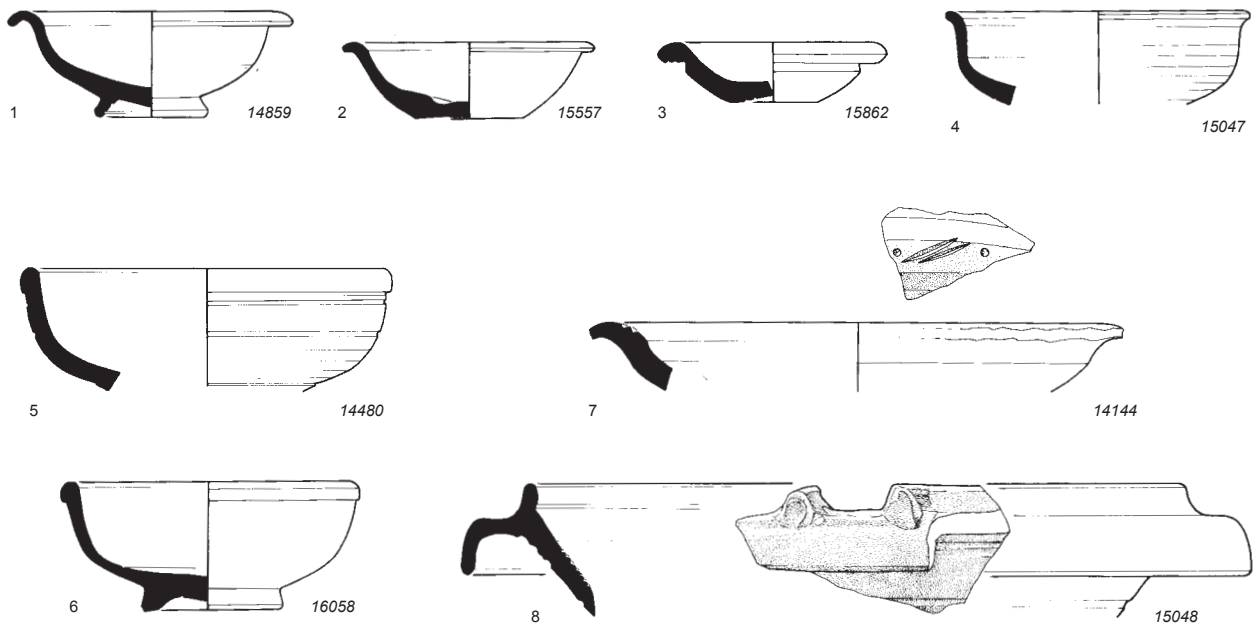
vorm	type	scherven	mai	% scherven	% mai	
bakje	Chenet 302	2	2	0,1	0,1	
	Chenet 310	33	24	1,0	1,3	
	Chenet 318-319	9	4	0,3	0,2	
	Trier I, 5b	1	1	0,0	0,1	
	onbekend	1	0	0,0	0,0	
bord	Chenet 303	19	18	0,6	1,0	
	Chenet 303/304	12	2	0,4	0,1	
	Chenet 304	14	12	0,4	0,7	
	Chenet 308	1	1	0,0	0,1	
	Chenet 313	2	1	0,1	0,1	
	onbekend	1	0	0,0	0,0	
	Chenet 302/303	1	1	0,0	0,1	
bakje/bord	Chenet 302/303	1	1	0,0	0,1	
	kom	Chenet 320	132	45	4,1	2,5
		Chenet 321	1	1	0,0	0,1
		Chenet 323	5	0	0,2	0,0
		Chenet 324	22	9	0,7	0,5
		Dragendorff 37	4	1	0,1	0,1
		onbekend	8	5	0,2	0,3
Chenet 326		12	6	0,4	0,3	
kraagkom	onbekend	1	1	0,0	0,1	
	wrijfschaal	Chenet 328-330	28	12	0,9	0,7
Chenet 329		1	0	0,0	0,0	
Chenet 330		2	2	0,1	0,1	
Chenet 331		1	1	0,0	0,1	
beker	Chenet 333	1	1	0,0	0,1	
totaal		314	150	9,7	8,3	

(tabel 7). Ten opzichte van de Midden-Romeinse periode is er een duidelijke teruggang in het aandeel bakjes en borden; het aandeel wrijfschalen is gelijk gebleven. De meeste vormen zijn verdere ontwikkelingen van modellen uit de Midden-Romeinse periode, maar voor de Laat-Romeinse versies worden andere typologieën gebruikt, zoals de hier aangehouden indeling van Chenet.

Onder de kommen is het type Chenet 320 dominant (afb. 7, 7 en 9). Deze halfbolvormige kom is vergelijkbaar met Dragendorff 37, maar heeft in plaats van een reliëfversiering uit de mal een met radstempels aangebrachte decoratie (afb. 20). Slechts één late halfbolvormige kom heeft reliëfversiering en is daarom als Dragendorff 37 geregistreerd (afb. 7, 8); de sterk afgesleten versiering is bekend uit Trier. Van de overige kommen is alleen de Chenet 324 (vgl. Dragendorff 44) nog redelijk vertegenwoordigd (afb. 16, 6). Twee exemplaren hebben een smalle band met een radstempelversiering dicht onder de rand.

Bij de bakjes komt alleen de conische Chenet 310 (vgl. Dragendorff 33) geregeld voor (afb. 11, 12-16). Ten opzichte van de Midden-Romeinse exemplaren zijn de Laat-Romeinse vaak lager en plomper. De Chenet 302 (Dragendorff 40) is zeldzaam, hoewel de typologisch verwante Chenet 303-304 (Dragendorff 32) bij de borden het meest voorkomende type is (afb. 21, 8-12).

Onder de wrijfschalen domineert het model met verticale rand Chenet 328-330 (Dragendorff 45) (afb. 17, 6-7); de Chenet 331 (Dragendorff 43) is slechts eenmaal vastgesteld. (afb. 19, 8). Alleen op exemplaren Chenet 330 zijn

leeuwenkopjes aangetroffen; een daarvan laat nog een afdruk zien van een in de mal aangebrachte naam [---S?]SVS (afb. 18, 9). Van de kraagkommen komt alleen de Chenet 326 (Dragendorff 38) in noemenswaardige aantallen voor (afb. 14, 3-6).

Ruim tien stukken zijn bijgewerkt of vertonen duidelijke sporen van slijtage of verwerking. Omdat het borden, bakjes en (kraag)kommen betreft, lijkt slijtage op langdurig gebruik te wijzen.

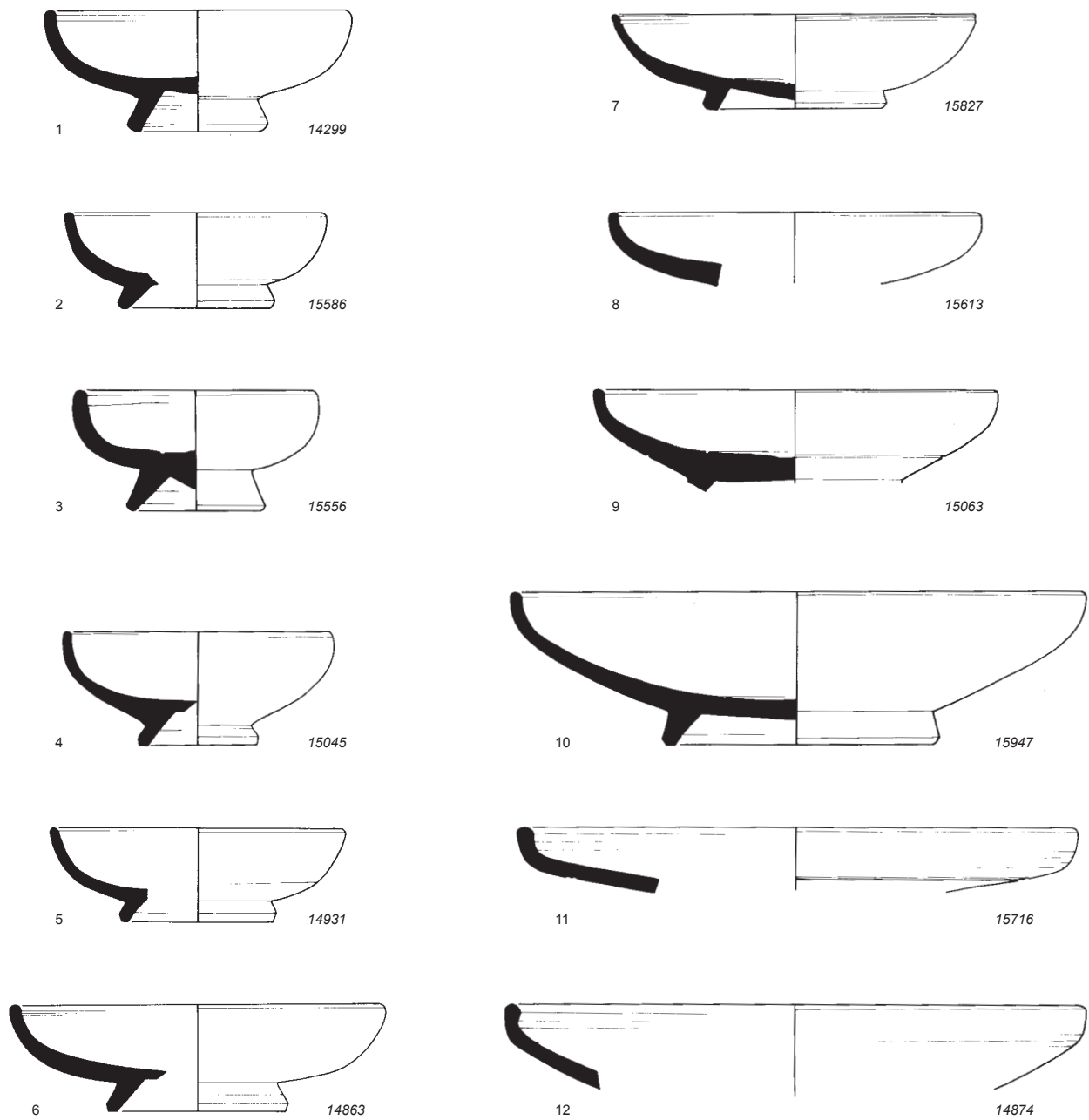
Afb. 19 Verschillende vormen van Oost-Gallische (1-4) en Laat-Romeinse (5-8) sigillata. 1: bakje Dragendorff 35. 2-3: bakjes Niederbieber 11. 4: bakje Trier I 5b. 5-6: bakjes Chenet 318-319. 7: Chenet 313. 8: Chenet 331. Schaal 1:3.

Afb. 20 Fragment van een Laat-Romeinse kom Chenet 320 met radstempelversiering.

Zoals reeds aangegeven is er slechts één Laat-Romeinse kom met reliëfversiering uit een vormschotel. Resten van radstempelversiering daarentegen zijn op 111 stukken aangetroffen, bijna allemaal op kommen Chenet 320. Deze worden gepresenteerd in bijlage 3. Pottenbakkersstempels werden in de Laat-Romeinse tijd niet meer aangebracht.

Afb. 21 Verschillende vormen van Oost-Gallische (1-7) en Laat-Romeinse (8-12) sigillata. 1-5: bakjes Dragendorff 40. 6-7: borden Dragendorff 32. 8-12: borden en schotels Chenet 303-304. Schaal 1:3.

3 Datering

Bij de bespreking van het ensemble per productieregio zijn hier en daar al opmerkingen gemaakt over de datering van het materiaal, maar in dit hoofdstuk wordt uitgebreider op dit onderwerp ingegaan. Aan de hand van de vormen en van de pottenbakkersstempels en versiering die op sommige fragmenten bewaard zijn gebleven, wordt gepoogd om inzicht te verkrijgen in de begin- en einddatering van het complex, en van schommelingen in aantallen in de tussenliggende periode.

De chronologie van de terra sigillata berust voor een belangrijk deel op materiaal van militaire vindplaatsen langs de grens van het Romeinse rijk, met als ankerpunten het tijdstip van aanleg, herbouw of ontruiming van de versterkingen. Voor de 1ste eeuw beschikken we in dit verband over veel informatie in de vorm van dendrochronologische dateringen, muntreeksen en epigrafische of historische bronnen, terwijl daarna met het verstrijken van de tijd steeds minder chronologisch houvast voorhanden is. De chronologie van de Laat-Romeinse tijd biedt de meeste hoofdbrekens. De lang als vanzelfsprekend beschouwde cesuur tussen de veronderstelde ontruiming van de Rijnlimes in 270/275 en het herstel van de orde rond 300 staat inmiddels ter discussie.¹¹ De chronologie van de materiële cultuur uit de 4de en 5de eeuw berust voor een belangrijk deel op de associatie met munten en op grafvondsten. De productie en omloopsnelheid van munten was echter (ook) in deze tijd allesbehalve constant,¹² en grafensembles wijken op tal van punten af van materiaal uit nederzettingscontext.¹³

3.1 Vormen

De sigillata uit Italië en Lyon kan in onze streken als geheel vóór 40 na Chr. worden gedateerd, evenals de Zuid-Gallische vormen Dragendorff 17 en Hofheim 5, die de tegenhangers zijn van de Arretijnse vormen Conspectus 18 en 22. Alles bij elkaar kunnen 54 scherven van minstens 37 stukken vaatwerk met zekerheid aan dit tijdvak worden toegewezen (tabel 3 en 4), nog geen twee procent van alle sigillata. Omdat veel andere Zuid-Gallische vormen ook al in de pre-Claudische tijd werden gemaakt, is het aannemelijk dat de vroege component wat groter is, maar het is onmogelijk om de omvang te beredeneren.

Voor de begindatum van het ensemble zijn de oudste typen van belang, en dat zijn hier de Conspectus 18 en 22. Beide vormen hebben al voor het begin van de jaartelling hun opwachting gemaakt, want ze zijn al bekend uit het in of kort na 8 voor Chr. ontruimde legerkamp van Oberaden. De vondsten van het hoogstwaarschijnlijk in 15 na Chr. gebouwde kamp van Velsen laten zien dat beide typen op dat moment nog ruim voorhanden waren, deels met profielen die zich niet onderscheiden van die van de Heerlense stukken.¹⁴ De oudste vormen van het Thermenterrein kunnen daarom tussen ca. 10 voor en 20 na Chr. worden gedateerd.

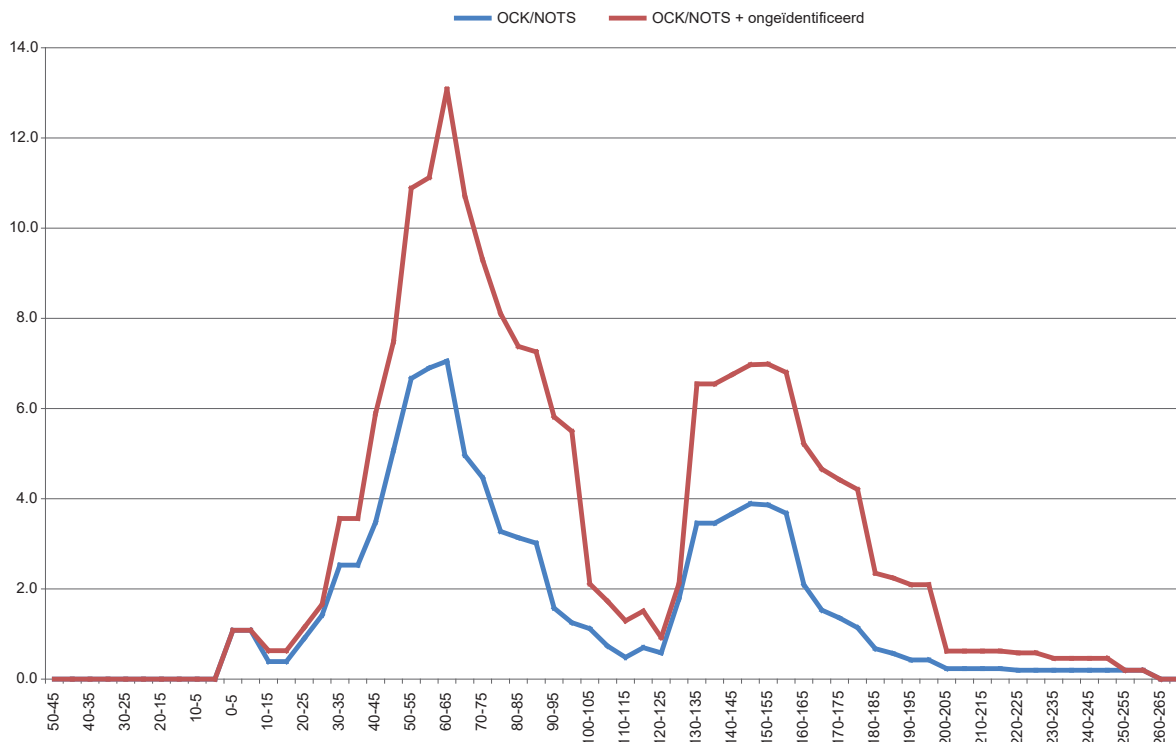
Omdat ongeveer 50% van de scherven Zuid-Gallisch is, 40% Midden- en Oost-Gallisch en 10% Laat-Romeins (tabel 1), en deze groepen achtereenvolgens ruwweg de 1ste, 2de-3de en 4de eeuw bestrijken, is al op het eerste gezicht

¹¹ Kropff & Van der Vin 2003; Heeren 2017.

¹² Zie de grafieken van Nederlandse vindplaatsen in Kropff & Van der Vin 2003; vgl. Bayard et al. 2010, 163.

¹³ Zie voor een kort overzicht Tuffreau-Libre 2000.

¹⁴ Bosman 1997, 167-175, met fig. 6.24 en 6.26.

duidelijk dat de hoeveelheid sigillata mettertijd is afgenomen. Dit betekent echter niet automatisch dat ook de activiteiten op het Thermenterrein aan belang hebben ingeboet, zoals bij de bespreking van de stempels zal blijken.

Het vormenspectrum van de Zuid-Gallische waar doet vermoeden dat pre-Flavische stukken beter vertegenwoordigd zijn dan Flavisch-Trajaanse: overwegend vroege typen als Dragendorff 15/17, 24/25 en 29 zijn in veel grotere aantallen aanwezig dan Flavisch-Trajaanse 'gidsfossielen' als Dragendorff 35, 36 en 37 (tabel 4). Bij de Midden- en Oost-Gallische waar kan worden geconstateerd dat zowel de kort na 150 verdwenen Dragendorff 27 als na die tijd opkomende vormen als Dragendorff 32, 40 en 45 vertegenwoordigd zijn (tabel 5 en 6); getalsverhoudingen zijn hier slechter te beoordelen. Onder de Laat-Romeinse vormen zijn er geen die pas vanaf een bepaald tijdstip voorkomen, zodat het vormenspectrum geen uitspraken toelaat over de einddatum van het ensemble, anders dan dat het einde in de 4de of 5de eeuw zal vallen.

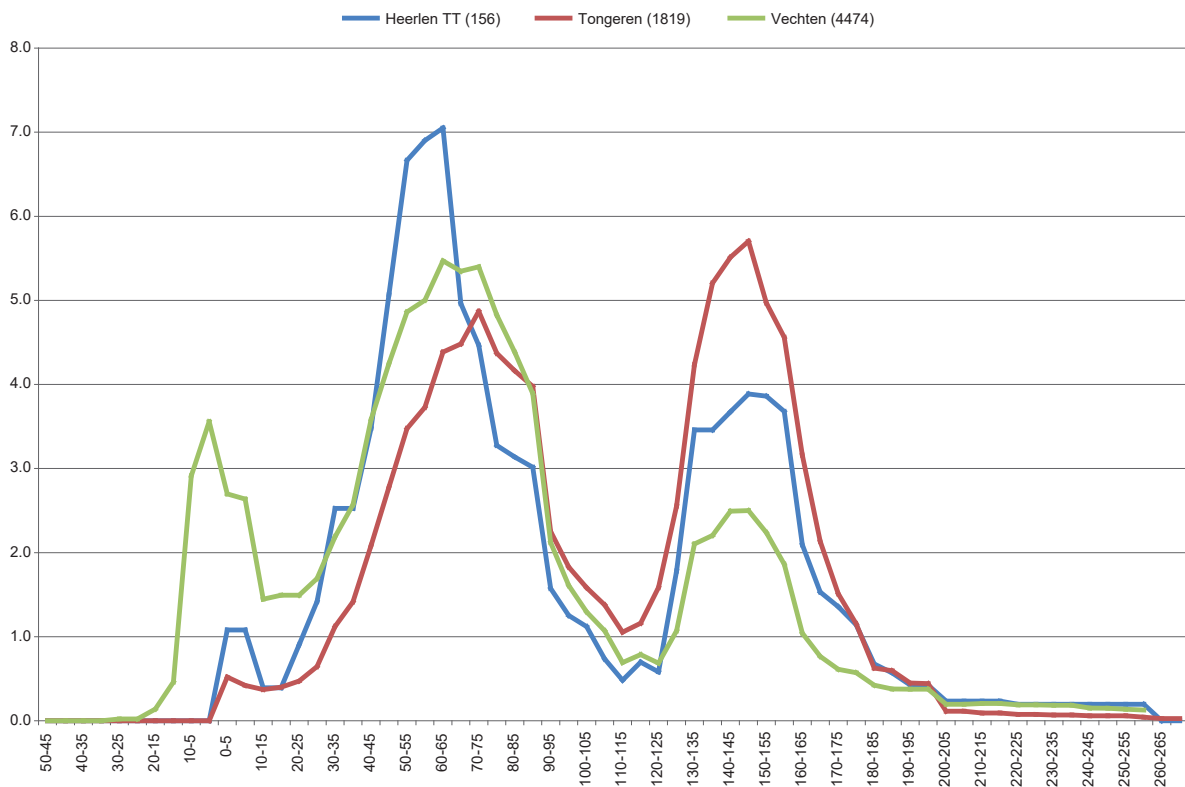
3.2 Stempels

Pottenbakkersstempels op terra sigillata zijn verhoudingsgewijs scherp te dateren. Daarbij moeten wel twee kanttekeningen herhaald worden. De eerste is dat na het midden van de 2de eeuw steeds minder sigillata van een stempel werd voorzien, de tweede dat ook voor de stempels geldt dat de 'chronologische resolutie' voor de 1ste eeuw duidelijk hoger is dan voor de tijd daarna.

De in bijlage 1 vermelde dateringen zijn verwerkt in een chronologische curve, waarbij elk stempel verdeeld is over het aantal tijdvakken van vijf jaar waarover de datering zich uitstrekt (afb. 22).¹⁵ In eerste instantie is daarbij onderscheid

Afb. 22 Cumulatieve curves van de dateringen van geïdentificeerde naamstempels en schriftimitaties en andere ongeïdentificeerde stempels (ongeïdentificeerd), per tijdvak van vijf jaar gekwantificeerd als percentages van alle stempels.

¹⁵ Een stempel met datering 125-150 na Chr. wordt als 0,2 geteld in de tijdvakken 125-130, 130-135, 135-140, 140-145 en 145-150 na Chr., enz.

Afb. 23 Curves van de dateringen van alle naamstempels van het Thermenterrein in Heerlen, uit Tongeren en uit Vechten, per tijdvak van vijf jaar gekwantificeerd als percentages van alle stempels.

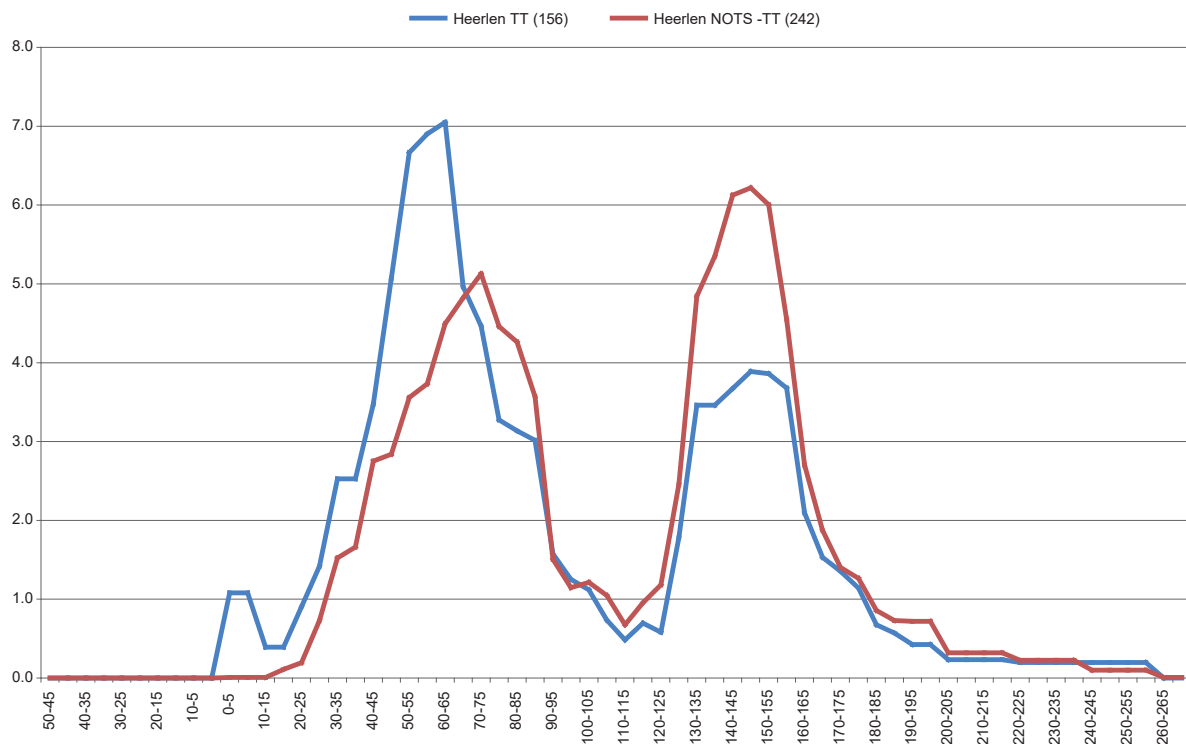
gemaakt tussen enerzijds geïdentificeerde naamstempels en anderzijds schriftimitaties en andere ongeïdentificeerde stempels, omdat de datering van de eerste categorie betrouwbaarder is dan die van de tweede.¹⁶ De cumulatieve curves vertonen twee duidelijke pieken, die voor de naamstempels en het totaal van de stempels identiek zijn. Bij nadere bestudering blijkt dat het aantal schriftimitaties en andere ongeïdentificeerde stempels door de tijd heen sterk fluctueert. In de pre-Flavische tijd komen maar weinig schriftimitaties voor, terwijl deze in de Flavische tijd verhoudingsgewijs talrijk zijn.¹⁷ In de Midden- en Oost-Gallische pottenbakkerijen zijn schriftimitaties zeldzamer, maar komen wel meer rozetstempels voor. De oververtegenwoordiging van overige stempels in 160-200 wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door de snelle afname van het aantal naamstempels in deze tijd.

Om het complex van het Thermenterrein te interpreteren zijn de dateringen van de naamstempels vergeleken met die van Tongeren en Vechten (afb. 23).¹⁸ Tongeren is de dichtst bij Heerlen gelegen civiele agglomeratie waar veel gestempelde sigillata is gevonden. Vechten is een militair complex dat een zeer grote hoeveelheid gestempelde sigillata heeft opgeleverd. Beide complexen

¹⁶ De dateringen van de stempels zijn ontleend aan de corpora OCK en NOTS en gebaseerd op (vaak aanzienlijke aantallen) parallellen van gedateerde vindplaatsen elders. Schriftimitaties en andere ongeïdentificeerde stempels zijn slechts gedateerd op grond van het profiel van het stuk waarop ze zijn aangebracht; deze dateringen zijn in de regel ruimer en onzekerder dan die van naamstempels.

¹⁷ Vgl. Polak 2000, 59, met fig. 5.5.

¹⁸ De gegevens van Tongeren en Vechten zijn ontleend aan de digitale data die behoren bij OCK en aan de online versie van NOTS, op www.rgzm.de/samian.

bestrijken dezelfde periode als het materiaal van het Thermenterrein.¹⁹ Alle drie de curves pieken sterk rond het midden van de 1ste en de 2de eeuw; Vechten heeft nog een hoge piek rond het begin van de jaartelling, doordat hier veel Arretina is gevonden. In het noordwesten van het Romeinse rijk laten de meeste vindplaatsen in grote lijnen overeenkomstige pieken en dalen zien.²⁰ De belangrijkste pieken en dalen in de curve van het Thermenterrein zeggen dus niet zozeer iets over de situatie op het Thermenterrein, maar zijn vooral een afspiegeling van schommelingen in de algemene beschikbaarheid van sigillata in het noordwesten. De verschillen tussen de vindplaatsen onderling zullen echter vooral lokale omstandigheden weerspiegelen.

Een vergelijking van de curves van Heerlen en Tongeren maakt duidelijk dat pre-Flavische sigillata op het Thermenterrein duidelijk beter is vertegenwoordigd. Op het Thermenterrein is 44% van de stempels aan deze periode toe te wijzen, in Tongeren 26%. In vergelijking met Vechten zijn op het Thermenterrein veel minder pre-Claudische stempels gevonden, meer Claudisch-Neroonse, minder Flavisch-Trajaanse en meer Hadriaans-Antonijnse.

Omdat de militaire versterking in Vechten tijdens de Germaanse oorlogen van Augustus en Tiberius een belangrijk knooppunt was in de bevoorradingsroutes van het Romeinse leger, is het niet verbazend dat hier meer pre-Claudische stempels zijn gevonden dan op het Thermenterrein. De stempelverzameling van het Thermenterrein onderscheidt zich sterk door een oververtegenwoordiging van stempels uit het tweede en vooral derde kwart van de 1ste eeuw. Blijkbaar is gedurende of aan het eind van deze periode opvallend veel sigillata in de bodem beland, mogelijk bij het bouwrijp maken van het terrein.

Afb. 24 Curves van de datering van alle naamstempels van het Thermenterrein in Heerlen (TT) en van andere locaties in Heerlen (NOTS-TT), per tijdvak van vijf jaar gekwantificeerd als percentages van alle stempels.

¹⁹ Onder de vondsten uit Vechten bevindt zich voornamelijk slechts een zeer kleine Laat-Romeinse component (Van den Berg, Polak & Alders 2012), maar voor de gestempelde sigillata is dit verschil met Heerlen en Tongeren irrelevant.

²⁰ Zie hiervoor reeds Marsh 1981.

Afb. 25 Groot deel van een met reliëf versierde kom Dragendorff 37 uit La Madeleine. Tussen met maskers gevulde hangende bogen is een rennende leeuw weergegeven.

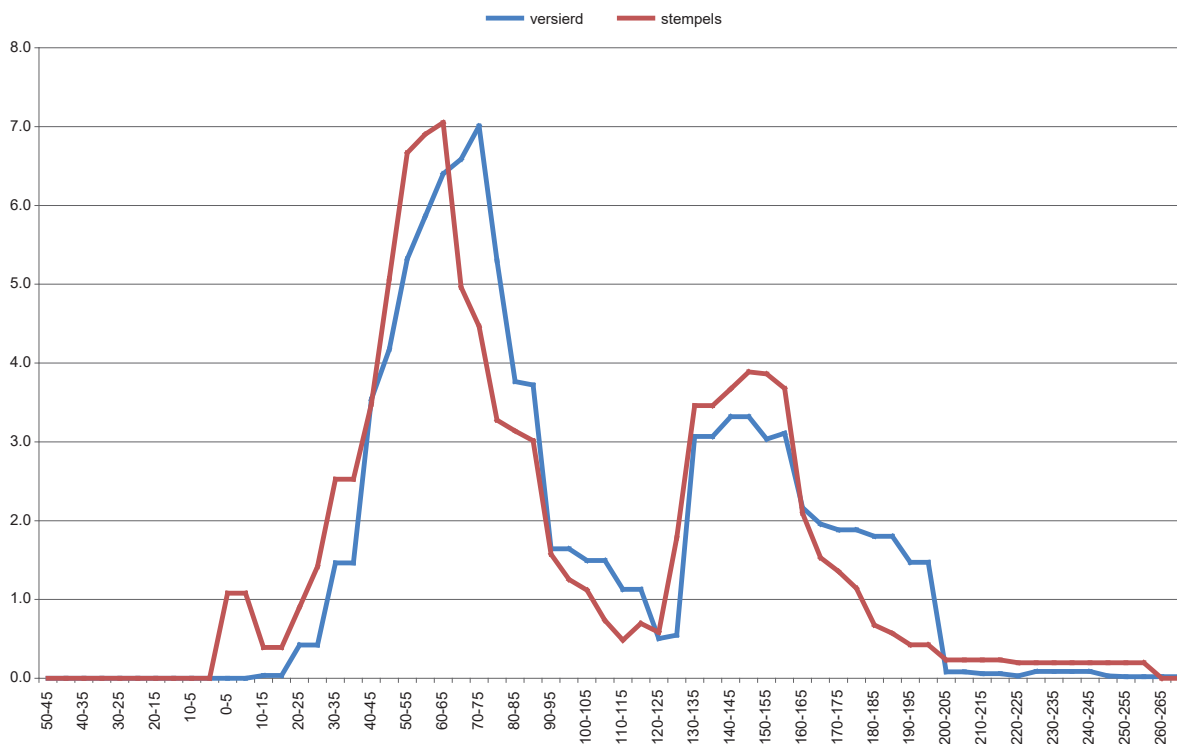
Vanaf de late 1ste eeuw is er op het Thermenterrein tientallen jaren lang minder sigillata in de grond terechtgekomen dan in Tongeren en Vechten. Uit de tijd rond het midden van de 2de eeuw zijn op het Thermenterrein meer stempels gevonden dan in Vechten, maar minder dan in Tongeren. De lage waarden in Vechten zijn kenmerkend voor een militaire vindplaats in het noordwesten en zeggen dus niet zoveel over Heerlen. Het verschil met Tongeren kan echter betekenen dat op het Thermenterrein naar verhouding minder activiteiten hebben plaatsgevonden waarbij sigillata in de bodem is beland. Verbouw en herbouw hebben misschien minder ingrijpende gevolgen gehad dan de nieuwbouw in de 1ste eeuw.

De oververtegenwoordiging van Claudisch-Neroonse stempels tekent zich niet alleen af in een vergelijking met Tongeren en Vechten, maar ook wanneer de stempels van het Thermenterrein worden afgezet tegen die van andere locaties binnen Heerlen (afb. 24).²¹ Blijkbaar is er in deze tijd juist op het Thermenterrein sprake van verhoogde activiteit.

3.3 Versiering

Versierde sigillata is over het algemeen nauwkeuriger te dateren dan onversierde sigillata, maar de dateringen zijn minder ‘hard’ dan die van naamstempels. Het is niet vaak mogelijk om exacte parallellen te vinden voor versierde stukken; toewijzingen aan vormschotelmakers zijn daarom subjectiever dan toewijzingen van naamstempels, en de datering daarmee onzekerder. In het geval van de sigillata van het Thermenterrein is dit des te meer van toepassing, omdat hier om budgettaire redenen is afgezien van pogingen om parallellen op te sporen (afb. 25). De dateringen berusten dus louter op een ‘expert judgement’ van de auteurs, dat gezien de grote variatie van de Midden- en Oost-Gallische waar voor die categorie nog tentatiever is dan voor de Zuid-Gallische. De Laat-Romeinse radstempelversiering wordt apart besproken.

²¹ De curve voor de andere locaties is verkregen door de gegevens van alle Heerlense stempels te selecteren uit de online versie van NOTS en uit die selectie alle stempels van het Thermenterrein te verwijderen. Omdat OCK geen Arretijnse stempels uit Heerlen bevat, zijn er voor de periode tot ca. 25 na Chr. geen gegevens voorhanden voor de rest van Heerlen.

De in bijlage 2 vermelde dateringen zijn verwerkt in een chronologische curve, op dezelfde wijze als bij de naamstempels. Een vergelijking met de curve van de naamstempels maakt duidelijk dat beide curves in grote lijnen overeenkomen (afb. 26).²² Beide curves vertonen twee duidelijke pieken; de curve van de versierde waar is echter iets naar rechts opgeschoven in vergelijking met die van de naamstempels.

De verschillen weerspiegelen waarschijnlijk deels een historische realiteit en deels een methodologisch probleem. Versierde Arretijnse sigillata is in onze streken zeldzaam, en in een collectie die slechts zes gestempelde Arretijnse stukken telt, is het daarom niet vreemd dat versierde stukken geheel ontbreken. Dit leidt tot een latere start van de curve van de versierde waar. De hogere percentages versierde waar in 160-200 na Chr. illustreren de al vaker genoemde snelle afname van het aantal naamstempels in deze tijd. Deze verschillen zijn dus reële verschillen.

De verschuiving van de versierde curve ten opzichte van die van de stempels in het tijdvak 20-130 na Chr. heeft vermoedelijk vooral een methodologische verklaring. Voor de periode 20-45 na Chr. valt nog te overwegen dat – in de lijn van de zeldzaamheid van versierde Arretina – de toevoer van versierde Zuid-Gallische waar langzamer op gang kwam dan die van onversierde waar, maar dat de hoeveelheid versierde waar in de periode 70-120 langzamer afnam dan de hoeveelheid onversierde, is niet erg aannemelijk. De ineenstorting van de aanvoer van sigillata in de late 1ste en vroege 2de eeuw is waarschijnlijk in de eerste plaats een afspiegeling van de verschuiving van het zwaartepunt van de militaire inspanningen van de noordwestgrens naar de Donau – het leger fungeerde in deze tijd zonder twijfel nog als de motor van de economie in de grensprovincies.²³ De verschillen tussen de curves van de naamstempels en de

Afb. 26 Curves van de dateringen van de naamstempels en de met reliëfversierde terra sigillata van het Thermenterrein in Heerlen, per tijdvak van vijf jaar gekwantificeerd als percentages van alle naamstempels resp. versierde terra sigillata.

²² Een versierd stuk met datering 125-150 na Chr. wordt als 0,2 geteld in de tijdvakken 125-130, 130-135, 135-140, 140-145 en 145-150 na Chr., enz.

²³ Vgl. Mees 2007.

Tabel 8 Verdeling van de met radstempels versierde Laat-Romeinse terra sigillata over de groepen van Hübener (1968).

Hübener	ex.	%
1 Eierstäbe	9	8,2
2 Kleinrechtecke, ein-, zwei-, drie- und vierzeilig	19	17,3
3 Schrägstrichgruppen	29	26,4
4 Horizontal- und Vertikalstrichgruppen	4	3,6
5 Andreaskreuzen mit Punkten und Fünfpunktegruppen	14	12,7
6 Sechs-(und mehr?)punktegruppen	9	8,2
7 Sehr komplizierte Stempel	4	3,6
overig	22	20
totaal	110	100,0

versierde waar zijn daarom vooral te toe te schrijven aan uiteenlopende voorkeuren bij het dateren van deze categorieën sigillata.²⁴

Voor de radstempelversiering wordt nog altijd de indeling van Hübener gehanteerd, hoewel zowel de samenstelling van de groepen als hun datering veel te wensen overlaat.²⁵ Decoraties met radstempels kunnen als geheel in ca. 320-530 worden gedateerd. Volgens Dijkman²⁶ heeft alleen groep 2 een begindatum rond 320, kunnen groep 1, 3, 5, en 7 vanaf 335 worden gedateerd, groep 6 vanaf 350 en groep 4 vanaf 375. Groep 4 is overwegend 5de-eeuws, en groep 7 valt uiteen in een vroege en late groep. Groep 1 en 2 houden rond resp. 360 en 400 op, de overige groepen komen voor tot het midden van de 5de eeuw. Groep 8, met christelijke motieven, kan in de gehele 5de eeuw en het eerste kwart van de 6de eeuw worden gedateerd.

Onder het materiaal van het Thermenterrein zijn de groepen 1-7 van Hübener vertegenwoordigd (tabel 8). Omdat de relatief oude groepen 1 en 2 samen ruim tweemaal zo veel stukken tellen als de relatief jonge groepen 4 en 6, zal het zwaartepunt van de radstempelsigillata in de 4de eeuw vallen. De stukken van groep 1 leveren een terminus ante quem van 360, en die van groep 4 een terminus post quem van 375.

Zekerheid dat het materiaal zich tot in de 5de eeuw uitstrekt, is er door het ontbreken van groep 8 vooralsnog niet. Heerlen bevindt zich weliswaar aan de noordoostelijke periferie van het verspreidingsgebied van christelijke stempels – als de Friese terpen buiten beschouwing worden gelaten – maar in Maastricht is het ruimschoots vertegenwoordigd, en in bijvoorbeeld Cuijk en Gennep met enkele fragmenten.²⁷ Daar staat tegenover dat christelijke motieven in het goed met radstempelsigillata bedeelde Tongeren eveneens ontbreken.²⁸ Omdat de groepen 1-7 een brede verspreiding kennen²⁹ en groep 8 grotendeels beperkt is tot het Gallische binnenland, ligt het voor de hand dat het ontbreken van groep 8 een chronologische kwestie is en wijst op het verlaten van *Coriovallum* uiterlijk in de vroege 5de eeuw.

24 Zie ook Polak, Niemeijer & Van der Linden 2012.

25 Hübener 1968. Voor kritiek en alternatieve dateringen zie onder meer Blaskiewicz & Jigan 1991; Feller 1991; Dijkman 1992a en 1992b; Bayard et al. 2010. Met dank aan W. Dijkman en T.A.S.M. Panhuysen voor hun nuttige wenken. In een omvangrijk corpus dat Dijkman met L. Bakker en P. van Ossel voorbereidt, zal op basis van individuele radstempels van grote aantallen vindplaatsen een sterk verbeterde chronologie worden voorgesteld.

26 Dijkman 1992a.

27 Dijkman 1992a, vooral p. 169.

28 Vanderhoeven 1979, vooral p. 15.

29 Hübener 1968, 257-267.

3.4 Conclusies

De begindatum van de sigillatacollectie van het Thermenterrein kan zonder twijfel in de tijd van Augustus worden geplaatst. De component Arretina is wel klein en bevat niets dat per se van voor het begin van de jaartelling moet dateren. Het geringe aantal Arretijnse stukken laat geen stelliger uitspraak toe, maar ook voor Heerlen als geheel is een begindatum in de wat latere Augusteïsche tijd aannemelijk.³⁰ De dateringscurve van de stempels laat vervolgens onder Tiberius de algemeen gebruikelijke afname zien, om daarna sneller dan in Tongeren toe te nemen en onder Nero het maximum te bereiken, eerder dan in Tongeren en Vechten (afb. 26), en ook eerder dan elders in Heerlen (afb. 27). Dit is zonder meer een significante afwijking van het gebruikelijke patroon. Vervolgens kwam tot het einde van de Flavische tijd minder sigillata in de bodem terecht dan in Tongeren, Vechten en elders in Heerlen. De versierde sigillata en het vormenspectrum ondersteunen dit op grond van de stempels geschetste beeld.

In de 2de eeuw blijft het aandeel gestempelde sigillata achter bij dat in Tongeren, maar het overtreft dat in Vechten. In het noordwesten is het gebruikelijk dat stedelijke contexten meer sigillatastempels opleveren uit de 2de eeuw dan uit de 1ste eeuw, en het beeld van de rest van Heerlen past ook in dat patroon. De curve van het Thermenterrein wijkt echter duidelijk af en neigt naar die van militaire contexten, waar de 1ste-eeuwse sigillata sterk in de meerderheid pleegt te zijn. Dit impliceert niet automatisch dat het Thermenterrein in de 2de eeuw een militaire component heeft. Omdat de dateringscurve optelt tot 100%, zijn de 1ste en 2de eeuw communicerende vaten: veel sigillata in de 1ste eeuw – zoals op het Thermenterrein het geval is – leidt automatisch tot weinig in de 2de eeuw.

De dateringscurve van de versierde sigillata laat zien dat de afname van de hoeveelheid terra sigillata na ca. 160 na Chr. minder groot is dan de curve van de stempels lijkt te impliceren (afb. 29). Dit wordt bevestigd doordat in de late 2de eeuw sterk opkomende onversierde vormen als Dragendorff 32, 40 en 45 beslist niet zeldzaam zijn (tabel 6). Hoewel de verhoudingen niet goed te kwantificeren zijn, lijkt de hoeveelheid sigillata uit de late 2de en 3de eeuw achter te blijven bij die uit het midden van de 2de eeuw. In hoeverre het Thermenterrein zich hierin onderscheidt van de rest van Heerlen of van andere agglomeraties in de regio, laat zich bij gebrek aan vergelijkbare gegevens niet vaststellen.

De sigillata biedt evenmin goede aanknopingspunten voor de ontwikkelingen op het Thermenterrein in de tweede helft van de 3de eeuw. Zoals eerder opgemerkt wordt het niet meer als vanzelfsprekend beschouwd dat de Rijn grens in het laatste kwart van deze eeuw bezweek onder de druk van Germaanse invallen. Heeren heeft onlangs betoogd dat er goede redenen zijn om de materiële cultuur waarvoor lang een einddatum in 259/260 of 270/275 is verondersteld, deels in de daaropvolgende decennia te dateren.³¹ Dit heeft ook betrekking op de terra sigillata, waar tal van vormen die in de late 2de en vroege 3de eeuw aanwezig zijn, nog in de 4de eeuw in omloop waren.

De einddatum van het ensemble van het Thermenterrein is moeilijker te bepalen dan de begindatum, omdat de chronologie van de 4de en 5de eeuw minder houvast biedt. Alleen de radstempelversiering biedt hier aanknopingspunten. Bij de huidige stand van kennis kan slechts worden geconstateerd dat de radstempel-sigillata een datering tot minstens 375 toelaat; dat de vondsten zich uitstrekken tot in de 5de eeuw is zeker mogelijk, maar het ontbreken van christelijke motie-

³⁰ Ook onder de 28 Arretijnse stempels van andere locaties in Heerlen domineren stukken uit Pisa, al zijn hier eveneens enkele exemplaren uit Lyon aanwezig (Bijl 2013, 188-189).

³¹ Heeren 2017.

ven doet vermoeden dat het Thermenterrein op zijn laatst in de vroege 5de eeuw is verlaten.

Het mag duidelijk zijn dat de hoeveelheden terra sigillata op het Thermenterrein in de loop van de tijd sterk uiteengelopen hebben. Het beeld is voor een belangrijk deel de neerslag van algemene fluctuaties in de beschikbaarheid van terra sigillata. Het is verleidelijk om te denken dat waarnemingen over reparaties, slijtage en bijwerken voor alternatief hergebruik hiervan eveneens een afspiegeling zijn. Zo dateert een zesde van deze groep bewerkte sigillata uit de late 1ste en vroege 2de eeuw, toen het aanbod van sigillata in het noordwesten gering was.

Afb. 27 Overzicht van de opgravingsputten en de belangrijkste structuren van het Thermenterrein. De weergegeven nummers zijn die van de opgravingsputten en –sleuven. De vijf voor de uitwerking van de terra sigillata onderscheiden zones zijn met kleurvlakken aangegeven.

4 Vondstcontext

Door de manier van documenteren en uitwerken was het moeilijk om de vondstlocaties nauwkeurig te bepalen; in veel gevallen ontbreken coördinaten of spoortoewijzingen. In de vondstenlijsten van de opgravingen uit de jaren '50 is echter vaak een putnummer genoteerd, dat met enkele tussenstappen aan de determinaties kon worden gekoppeld.³²

Het onderzoeksgebied is vervolgens opgedeeld in vijf zones (afb. 27):

1. **thermen** Binnen de muren van het thermencomplex, oud bestand 'collectie thermen'. Het betreft 110 collectie nummers met 167 fragmenten.
2. **noordoost** Sleuf 1, 2 en 4, en werkput 1b, 2, 3, 4, 5, 4-5, 4A en 5A. Het betreft 578 collectie nummers met 760 fragmenten.
3. **noord** Sleuf 1a en 3 en werkput 6-12. Het betreft 788 collectie nummers met 907 fragmenten.
4. **oost** Werkput 17-19. Het betreft 356 collectie nummers met 426 fragmenten.
5. **zuid** Werkput 14-16, 20, 21 en 23. Het betreft 288 collectie nummers met 355 fragmenten.

Uiteindelijk kon op deze manier voor het grootste deel van het materiaal een globale locatie bepaald worden. Voor 248 objectnummers met 631 fragmenten bleek het niet mogelijk om ze met enige mate van zekerheid aan een locatie of zone toe te wijzen.³³ De verdeling van de terra sigillata over deze zones wordt besproken in paragraaf 4.1.

Aan 406 van de 2010 collectie nummers van buiten het badgebouw kon niet alleen een opgravingszone worden gekoppeld, maar ook een structuur of spoor. De betekenis voor deze structuren van de in totaal 538 fragmenten uit deze collectie nummers wordt behandeld in paragraaf 4.2.

Tabel 9 Overzicht van de opgegraven oppervlakte en het aantal collectie nummers (ex.) per zone van het Thermenterrein, en van het aantal collectie nummers per 100 m² onderzocht terrein.

zone	m ²	ex.	ex./100 m ²
thermen	2.457	110	4
noordoost	813	578	71
noord	1.775	788	44
oost	252	356	141
zuid	322	288	89

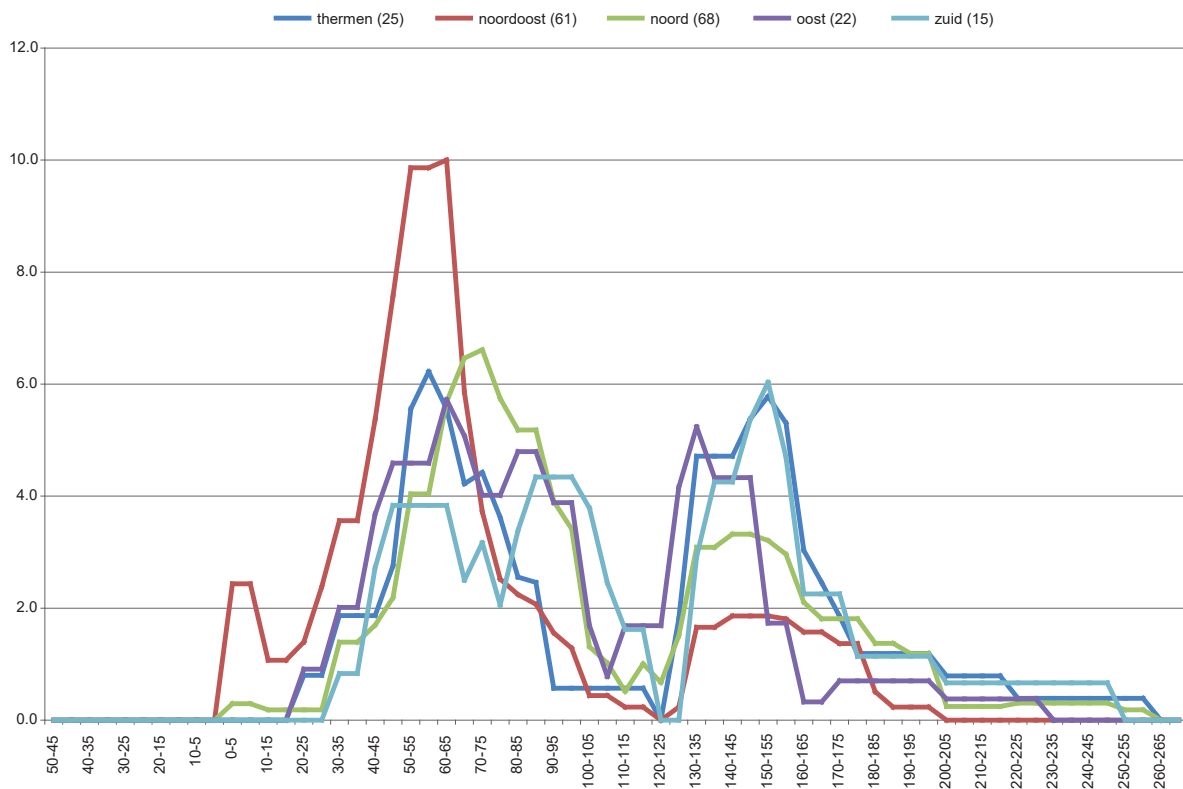
4.1 Zones

Uit de bij de indeling van de zones vermelde aantallen kan worden afgeleid dat de terra sigillata ongelijkmatig is verdeeld over deze zones: in de zone noord zijn ruim zeven maal zoveel stukken (collectie nummers) aangetroffen als binnen de muren van de thermen.

Het meeste materiaal is ten noorden en noordoosten van het badgebouw aangetroffen. Als het aantal aangetroffen stukken echter wordt afgezet tegen de opgegraven oppervlakte van de zones, blijkt het oosten de meest vondstrijke zone te zijn, gevolgd door het zuiden en het noordoosten (tabel 9). Op het geringe aantal stukken uit de thermen wordt verderop ingegaan.

³² Het putnummer is via het oude vondstnummer gekoppeld aan het objectnummer in de inventaris van het Thermenmuseum, en daarmee aan de determinaties. Met dank aan C. Deegen (Radboud Universiteit), A. van der Hooft en R. Kolvers (Saxion) voor het digitaliseren van de vondstenlijsten uit 1952, 1954, 1956 en 1957 en de controle ervan aan de hand van de dagrapporten van Bogaers.

³³ Zo zijn er zijn meerdere werkputten 1 en is werkput 13 niet gelokaliseerd.

In de vijf onderscheiden zones zijn 191 gestempelde stukken gevonden. De dateringscurves van de afzonderlijke zones vertonen duidelijke verschillen (afb. 28); omdat drie van de vijf zones minder dan dertig stempels hebben opgeleverd, moeten deze curves wel met enige terughoudendheid worden geïnterpreteerd. Het lijkt echter geen twijfel dat het noordoosten zich sterk onderscheidt, door een oververtegenwoordiging van vroege stempels. In het noorden zijn meer stempels uit de Flavische tijd en de 2de eeuw gevonden, maar ook hier overheerst de 1ste eeuw. De drie overige zones vertonen door de kleine aantallen stempels een grilliger beeld, maar hier domineert de 1ste eeuw zeker niet (vgl. par. 3.2). Op de periode vanaf de late 2de eeuw bieden de stempels geen goed zicht.

De verdeling van alle terra sigillata over de vijf zones geeft in beginsel inzicht in de hele periode waarin het Thermenterrein is gebruikt. Omdat veel typen slechts met enkele stukken zijn vertegenwoordigd, zijn ze deels gegroepeerd (tabel 10). Hoewel in het resulterende overzicht al wel enkele trends zichtbaar zijn – zoals het grote aandeel Arretina en vroege Zuid-Gallische waar in het noordoosten en het sterk afwijkende beeld van de thermen – is het niet gemakkelijk om te beoordelen waarin de zones verder van elkaar verschillen.

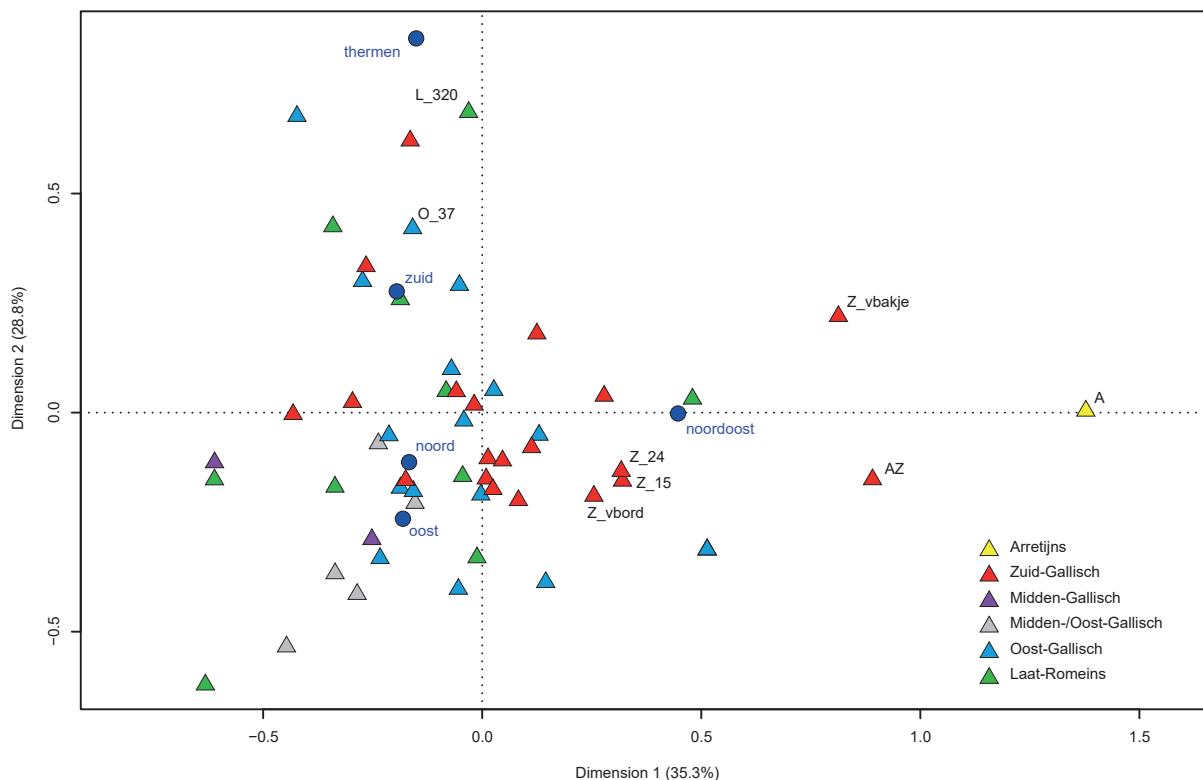
Correspondentieanalyse is een goede methode om de belangrijkste verschillen in een complexe dataset te visualiseren. Uit een analyse van de gegevens van tabel 10 blijkt dat het noordoosten – niet heel verrassend – de sterkst afwijkende zone is, door het al genoemde grote aandeel vroege stukken: het noordoosten wordt als enige rechts van de y-as weergegeven, omringd door vroege sigillatagroepen (afb. 29).³⁴ Bijna de helft van de op typologische gronden als vroeg aan

Afb. 28 Curves van de dateringen van de naamstempels uit vijf zones van het Thermenterrein in Heerlen, per tijdvak van vijf jaar gekwantificeerd als percentages van alle naamstempels.

>> *Tabel 10 Overzicht van de sigillata uit vijf zones van het Thermenterrein, ruwweg chronologisch geordend op hoofdgroepen en (groepen van) typen, met de aantallen stukken uitgedrukt in percentages van het totaal aantal per zone. De beginletter(s) van de code geeft/geven de hoofdgroep aan. A: Arretijns. AZ: Arretijns of Zuid-Gallisch. Z: Zuid-Gallisch. ZM: Zuid- of Midden-Gallisch. MI: Midden-Gallisch. MO: Midden- of Oost-Gallisch. O: Oost-Gallisch. L: Laat-Romeins.*

³⁴ De mate waarin zones en typen bepalend zijn voor de verdeling, kan worden afgeleid uit de bij de grafiek behorende diagnostische gegevens.

code	groep	noord	noordoost	oost	thermen	zuid	totaal
A	algemeen	0,3	4,2			0,3	1,3
AZ	algemeen	0,3	0,7				0,3
Z_vbord	vroege borden	0,8	1,2	0,8		0,7	0,9
Z_vbakje	vroege bakjes	0,5	3,3	0,8	2,8	0,3	1,4
Z_15	Drag. 15/17	2,3	6,9	6,8	0,9	4,2	4,5
Z_24	Drag. 24/25	4,1	6,6	4,0	2,8	1,7	4,4
Z_H12	Hofh. 12	1,0	1,2	1,4	0,9	1,7	1,2
Z_18	Drag. 18	7,0	8,3	11,3	2,8	8,7	8,1
Z_bord	overige borden	3,3	4,8	5,1	2,8	3,8	4,1
Z_27	Drag. 27	14,0	11,4	7,4	4,6	10,4	11,2
Z_33	Drag. 33	0,5	0,3	0,6		0,7	0,5
Z_35	Drag. 35	0,5	0,2	1,1	0,9	0,7	0,6
Z_bakje	overige bakjes	0,6	1,0	1,4		1,0	0,9
Z_C11	Curle 11	0,4	0,5	0,6		0,7	0,5
Z_kom	overige kommen	0,3	0,3			0,3	0,2
Z_29	Drag. 29	8,9	10,7	6,5	19,3	5,2	9,0
Z_30	Drag. 30	0,4	0,3	0,3		0,3	0,3
Z_37	Drag. 37	2,3	1,2	2,8	1,8	3,8	2,3
Z	algemeen	0,5	0,3	0,8	1,8	0,7	0,6
ZM	algemeen	0,1	0,2	0,3	0,9	0,3	0,2
MI_1831	Drag. 18/31	0,5		1,1	0,9	0,3	0,5
MI_37	Drag. 37	0,3	0,5	0,3			0,3
MI	algemeen	0,3	0,2	0,6		0,3	0,3
MO_1831	Drag. 18/31	1,9	0,9	3,1		1,0	1,6
MO_27	Drag. 27	1,7	0,9	1,1		2,4	1,4
MO_33	Drag. 33	1,5	0,3	0,6		0,3	0,8
MO_37	Drag. 37	0,6	0,2	1,7		0,3	0,6
MO	algemeen	0,4	0,5	1,4		1,0	0,7
O_1831	Drag. 18/31	8,2	4,2	6,8	7,3	5,6	6,4
O_32	Drag. 32	0,3	0,5	0,3			0,3
O_bord	overige borden	0,9	0,3	0,6		0,3	0,6
O_27	Drag. 27	1,1	1,4	1,7	3,7	1,7	1,5
O_33	Drag. 33	8,7	4,3	6,2	3,7	4,9	6,3
O_40	Drag. 40	0,8	0,7	1,4		0,3	0,8
O_bakje	overige bakjes	1,3	1,0	0,8		1,0	1,0
O_beker	bekers	0,4	0,3	1,1	0,9		0,5
O_44	Drag. 44	1,1	0,9	0,8	1,8	0,7	1,0
O_kom	overige kommen	1,8	1,9	0,6		2,1	1,6
O_C21	Curle 21	0,8	0,2	0,3	2,8	0,7	0,6
O_D38	Drag. 38	0,3	0,5	0,3			0,3
O_kraag	overige kraagkommen	0,4	0,3	0,3			0,3
O_45	Drag. 45	3,1	2,8	2,3	4,6	1,4	2,7
O_wrijf	overige wrijfschalen	0,5	0,5	1,4	1,8	1,7	0,9
O_37	Drag. 37	5,7	4,5	4,2	16,5	8,7	6,1
O	algemeen	1,8	1,4	0,6		2,4	1,5
L_303	Chenet 303	1,4		1,4	0,9	1,0	0,9
L_304	Chenet 304	0,3		1,7		0,3	0,4
L_bord	overige borden		0,3	0,3		0,3	0,2
L_310	Chenet 310	1,3	0,3	0,8	0,9	0,3	0,8
L_bakje	overige bakjes	0,6	0,3			0,3	0,4
L_324	Chenet 324	0,9	0,7	0,8		0,3	0,7
L_kom	overige kommen	0,5	0,3			1,4	0,5
L_326	Chenet 326	0,1	0,2	0,3		1,4	0,3
L_328	Chenet 328	0,3	0,5	0,8		1,4	0,6
L_wrijf	overige wrijfschalen	0,3	0,2			0,3	0,2
L_320	Chenet 320	2,2	4,0	2,0	11,9	9,4	4,1
L	algemeen	0,1					0,0
ex. per zone		785	578	353	109	288	2.113

te duiden sigillata is in het noordoosten gevonden, en nog eens een kwart in het noorden.

Van de overige vier groepen onderscheiden de thermen zich door hoge percentages versierde kommen Chenet 320, Oost-Gallische Dragendorff 37 en in mindere mate Dragendorff 29: dit wordt weerspiegeld door de positie van de thermen aan de bovenrand van de grafiek, in de nabijheid van twee van de drie genoemde typen versierde waar.³⁵ Bij nadere beschouwing blijkt dat van de 110 stukken uit de thermen er 76 zijn voorzien van een naamstempels, reliëf-versiering of radstempelversiering. De ‘collectie thermen’ is duidelijk het product van zeer selectief verzamelen.

Wanneer de vroege sigillata en de thermen buiten beschouwing worden gelaten, is het zuiden de sterkst afwijkende zone, door een hoog percentage Chenet 320 en 326 en een laag percentage Oost-Gallische Dragendorff 33 (afb. 30): het zuiden wordt daarom rechts van de y-as weergegeven, met rechts ervan de Chenet 320 en 326.³⁶ Dit weerspiegelt het hoge aandeel Laat-Romeinse sigillata in het zuiden, dat ruim tweemaal zo hoog is als in de andere zones. Toch zijn in de grafiek ook aan de linkerkant Laat-Romeinse typen te vinden.

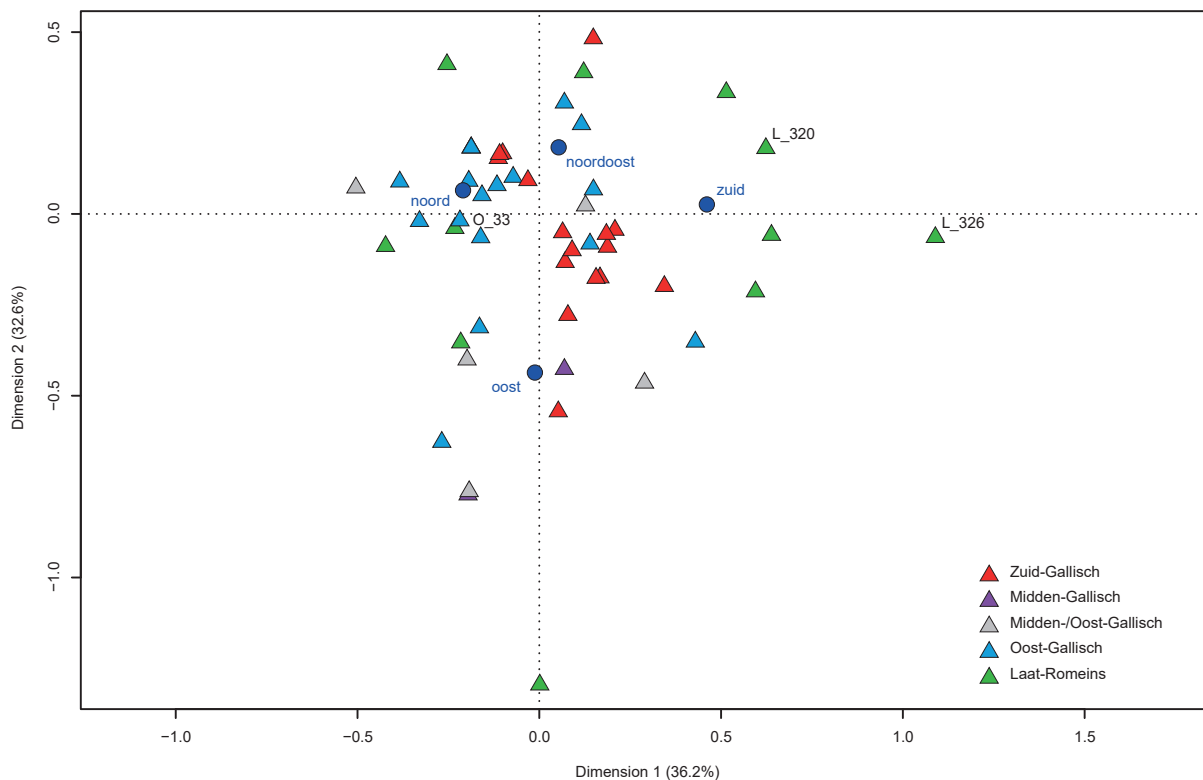
Uit de analyse van de globale verspreiding van het materiaal kan al met al worden geconcludeerd dat het grootste verschil schuilt in de verdeling van de vroege sigillata. Het grote aandeel daarvan in het noordoosten en in mindere mate in het noorden blijkt verantwoordelijk te zijn voor het al in paragraaf 3.2 geconstateerde verschil tussen de gestempelde sigillata van het Thermenterrein en die van de rest van Heerlen (afb. 24). De concentratie van vroege sigillata in

Afb. 29 Correspondentie-analyse van de terra sigillata uit vijf zones van het Thermenterrein in Heerlen, op grond van de gegevens die ten grondslag liggen aan tabel 10.

³⁵ Het zijn niet altijd de hoogste of laagste percentages die de grootste verschillen vormen. Belangrijker zijn de onderlinge verschillen tussen de percentages van een zelfde groep, en de omvang van de verzameling (in dit geval het totaal aantal stukken sigillata per zone) waartoe ze behoren.

³⁶ Het noordoosten heeft eveneens een laag percentage Dragendorff 33, maar veel minder Chenet 320 en 326.

Afb. 30 Correspondentie-analyse van de terra sigillata uit vier zones van het Thermenterrein in Heerlen, op grond van de gegevens die ten grondslag liggen aan tabel 10. De zone 'thermen' en vroege sigillata zijn hier buiten beschouwing gelaten.

het noordoosten en noorden sluit aan bij een eerdere constatering dat de oudste vondsten in Heerlen zich concentreren rond en ten zuiden van de kruising van de Romeinse wegen Tongeren-Bavay en Aken-Xanten, op het voormalige Zwarte Veldje direct ten noorden van het Thermenterrein.³⁷ Van de iets meer dan honderd stukken pre-Flavische sigillata uit de zones noordoost en noord is slechts een kwart aan een structuur toe te schrijven. De meeste daarvan stammen uit de noordelijke gracht en uit de context van gebouw H5. Omdat geen van beide contexten uit de pre-Flavische tijd dateert, moet het hier om opspit gaan; dit zou voor een groot deel van het pre-Flavische materiaal kunnen gelden.

Een volgend aanzienlijk verschil wordt gevormd door de oververtegenwoordiging van Laat-Romeinse sigillata in het zuiden. Van de 48 stukken in kwestie konden er 19 aan een context worden gekoppeld, in alle gevallen de zuidelijke gracht. Van de 30 aan een context toewijsbare stukken in de zones noord en noordoost stammen er 26 uit de noordelijke gracht; geen van de stukken uit het oosten kon aan een context worden gekoppeld.

4.2 Contexten

Behalve het badgebouw zelf zijn bij de uitwerking van de opgravingen op het Thermenterrein 31 contexten onderscheiden. Door de manier van documenteren tijdens de opgravingen is het zeer lastig gebleken om vondsten aan structuren te koppelen. Omdat het materiaal uit verschillende collecties stamt, kan eenzelfde vondstnummer meerdere keren voorkomen. Ook binnen de opgravingen uit de jaren '50 kan eenzelfde nummer meerdere keren voorkomen, omdat men zowel in 1952 als in 1954 bij 1 is begonnen met het nummeren van de vondsten. Ondanks vele controles kan het dus voorkomen dat materiaal foutief is

³⁷ Eggen 1989, 54-55, met afb. 1.

zone	structuur	ex.	scherven	
thermen	thermen	110	167	
noord	H1A	5	5	
	H2A	1	1	
	H3	12	13	
	H3A	1	1	
	H4	16	19	
	H5	6	6	
	H6	13	15	
	K7	4	4	
	K8	4	4	
	goot 1	11	11	
	jonger dan goot 1	2	2	
	weg	12	16	
	gracht noord	39	45	
	noordoost	H5A	5	6
H5		35	47	
K23		2	9	
K24		9	21	
K4		6	6	
W1		26	31	
vloer		1	3	
gracht oudere fase		18	20	
gracht noord		57	93	
oost		H6	1	1
	H7	2	2	
	K15	2	2	
	K16	1	1	
	K18	5	5	
	K19	7	7	
	W2	27	30	
	W2-na	16	26	
	zuid	K21	14	20
		K22	2	2
W2-na		2	2	
goot 2		3	3	
gracht zuid		39	59	
totaal		516	705	

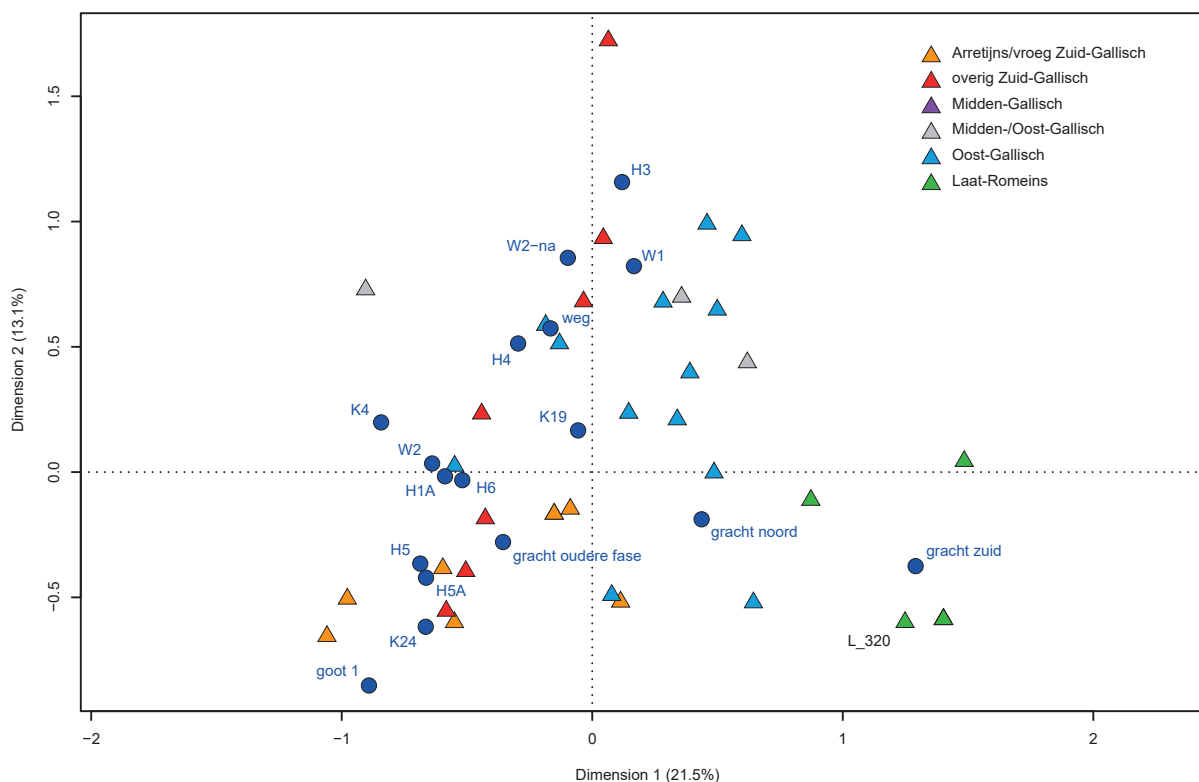
Tabel 11 Overzicht van de sigillata uit 31 vondstcontexten van het Thermenterrein, geordend per zone, uitgedrukt in aantallen collectienummers (ex.) en scherven.

toegewezen. Uiteindelijk zijn 516 objectnummers met 705 fragmenten aan een context gekoppeld (tabel 11).

Een correspondentieanalyse van de contexten en de deels gegroepeerde typen laat een clustering zien van de hoofdgroepen van de sigillata (afb. 31).³⁸ De vroege sigillatypen bevinden zich linksonder, de Laat-Romeinse rechtsonder, terwijl de Zuid- en Oost-Gallische typen zich overwegend in het midden bevinden. De zuidelijke gracht blijkt de sterkst afwijkende samenstelling te hebben, gedomineerd door Chenet 320; de noordelijke gracht en de overige Laat-Romeinse vormen bevinden zich in de directe nabijheid. De oudere fase van de noordelijke gracht bevindt zich in het cluster vroege sigillatypen; daar zijn verder alleen contexten uit de zones noord en noordoost te vinden.

Hieronder volgt nog een korte bespreking van alle afzonderlijke contexten.

³⁸ Bij de analyse zijn de thermen buiten beschouwing gelaten (dominantie versierde waar) en zijn alleen contexten meegenomen die minstens vijf sigillatypen bevatten. De aan de analyse ten grondslag liggende data zijn niet in een tabel weergegeven, omdat die met 17 contexten en 38 typen niet te overzien is.

Afb. 31 Correspondentie-analyse van de terra sigillata uit 31 vondst-contexten van het Thermenterrein in Heerlen, op grond van de gegevens die ten grondslag liggen aan tabel 11.

Thermen Het materiaal dat aan het badgebouw zelf is toegeschreven, komt niet uit primaire contexten, maar uit de opvulling van het complex. De jongste vondsten geven daarom een indicatie van de tijd waarin het complex buiten gebruik is geraakt. Het oudere materiaal kan wel een indruk geven van de gebruiksfase van het gebouw, al valt niet uit te sluiten dat een deel later in het badgebouw is terechtgekomen.

Zuid- en Oost-Gallische sigillata maken elk ongeveer 40% uit van het totaal, en Laat-Romeinse 14%. Zoals al eerder opgemerkt zijn versierde en gestempelde stukken sterk oververtegenwoordigd. De collectie omvat minstens elf pre-Flavische stukken (o.a. afb. 2, 3), maar ook vijftien Laat-Romeinse (o.a. afb. 11, 12), en bestrijkt dus praktisch de hele gebruikperiode van het Thermenterrein; alleen Augusteïsch materiaal ontbreekt. Het oudste stuk is een bakje Hofheim 9 met een stempel van Scottius uit 20-45 na Chr. (cat. 85). De radstempelsigillata behoort tot Hübener groep 1-3, 5 en 6. Het ene stuk uit groep 6 levert een terminus post quem van 350 op voor de opvulling van het badcomplex, maar de meeste groepen lopen door tot het midden van de 5de eeuw.

Gracht noord en Gracht zuid Uit de noordelijke gracht komen 97 stukken en uit de zuidelijke 39. Hoewel beide grachten in vergelijking met andere contexten veel Laat-Romeinse sigillata bevatten (o.a. afb. 21, 12; 19, 5-6), verschillen ze verder nogal in samenstelling. In de noordelijke gracht bedraagt het aandeel Arretijnse en Zuid-Gallische sigillata 32%, in de zuidelijke slechts 10%. Verder bedraagt de verhouding tussen enerzijds Midden- en Oost-Gallische en anderzijds Laat-Romeinse sigillata in de noordelijke gracht ongeveer 3:2, in de zuidelijke 2:3. De vulling van de noordelijke gracht bevat dus veel meer oud materiaal dan die van de zuidelijke (o.a. afb. 9, 3).

Het oudste stuk uit de noordelijke gracht is een Arretijns bakje met stempel MAC, mogelijk uit Lyon (cat. 6); de zuidelijke gracht bevat niets dat ouder hoeft te zijn dan Flavisch. De radstempels in de noordelijke gracht behoren tot Hübener groep 1-3 en 5, die uit de zuidelijke tot groep 2, 3, 5 en 6. Voor de

noordelijke gracht levert dit een terminus post quem van 335 voor de opvulling, voor de zuidelijke een datering tot minimaal 375; in beide gevallen is het mogelijk dat het materiaal zich tot in de 5de eeuw uitstrekt.

Gracht oudere fase Aan de oudere fase van de noordelijke gracht zijn 18 stukken sigillata gekoppeld. Daarvan zijn er elf Zuid-Gallisch (o.a. afb. 2, 4) en zeven Oost-Gallisch. Omdat zich onder de laatste de vormen Dragendorff 40, 32/40 en 45 bevinden, alsmede een versierd fragment Dragendorff 37 met een parallel in Niederbieber (cat. 398),³⁹ kan de opvulling van deze oudste fase niet eerder dan in de late 2de eeuw tot stand zijn gekomen. De rangschikking van deze oudere grachtfase in het cluster met vroege sigillatatypes in de correspondentieanalyse (afb. 31) wordt veroorzaakt door de overwegend pre-Flavische datering van de stukken uit Zuid-Gallië.

Weg Aan de weg die de zones noord en noordoost schuin doorsnijdt, zijn twaalf stukken sigillata gekoppeld. Hiertoe behoren zowel een fragment van een pre-Flavische Dragendorff 29 (cat. 27) als een gestempeld stuk uit het tweede kwart van de 2de eeuw (cat. 155). Enkele Oost-Gallische bordes en schotels dateren zeker uit de latere 2de eeuw.

Goot 1 Van de elf stukken die aan deze context zijn gekoppeld, blijken er tien afkomstig te zijn uit een goot in het zuiden van werkput 12, bij de noordwesthoek van het badgebouw, en één uit een goot in het noorden van werkput 8 en 9, ten oosten van H3. Het betreft in alle gevallen scherven Zuid-Gallische sigillata, de meeste zeer klein. Twee bakjes Dragendorff 24/25 en 27 zijn gestempeld met schriftimitaties (cat. 123 en 130), die op grond van de profielen in 30-70 en 60-100 na Chr. zijn gedateerd. De overige fragmenten zullen ook wel in deze periode thuishoren.

Jonger dan Goot 1 Het gaat hier om de goot bij de noordwesthoek van het badgebouw. Het betreft twee kleine fragmenten Dragendorff 29 uit de tijd van Nero of de Flavische keizers (cat. 158 en 176).

Goot 2 De drie fragmenten die aan de parallel aan de zuidelijke gracht verloopende goot 2 zijn toegewezen, komen uit Zuid-Gallië. De best dateerbare is van een late Dragendorff 37 met een decoratie in panelen, uit ca. 80-120 na Chr. (cat. 271).

H1A Aan dit gebouw zijn vijf fragmenten toegewezen. De oudste drie zijn Zuid-Gallisch en dateren vanaf het midden van de 1ste eeuw, de jongste zijn Oost-Gallisch en lijken niet veel later te zijn dan het midden van de 2de eeuw.

H2A Aan dit gebouw is een fragment gekoppeld van een bord Dragendorff 18 dat gezien het profiel uit het derde kwart van de 1ste eeuw na Chr. stamt.

H3A Uit deze context stamt een randscherfje van een bord Dragendorff 15/17 uit ca. 40-90 na Chr.

H3 Aan dit gebouw is alleen een wandfragment van een Zuid-Gallisch bakje toe te schrijven.

H4 De zestien aan dit gebouw gekoppelde stukken omvatten behalve Zuid- en Oost-Gallische terra sigillata ook een bakje Chenet 302 uit de 4de eeuw. Een van de Oost-Gallische stukken is een groot fragment van een Dragendorff 37 uit Trier (cat. 362).

H5A Uit deze context stammen een Arretijns bakje Conspectus 22 (afb. 1, 1) en drie vroege Zuid-Gallische stukken, blijkens onder meer een stempel (cat. 87) en

---

³⁹ Oelmann 1914, Taf. 8, 17.

versiering (cat. 1), maar ook een randfragmentje van een bord Dragendorff 36, dat vanaf de Flavische tijd voorkomt.

H5 Aan deze context zijn ruim veertig stukken Arretijnse, Zuid-Gallische en Oost-Gallische terra sigillata toegewezen. Ongeveer de helft kan in de pre-Flavische tijd worden gedateerd, op basis van vormen (afb. 4, 6), stempels (cat. 68, 102, 113) of versiering (cat. 21, 67, 104, 116). Gestempelde stukken uit Oost-Gallië dateren uit ca. 130-155 en 155-180 na Chr. (cat. 175 en 196, en afb. 10, 4).

H6 De sigillata uit deze context omvat veertien stukken uit Zuid- en uit Oost-Gallië. De oudste stukken zijn versierde fragmenten Dragendorff 29 uit de pre-Flavische tijd (cat. 20 en 82), het jongste stuk is een wrijfschaal Dragendorff 45, die vanaf de late 2de eeuw voorkomt.

H7 Uit deze context stamt een fragment van een Zuid-Gallische kom Dragendorff 29 uit de Flavische periode (cat. 233) en een Oost-Gallisch bord Dragendorff 18/31 uit de 2de eeuw.

Vloer Aan deze context is een klein bakje Dragendorff 24/25 toegeschreven, dat uit ca. 40-70 na Chr. dateert.

K4 Tot de zes stukken uit deze kuil behoort zowel een pre-Flavisch bord Dragendorff 18 als een kraagkom Dragendorff 38, die voorkomt van het tweede kwart van de 2de eeuw tot in de vroege 3de eeuw.

K7 De vier fragmenten uit deze kuil zijn afkomstig uit Zuid-Gallië en dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr., zoals blijkt uit het profiel van een Dragendorff 18 (afb. 5, 8), de versiering van een Dragendorff 29 (cat. 152) en een stempel van Labio (cat. 42).

K8 Naast drie fragmenten Zuid-Gallische terra sigillata uit de 1ste eeuw bevat deze kuil ook een Oost-Gallisch bakje Dragendorff 33, dat gezien de verwerking van de deklaag vermoedelijk uit La Madeleine stamt en in dat geval van rond het midden van de 2de eeuw dateert.

K15 De beide fragmenten uit deze kuil dateren uit de 2de eeuw, waarschijnlijk uit de eerste helft.

K16 Uit deze kuil stamt een fragment van een bord Dragendorff 15/17 uit ca. 40-90 na Chr.

K18 Deze kuil bevat fragmenten van vier versierde kommen en een bord. Eén kom dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 2de eeuw, de overige uit de 1ste eeuw (cat. 68, 83 en 234).

K19 De zeven fragmenten uit deze kuil dateren van de tweede helft van de 1ste eeuw tot zeker het midden van de eerste helft van de 2de eeuw.

K21 De meeste terra sigillata uit deze kuil dateert uit de late 1ste en vroege 2de eeuw; twee fragmenten kunnen nog iets jonger zijn. Opmerkelijke genoeg zijn zeven van de veertien fragmenten afkomstig van versierde kommen Dragendorff 37 (o.a. cat. 242, 272-274 en 321).

K22 De twee Oost-Gallische fragmenten uit deze kuil dateren uit de 2de eeuw.

K23 Beide fragmenten uit deze kuil dragen een bodemstempel, uit 40-70 en 50-65 na Chr. (cat. 29 en 65, zie ook afb. 3, 5 en 6, 2).

K24 De acht stukken uit deze kuil dateren uit 20-80 na Chr., op grond van stempels (cat. 7 en 64), versiering (cat. 208) en profielen (afb. 5, 1 en 5; 6, 1).

W1 Waterput 1 heeft 26 stukken sigillata opgeleverd. De oudste scherf is van een Arretijns bakje *Conspectus* 22 en dateert van rond het begin van de jaartelling; de jongste fragmenten stammen uit de 4de eeuw.

W2 Uit waterput 2 zijn 27 stukken sigillata verzameld. Het oudste materiaal wordt gevormd door een bakje *Hofheim* 8, een bord *Hofheim* 1, een bord *Dragendorff* 16 en een kraagkom *Hofheim* 12 uit het tweede en derde kwart van de 1ste eeuw. Tot het jongste materiaal behoren een kraagkom *Dragendorff* 38 met opzettelijk afgebroken kraag en een schotel *Dragendorff* 18/31R (afb. 6, 6), die op zijn vroegst uit het midden van de 2de eeuw dateren.

W2-na De achttien stukken uit deze context dateren van de tweede helft van de 1ste eeuw tot in de late 2de of de 3de eeuw na Chr. Een wrijfschaal stamt mogelijk uit de 4de eeuw.

4.3 Passende en bijeenbehorende fragmenten

In de inleiding is opgemerkt dat bij de inventarisatie de indruk ontstond dat scherven van afzonderlijke collectie-nummers aan elkaar pasten of in elk geval van hetzelfde stuk afkomstig waren (par. 1.2). Een poging om dit systematisch na te gaan leverde echter niet zoveel resultaat op dat dit experiment is doorgezet. Niettemin zijn 25 gevallen van passende of zeker bijeenbehorende scherven vastgesteld, doorgaans tussen twee objectnummers, maar in één geval tussen drie objectnummers.

Sommige van deze combinaties zijn afkomstig uit dezelfde werkput, en enkele uit dezelfde structuur. Vaker zijn ze echter gevonden in aangrenzende of nabijgelegen werkputten, wat al enige verspreiding van het vondstmateriaal doet vermoeden. Dit geldt nog sterker voor een handvol combinaties die niet uit dicht bijeen gelegen werkputten stammen. Het opvallendst is een *Dragendorff* 37 uit Trier (cat. 368), waarvan twee fragmenten in de noordelijke zone zijn gevonden en een derde in de zuidelijke.

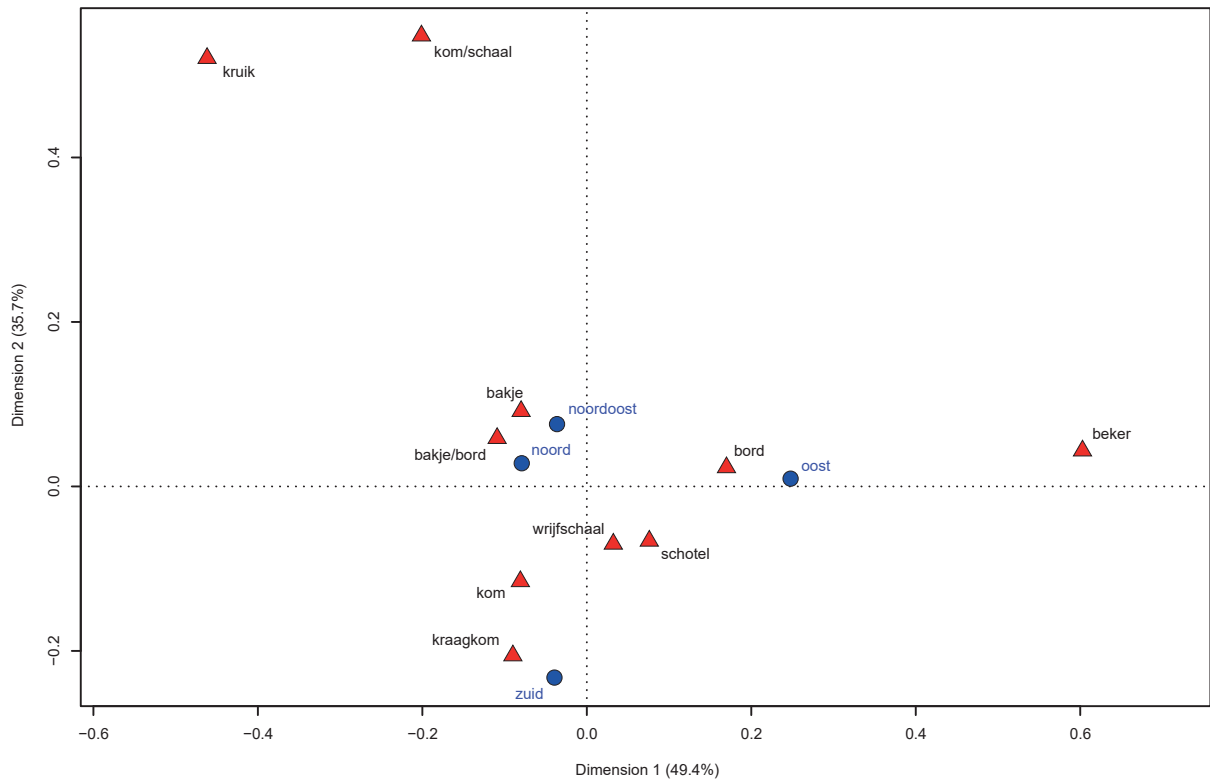
4.4 Conclusies

De bestudering van de vondstcontext van de sigillata heeft duidelijk gemaakt dat er weinig of geen scherp in tijd begrensde contexten zijn aan te wijzen. Ongeveer de helft van de contexten heeft materiaal opgeleverd met een tijdsdiepte van een eeuw of meer. De contexten met een geringere tijdsdiepte bevatten niet zelden hoogstens een handvol scherven.

Dat de meeste structuren vondsten met een aanzienlijke tijdsdiepte hebben opgeleverd, wijst erop dat de verspreiding van het materiaal niet pas na het einde van de Laat-Romeinse gebruiksfase tot stand is gekomen. Het is aannemelijker dat veel van de 'ruis' tot stand is gekomen door sloop, egalisatie en opspit bij opeenvolgende bouw- en herbouwfases. De verspreiding van passende en bijeenbehorende fragmenten doen vermoeden dat ook horizontale verspreiding van het materiaal een niet te verwaarlozen factor is.

Dit betekent niet dat het vondstmateriaal volstrekt gehomogeniseerd is; er zijn zeker verschillende zwaartepunten aan te wijzen in de verspreiding. Het noorden en noordoosten onderscheiden zich door een aanzienlijke component pre-Flavische sigillata, die wel verband zal houden met de vroege vondsten van het in het noorden aangrenzende voormalige Zwarte Veldje. De zuidelijke zone wordt gekenmerkt door een groot aandeel Laat-Romeinse sigillata, dat voornamelijk uit de gracht afkomstig is; de noordelijke gracht heeft eveneens

bovengemiddeld veel Laat-Romeinse stukken opgeleverd. De oudere fase van de noordelijke gracht bevatte weliswaar veel (ook vroege) Zuid-Gallische sigillata, maar ook stukken die uit de late 2de of de 3de eeuw dateren.

Afb. 32 Correspondentieanalyse van de hoofdvormen van terra sigillata uit vier zones van het Thermenterrein in Heerlen, op grond van de gegevens die ten grondslag liggen aan tabel 12. De zone 'thermen' is hier buiten beschouwing gelaten.

5 Gebruik en depositie

Vormen, gebruikssporen en fragmentatie kunnen inzicht opleveren in het gebruik van de sigillata en in het tijdstip van depositie. In het badhuis en de omringende bebouwing zullen niet dezelfde activiteiten hebben plaatsgevonden, en dit kan zijn neerslag hebben gekregen in de verhoudingen tussen verschillende vormgroepen. Ook bepaalde vormen van gebruik, waaronder het aanbrengen van graffiti, kunnen wijzen op verschillen in activiteiten.

5.1 Vormgroepen

In paragraaf 4.1 is vanuit het oogpunt van datering al aandacht besteed aan de verspreiding van (groepen van) aardewerktypen over het Thermenterrein. De vormen kunnen echter ook inzicht geven in verschillen in het gebruik. Daarvoor zijn niet de afzonderlijke typen relevant, maar de hoofdvormen (tabel 12).⁴⁰ Het badgebouw zelf vertoont door de al vaker gesignaleerde dominantie van versierde waar een eigenaardig patroon, en is bij de verdere analyse buiten beschouwing gelaten.

Tabel 12 Overzicht van de hoofdvormen van de sigillata van het Thermenterrein, geordend per zone, uitgedrukt als percentages van het totaal aantal stukken per zone.

vorm	noord	noordoost	oost	thermen	zuid
bakje	37,8	35,6	29,1	19,1	26,7
bakje/bord	0,8	0,9	0,6	1,8	0,7
beker	0,5	0,3	1,4	0,9	0,3
bord	19,5	24,0	31,4	13,6	21,2
bord/kom	0,4				
kom	25,4	25,8	21,2	51,8	34,4
kom/schaal	0,5	1,2	0,3		
kraagkom	2,2	1,7	1,7	3,6	3,1
kruik	0,1	0,2			
schotel	8,8	6,2	9,9	2,7	8,7
wrijfschaal	4,1	4,0	4,5	6,4	4,9
exemplaren	788	578	354	110	288

Een correspondentieanalyse maakt duidelijk dat het oosten de sterkst afwijkende zone is, vooral door het grote aandeel borden: alle andere zones hebben meer bakjes dan borden (afb. 32). Verder heeft het oosten het laagste percentage kommen; in het zuiden zijn juist veel kommen en kraagkommen gevonden.

De grote rol van kommen en kraagkommen in het zuiden lijkt zeker ten dele een chronologische kwestie te zijn; eerder is al geconstateerd dat Chenet 320 en 326 hier oververtegenwoordigd zijn. Het is echter denkbaar dat dit samenhangt met de voorkeuren van de veronderstelde militaire bezetting in de Laat-Romeinse tijd, want de meeste sigillata uit deze zone stamt uit de gracht (tabel 11). De afwijkende verhouding tussen borden en bakjes in het oosten is niet terug te voeren op een dergelijke chronologische factor; de verdeling over de afzonderlijke productieregio's is namelijk niet wezenlijk anders dan voor de overige zones. Omdat de meeste stukken uit de oostelijke zone afkomstig zijn uit

⁴⁰ De alleen bij de Midden- en Oost-Gallische waar onderscheiden categorie bord/schaal is hier heringedeeld als bord of schotel, afhankelijk van de vastgestelde diameter.

de contexten W2 en W2-na (tabel 11), is het ongewis hoe deze sterke afwijking geïnterpreteerd moet worden.

5.2 Gebruikssporen

In paragraaf 3.4 is er al de aandacht op gevestigd dat gebruikssporen – reparaties, slijtage, verwerking – ongelijk zijn verdeeld over de tijd. Voor zover het gerechtvaardigd is om een conclusie te verbinden aan de verdeling van 53 stukken, lijkt die te mogen luiden dat duidelijke gebruikssporen vooral herkenbaar zijn in tijden van een geringer aanbod van sigillata. De stukken in kwestie komen in alle onderscheiden zones voor, maar het aantal per zone is zo gering dat de verschillen statistisch niet significant zijn.

5.3 Graffiti

Een bijzondere vorm van gebruikssporen wordt gevormd door graffiti. Op 25 stukken zijn met een scherp voorwerp namen of andere merktekens aangebracht (afb. 33). Aan het slot van deze paragraaf worden ze kort beschreven. De daar aangegeven dateringen berusten op stempels, versiering of – bij afwezigheid daarvan – op het profiel van het stuk sigillata in kwestie.

Elf graffiti komen voor op Zuid-Gallische sigillata en dertien op (Midden- of Oost-Gallische waar; op grond van de algemene verdeling van de sigillata over de productieregio's (tabel 1) zou op voorhand een verhouding van 3:2 te verwachten zijn. De enige Laat-Romeinse graffiti is *ante cocturam* aangebracht in de vormschotel waarin het leeuwenkopje is gevormd dat als tuit van een wrijfschaal diende (afb. 18, 9); dit stuk wordt hier verder buiten beschouwing gelaten, omdat het geen eigenaarsmerk is.

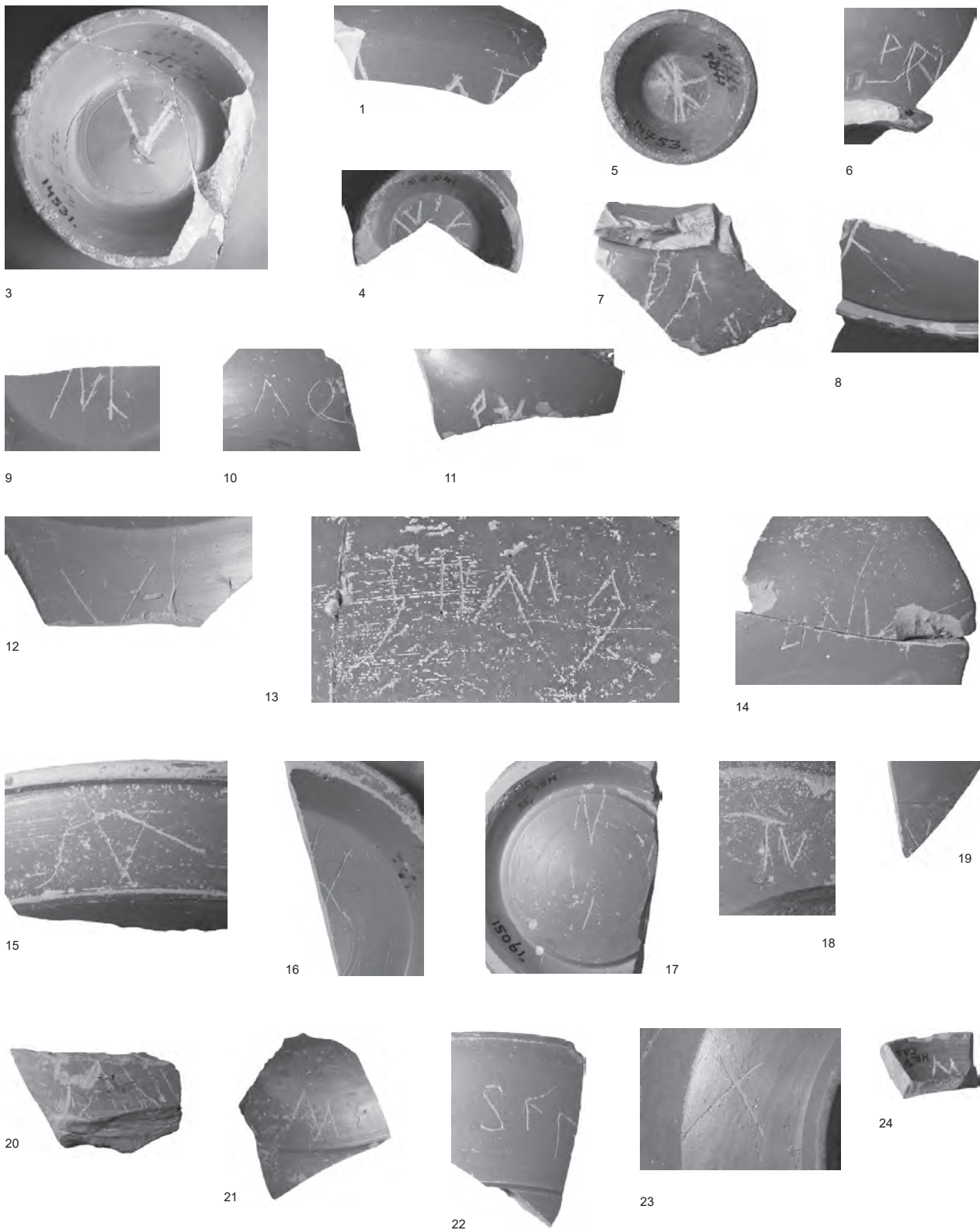
Bij een totaal van 2471 stukken sigillata heeft iets minder dan 1% een eigenaarsmerk. Daarmee is het ensemble als geheel zeker niet-militair van karakter, want in militaire context zijn duidelijk hogere percentages gebruikelijk.⁴¹ Het is niet ondenkbaar dat een of meer gemerkte stukken zijn meegebracht door veteranen die zich in Heerlen hebben gevestigd, maar ook in niet-militaire context zijn omstandigheden denkbaar waarin het wenselijk was om stukken serviesgoed te merken, bijvoorbeeld bij periodieke gemeenschappelijke maaltijden van beroeps- of begrafenisverenigingen of religieuze genootschappen.

Het relatief bescheiden aantal graffiti op Zuid-Gallische sigillata biedt weinig steun voor de veronderstelling van een vroege militaire component. Hoe de afwezigheid van Laat-Romeinse eigenaarsmerken moet worden opgevat, laat zich bij gebrek aan goed vergelijkingsmateriaal niet raden.

Zuid-Gallisch

1. [---]AE?[---]. Buitenzijde, bodem buiten standring. Dragendorff 18, ca. 40-90 na Chr. Duidelijk resten van een naam. Inv. 6380. Vondstcontext onbekend.
2. BLAII[SI?]. (niet afgebeeld). Buitenzijde, onderkant wand. Duidelijk resten van een naam, met Blaesus en Blaesius als de beste kandidaten. Dragendorff 24/25 (afb. 2, 5), ca. 30-70 na Chr. Inv. 14325. Zone: noordoost.
3. V. Buitenzijde, bodem binnen standring. Dragendorff 27 (afb. 3, 2) met schriftimitatie (cat. 124), ca. 30-70 na Chr. Inv. 14531. Zone: noord.

⁴¹ Vgl. Galsterer-Kroll 1975, 56.

Afb. 33 Op terra sigillata aangebrachte graffiti of eigenaarsmerken. Schaal 2:3.

4. [---]IVIVI[---]. Buitenzijde, bodem binnen standring. Dragendorff 27, ca. 40-80 na Chr. Resten van een naam of schriftimitatie? Inv. 14532. Zone: noordoost.
5. Zesarmig kruis. Buitenzijde, bodem binnen standring. Bakje, mogelijk Dragendorff 35, ca. 70-110 na Chr. Zone: noordoost. Inv. 14753. Context:

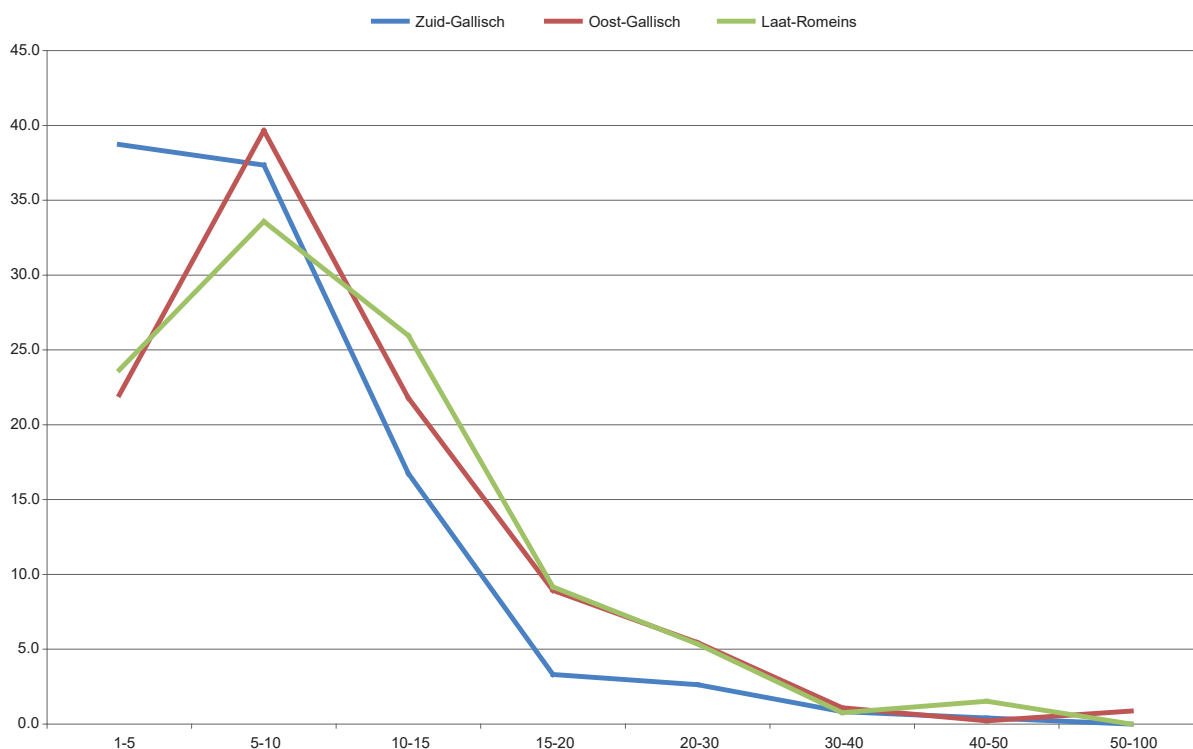
- gracht noord.
6. PRI[---]. Buitenzijde, onderkant wand. Dragendorff 27 (afb. 3, 3), 80-120 na Chr. Duidelijk het begin van een naam, mogelijk een veel voorkomende naam als Primus of Primigenius. Inv. 14994. Zone: noord. Context: H4.
  7. [---]PA of [---]DA. Buitenzijde, bodem buiten standring. Resten van een naam. Bord, ca. 40-120 na Chr. Inv. 15229. Zone: zuid.
  8. [---]F? Buitenzijde, wand onder stapelrand. Dragendorff 24/25, 30-70 na Chr. Inv. 15777. Zone: oost.
  9. IVL. Buitenzijde, bodem binnen standring. Bord, ca. 50-120 na Chr. Afgekorte naam, waarschijnlijk de zeer veel voorkomende naam Iulius. Inv. 15855. Zone: zuid.
  10. AQ[---]. Buitenzijde, onderkant wand. Resten van een naam, mogelijk Aquila of een daarvan afgeleide naam als Aquilinus. Bakje, ca. 20-120 na Chr. Inv. 15872. Zone: oost. Context: W2.
  11. QV[---]. Buitenzijde, onderkant wand. Resten van een naam, bijvoorbeeld Quartus of Quintus. Bakje, ca. 20-120 na Chr. Inv. 16118. Zone: oost.

Midden- en Oost-Gallisch

12. [---]V[S?---]. Buitenzijde, wand. Dragendorff 18/31, ca. 100-180 na Chr. Inv. 8562. Vondstcontext onbekend.
13. GIINIA Buitenzijde, wand boven versiering (cat. 309). Resten van een naam, hoogstwaarschijnlijk afkorting van Genialis. Dragendorff 37 (afb. 7, 6) uit La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 14262. Vondstcontext onbekend.
14. [---]ANII? Buitenzijde, halverwege wand. Dragendorff 40, na 175 na Chr. (afb. 21, 1). Inv. 14299. Zone: noordoost.
15. SV. Buitenzijde, wand. Dragendorff 18/31, ca. 130-180 na Chr. Inv. 14779. Zone: noord.
16. Deel van een tekening? Dragendorff 18/31, ca. 100-180 na Chr. Inv. 14810. Zone: noord. Context: weg.
17. N en enkele ondiepe krasjes. Buitenzijde, bodem binnen standring. Afkorting van een naam, bijvoorbeeld Natalis, Nepos of Niger? Kom, na 130 na Chr. Inv. 15061. Zone: noord.
18. TV. Buitenzijde, bodem buiten standring. Waarschijnlijk een afgekorte naam, bijvoorbeeld Tullius, Tuscus of Tutor. Dragendorff 18/31, ca. 130-160 na Chr. Inv. 15098. Zone: noord.
19. [---]V[---]. Buitenzijde, onderste helft wand. Deel van een naam? Dragendorff 33, ca. 130-200 na Chr. Inv. 15127. Zone: noord.
20. Resten van een naam? Buitenzijde, bodem buiten standring. Dragendorff 18/31, ca. 130-180 na Chr. Inv. 15464. Zone: zuid.
21. MI[T?---]. Buitenzijde, onderkant wand. Resten van een naam; namen die met Mit- beginnen zijn uiterst zeldzaam, zodat de derde letter mogelijk geen T is. Dragendorff 27, ca. 130-160 na Chr. Inv. 15509. Zone: noord.
22. SE[C---] of SE[N---]. Buitenzijde, bovenkant wand. Dragendorff 33, na ca. 130 na Chr. Inv. 15614. Zone: oost.
23. X. Buitenzijde, bodem buiten standring. Dragendorff 18/31, ca. 130-160 na Chr. (afb. 10, 2). Inv. 15675. Zone: oost.
24. M[---]. Buitenzijde, bodem binnen standring. Beginletter van een naam. Bakje, ca. 100-160 na Chr. Inv. 16132. Zone: oost.

Laat-Romeins

25. [---S?]SVS. Afdruk van graffito uit mal voor 'leeuwenkopje'. Chenet 330 (afb. 18, 9). Inv. 15992. Zone: zuid.

Afb. 34 Overzicht van het gemiddelde randpercentage per randscherf (x-as), voor drie groepen terra sigillata van het Thermenterrein, uitgedrukt als percentages van het totaal aantal stukken per groep (y-as).

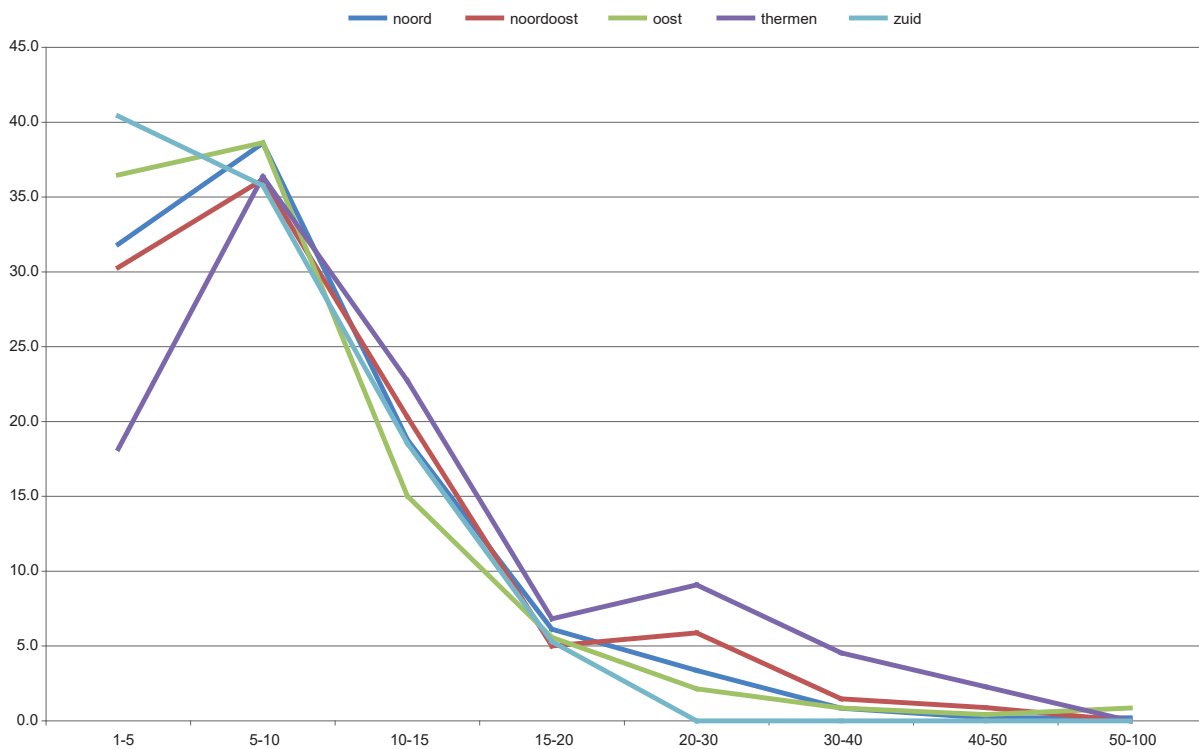
5.4 Fragmentatie

De mate waarin de terra sigillata is gefragmenteerd, kan behulpzaam zijn bij de interpretatie van de betekenis van het materiaal. De gemiddelde fragmentatie kan worden berekend door het bewaard gebleven percentage van de rand te delen door het aantal randscherven; het resultaat is het gemiddelde randpercentage per randscherf. Deze waarde is berekend voor de Zuid-Gallische, Oost-Gallische en Laat-Romeinse sigillata; de overige groepen zijn te klein om zinvolle resultaten op te leveren. De berekende waarden zijn vervolgens gegroepeerd in grootteklassen (afb. 34).

De Zuid-Gallische sigillata laat een ander patroon zien dan de beide andere groepen. Het aandeel randfragmenten met een gemiddeld randpercentage van 5 of minder is bijna tweemaal zo groot, en het aantal fragmenten met een gemiddeld randpercentage van meer dan 10 blijft steeds achter bij dat van de beide andere groepen. De opkomst van vormen met een massieve rand als de Dragen-dorff 45 is daarbij niet van doorslaggevende betekenis, want het verschil tekent zich ook af als alleen bakjes en borden worden vergeleken.

Dit betekent dat de Zuid-Gallische sigillata sterker is gefragmenteerd dan de Oost-Gallische en Laat-Romeinse waar. Omdat de sigillatavormen in het algemeen dikker zijn geworden in de loop van de tijd, kan hieruit echter op zichzelf niet met zekerheid worden afgeleid dat veel Zuid-Gallische sigillata als meermalen verplaatst, opspit of 'ruis' moet worden beschouwd.

De verdeling van de fragmentatie over de onderscheiden zones bevestigt dat de toegenomen wanddikte niet volstaat als verklaring van het geconstateerde verschil (afb. 35). Niet geheel verrassend laat het badgebouw een duidelijk afwijkend patroon zien: hier zijn duidelijk minder kleine en meer grote fragmenten verzameld, wat nogmaals benadrukt dat de sigillata hier selectief is verzameld. Het is echter ook duidelijk dat in het zuiden meer kleine scherven voorkomen dan in het noorden, noordoosten en oosten. Omdat in het zuiden Laat-Romeinse sigillata oververtegenwoordigd is (tabel 10), is de mate van

fragmentatie blijkbaar niet uitsluitend een product van de wanddikte van de scherven.

5.5 Conclusies

De analyse van vormgroepen, gebruikssporen en fragmentatie heeft niet veel aanvullende informatie opgeleverd over de activiteiten op het Thermenterrein. De dominantie van (kraag)kommen in het zuiden lijkt in de eerste plaats een chronologische kwestie te zijn, al sluit dit niet uit dat het een afspiegeling kan zijn van veranderde voorkeuren in de Laat-Romeinse tijd. Voor de afwijkende verhouding tussen borden en bakjes in het oosten is geen bevredigende verklaring te vinden; de meeste vondsten hier zijn afkomstig uit een waterput.

Sporen van intensief gebruik zijn niet erg talrijk, en lijken eerder momenten van een geringe beschikbaarheid van sigillata te markeren dan specifieke activiteiten. Wegens het kleine aantal relevante stukken is de verdeling over het terrein nietszeggend.

Eigenaarsmerken worden vaak gezien als indicator van militaire aanwezigheid, maar op het Thermenterrein zijn ze tamelijk zeldzaam; minder dan 1% van alle stukken is gemerkt. De graffiti komen niet voor op stukken uit de twee perioden waarin militaire activiteiten zijn of worden verondersteld: de Vroeg- en Laat-Romeinse tijd. Relatief gezien zijn ze zelfs het talrijkst op sigillata uit de 2de en 3de eeuw; op Laat-Romeinse stukken zijn ze in het geheel niet aangetroffen.

Bestudering van de fragmentatie heeft nogmaals duidelijk gemaakt dat de sigillata uit het badgebouw selectief is verzameld; er zijn minder kleine en meer grote fragmenten geborgen dan in het omringende terrein. Tussen de verschillende zones zijn kleine verschillen in fragmentatie te onderkennen, die erop wijzen dat de sterkere fragmentatie van de Zuid-Gallische waar niet uitsluitend een gevolg is van de mettertijd toegenomen wanddikte. In een ander opzicht kan de

Afb. 35 Overzicht van het gemiddelde randpercentage per randscherf (x-as), voor vijf zones van het Thermenterrein, uitgedrukt als percentages van het totaal aantal stukken per zone (y-as).

tijd wel een relevante factor zijn geweest: het oudste materiaal maakt een grotere kans om meermalen te zijn verplaatst dan het jongere, en dus om sterker gefragmenteerd te raken.

6 Terra sigillata en het Thermenterrein

De sigillata van het Thermenterrein beslaat de periode van het begin van de jaartelling tot de late 4de eeuw of vroege 5de eeuw. De oudste, pre-Flavische sigillata is vooral afkomstig uit de noordoosthoek van het terrein, en het Laat-Romeinse materiaal vooral uit de grachten en de opvulling van het badgebouw. Omdat veel sigillata niet aan een individuele context is te koppelen, is het maar in beperkte mate mogelijk uitspraken te doen over de relaties tussen de afzonderlijke gebouwen. De contextgebonden vondsten maken bovendien duidelijk dat de sigillata veelal door opspit en egalisatie is verplaatst. De onderzoeksvragen die aan de bestudering van de sigillata ten grondslag lagen, zijn daarom niet altijd bevredigend te beantwoorden.

A5 Valt er iets te zeggen over de relatie tussen de nabijgelegen gebouwen en het badhuis gelet op functie, datering, bouwwijze, oriëntatie, etc.?

Op grond van de terra sigillata valt op het niveau van de afzonderlijke gebouwen weinig te zeggen over hun onderlinge chronologische relaties. De sigillata uit het badgebouw is niet afkomstig uit primaire contexten, maar uit de opvulling van het complex. Het materiaal zegt dus niet zozeer iets over de gebruiksfase van het gebouw als over het tijdstip waarop het is verlaten. Aan de omliggende gebouwen zijn in de regel maar weinig fragmenten toe te schrijven, zodat er maar een smalle basis is voor de bepaling van hun ouderdom. Alleen met H4, H5 en H6 zijn meer dan een dozijn scherven te verbinden, en deze hebben een tijdsdiepte van minstens een eeuw. Deze omstandigheid wijst erop dat veel vondstgroepen tot stand zijn gekomen door egalisatie of opspit bij nieuwbouw, verbouw en herbouw.

In een wat ruimere zin dan op het niveau van individuele gebouwen tekenen zich echter wel chronologische patronen af binnen het Thermenterrein. De oudste, pre-Claudische, sigillata concentreert zich in het noordoosten, waar gebouw H5(A) is gelegen. Een klein deel hiervan is gevonden in sporen van het gebouw, vooral van de jongste bouwfase H5, waar het wel opspit uit de oudste fase H5A moet zijn. Sigillata uit de tijd van Claudius en Nero is in deze zone als geheel sterk oververtegenwoordigd. Elders op het Thermenterrein neemt de hoeveelheid sigillata in deze periode snel toe, zodat de eerste bouwactiviteiten zich daar onder Claudius lijken te ontplooiën; oudere scherven zijn er schaars.

Het badgebouw en de omgeving van H5(A) hebben minder Flavische sigillata opgeleverd dan de rest van het Thermenterrein. Rond het midden van de 2de eeuw is in het noorden en noordoosten minder sigillata in de bodem beland en zijn de aantallen het grootst in het zuiden en het badgebouw; mogelijk lag hier toen het zwaartepunt in herbouw en verbouw.

Na het midden van de 2de eeuw wordt het beeld diffuus, omdat stempels – de best te dateren categorie – dan zeldzaam worden. De aantallen lijken af te nemen, maar dit kan een afspiegeling zijn van een algemener patroon in het noordwesten van het Romeinse rijk. Het meeste Laat-Romeinse materiaal is afkomstig uit het badhuis en de grachten in het noorden en het zuiden.

A6 Waartoe en in welke periode zijn de aangetroffen grachten nabij en om het badhuis en omgeving aangelegd? Wat is het verloop van deze grachten en hoeveel fasen zijn er herkenbaar in de archeologische dataset?

De vier jongste stukken sigillata uit de oudste fase van de noordelijke gracht dateren op zijn vroegst uit de late 2de eeuw, maar een datering in de 3de eeuw is aannemelijker en een datering in de 4de eeuw is voor een of meer fragmenten niet uit te sluiten. De jongere fase van de noordelijke gracht bevat volop onmiskenbaar Laat-Romeins materiaal. Dit geldt ook voor de zuidelijke gracht.

Beide grachten bevatten ook veel ouder materiaal, de noordelijke meer dan de zuidelijke. Tenzij de grachten zeer geleidelijk zijn dichtgeraakt, zal de opvulling vooral materiaal bevatten dat er bij het dichtwerpen van de grachten in terecht is gekomen. De vondsten zullen daarom minder over de gebruiksfase zeggen dan over de eindfase.

De radstempelsigillata uit de grachten levert door de aanwezigheid van drie stukken van groep 6 in de zuidelijke gracht een terminus post quem van 350 voor de eindfase, maar drie van de vijf vertegenwoordigde groepen lopen door tot het midden van de 5de eeuw. Omdat groep 8, met christelijke motieven, vooralsnog ontbreekt, is er geen zekerheid dat de radstempelsigillata zich tot in de 5de eeuw uitstrekt. Gezien het verschil in de verspreiding van radstempels van groep 1-7 en groep 8 ligt het voor de hand dat aan- of afwezigheid van christelijke motieven chronologisch relevant is, en wijst op het verlaten van *Coriovallum* uiterlijk in de vroege 5de eeuw.

A7 Is er een relatie tussen het ontstaan van Coriovallum en veronderstelde (vroege) militaire activiteit in de vicus van hedendaags Heerlen? Zijn er onderbouwde aanwijzingen voor een militaire versterking ter plaatse en zo ja, uit welke perioden dateren die?

De vroegste sigillatavormen van het Thermenterrein zijn globaal te dateren tussen 10 voor Chr. en 20 na Chr. De oudste stempels laten een wat scherpere datering toe en wijzen op een begin van de activiteiten in de wat latere Augusteïsche tijd, rond het begin van de jaartelling of kort daarna.

De vicus dankt zijn ontstaan ongetwijfeld aan de weg van Boulogne naar Keulen, die is aangelegd om de vanaf 19 voor Chr. nieuw gebouwde militaire bases aan de Rijn te verbinden met het Gallische achterland. Voor de veronderstelling dat het begin van de activiteiten in Heerlen samenvalt met de aanleg van de weg, zou men graag wat ouder materiaal willen zien. Ook buiten het Thermenterrein lijkt dit te ontbreken.

Omdat Arretijnse sigillata in het achterland tussen Maas en Rijn tamelijk dun gezaaid is, ligt enigerlei associatie van de stichting van Heerlen met het militaire apparaat echter wel voor de hand. Heerlen zou kort na de aanleg van de weg kunnen zijn ontstaan als etappeplaats voor het aanvankelijk mogelijk nog overwegend militaire verkeer. Graffiti op terra sigillata zijn op het Thermenterrein schaarser dan in militaire context gebruikelijk is, zodat een sterke militaire connectie vooralsnog niet aannemelijk te maken is.

A8 Is er iets te zeggen over religieuze activiteiten in de vicus Coriovallum aan de hand van (mogelijke) tempels en of bepaalde typen vondsten, en zijn er verbintenissen met het badhuis aantoonbaar te maken?

De sigillata biedt geen aanknopingspunten voor de beantwoording van deze vraag. Anders dan in andere aardewerkgroepen zijn er binnen de sigillata geen vormen die diagnostisch zijn voor religieuze activiteiten of voor gebruik bij het baden. Op versierde sigillata komen wel religieuze elementen en scènes voor, en ook scènes die men enige goede wil met ‘wellness’ zou kunnen associëren, maar de voorkeur voor bepaalde voorstellingen lijkt eerder algemene ontwikkelingen te volgen dan sterk contextgebonden te zijn.⁴²

⁴² Een zeldzame uitzondering is de vondst van een groep versierde sigillata met voorstellingen uit de wereld van het amfitheater buiten de toegang tot het amfitheater van London. Bird ziet de toename van dergelijke scènes op sigillata in de vroeg-Flavische tijd als een afspiegeling van een algemenere trend in de samenleving en andere kunstvormen (J. Bird 2012).

C1 Wat zijn 'typische badhuisvondsten' en welke daarvan zijn aangetroffen in Heerlen?

Zoals onder vraag A8 is opgemerkt zijn er geen sigillatavormen die duidelijk met het badwezen zijn te verbinden. Verschillen tussen het badgebouw en de rest van het Thermenterrein zijn echter wel aan te wijzen. Het badgebouw onderscheidt door een opvallend groot aandeel versierde sigillata en een geringere fragmentatiegraad van de sigillata in het algemeen. Deze verschillen zijn echter naar alle waarschijnlijkheid terug te voeren op een selectieve verzamelwijze, en niet op verschillen in activiteiten.

C2 Welke vondsten zijn waar gedaan in het badhuis en wat kan dat zeggen over functie en gebruik van de individuele ruimtes en de eventuele datering?

De sigillata uit het badhuis is niet aan individuele contexten toe te wijzen, zodat deze vraag niet kan worden beantwoord.

C3 Is aan de hand van vondstmateriaal iets te zeggen over het gebruik van het badhuis door mannen/vrouwen/kinderen en/of militair/civiel?

De sigillata uit het badgebouw is afkomstig uit de opvulling van het complex. Het is allerm minst zeker dat (al) dit materiaal ter plaatse is gebruikt. Het geeft bovendien geen inzicht in het geslacht of de leeftijd van de eigenaren. Alleen een graffito kan soms inzicht geven in het geslacht van de eigenaren, maar geen van de op het Thermenterrein aangetroffen graffiti geeft een volledige naam weer, zodat achter de eigenaren van de gemerkte stukken zowel mannen als vrouwen schuil kunnen gaan.

Het aantal graffiti als zodanig is te gering om de hypothese van een militaire bezetting op enig moment in het bestaan van de nederzetting te steunen. Dat een of meer met een graffito gemerkte stukken zijn meegebracht door een veteraan die zich in Heerlen heeft gevestigd, valt echter niet uit te sluiten. Eigenaarsmerken kunnen echter ook in een niet-militaire context functioneel zijn, bijvoorbeeld bij gemeenschappelijke maaltijden van beroeps- of begrafenisverenigingen of van religieuze genootschappen.

C4 Welke vondsten zijn noch toe te schrijven aan typische badhuisvondsten, noch als verloren persoonlijke items van bezoekers te duiden, en wijzen daardoor mogelijk op andere activiteiten in en rondom het badhuis?

Het is zeker dat een deel van de sigillata als gevolg van opspit en egalisatie niet is aangetroffen in de context waarin het aanvankelijk is gedeponeerd, en de grote tijdsdiepte van het materiaal uit de wat grotere vondstgroepen doet vermoeden dat het effect van deze vermenging in ruimte en tijd niet gering is. Desondanks is de verspreiding van de sigillata over het Thermenterrein niet homogeen, maar de patronen die naar voren komen uit de uitgevoerde analyses, zijn overwegend chronologisch bepaald.

Toch tekenen zich ook verschillen af in de ruimtelijke verdeling van vormgroepen als borden en kommen, die op zich zouden kunnen samenhangen met verschillen in activiteiten. Zo zijn alleen in de oostelijke zone meer borden dan bakjes gevonden, en minder kommen dan elders. Op wat voor afwijkende activiteiten dit zou kunnen wijzen, is echter onduidelijk. Andere zwaartepunten in de verspreiding kunnen het gevolg zijn van de dominante chronologische factor, zoals de grote rol van kommen en kraagkommen in de rijk met Laat-Romeinse sigillata bedeelde zuidelijke zone.

C5 Kunnen verspreidingspatronen van (vroeg gedateerd) cultureel vondstmateriaal meer zicht bieden op de ontstaansgeschiedenis en het verval van Coriovallum?

Zie voor het ontstaan van de nederzetting de beantwoording van vraag A7. De relatief slechte dateerbaarheid van sigillata vanaf het einde van de 2de eeuw maakt het moeilijk om uitspraken te doen over het verval van de nederzetting. De meest voorkomende vormen zijn vele tientallen jaren lang geproduceerd, en eventuele chronologisch relevante typologische details onttrekken zich nog grotendeels aan onze waarneming. Als de lang als vanzelfsprekend aangenomen cesuur in de militaire bezetting van onze streken in de late 3de eeuw niet heeft bestaan, moet de typochronologie van het culturele vondstmateriaal van de 3de en 4de eeuw grondig worden herzien. Op grond van de radstempelsigillata is echter zeker dat het Thermenterrein rond het midden van de 4de eeuw in gebruik was. De activiteiten hebben zich minstens uitgestrekt tot het laatste kwart van deze eeuw, en het is mogelijk dat er pas in de 5de eeuw een eind aan is gekomen, al zijn hiervoor geen harde bewijzen te leveren.

C6 Wat is de bandbreedte van de dateringen van het materiaal uit het bad-complex en de omgeving? Zijn er verschillen/overeenkomsten tussen de datering binnen en buiten de thermae?

De sigillatavondsten van het Thermenterrein bestrijken de periode van rond het begin van de jaartelling tot het midden van de 4de eeuw, en vermoedelijk nog enkele tientallen jaren daarna. Alleen in het noordoosten, in de omgeving van gebouw H5(A), bevinden zich substantiële hoeveelheden pre-Claudisch materiaal. Elders lijken de activiteiten pas onder Claudius te zijn begonnen. Bij de radstempelsigillata is geen onderscheid aan te wijzen tussen de vondsten uit het badgebouw en die uit het omliggende terrein.

C7 Welke vroege vondsten zijn aantoonbaar en waar bevinden die zich?

Vroege sigillata wordt gevormd door Arretina en Zuid-Gallische stukken die op grond van hun vorm of versiering in de pre-Claudische tijd kunnen worden gedateerd. Alles bijeen genomen maken ze enkele procenten (ca. 5%?) uit van alle sigillata. Onmiskenbaar Arretijnse sigillata is alleen gevonden in het noordoosten, op twee fragmenten in het noorden en een enkel fragment in het zuiden na. Geheel of overwegend Tiberische Zuid-Gallische sigillata is eveneens geconcentreerd in het noordoosten, maar is daarnaast wat ruimer gezaaid in het noorden; het badgebouw en het oosten hebben enkele fragmenten opgeleverd.

C8 Welke Laat-Romeinse vondsten zijn traceerbaar en waar bevinden die zich?

Laat-Romeinse sigillata maakt ongeveer 10% uit van het totale bestand. De meeste stukken stammen uit de beide grachten, en in mindere mate uit de opvulling van het badgebouw. De enige andere contexten waaraan Laat-Romeinse sigillata is toegewezen, zijn gebouw H4 (1 fragment), kuil K24 (1) en waterput W1 (2).

C9 Zijn er aanwijzingen voor Heerlense waar en/of misbaksels, etc. Waar komt het materiaal vandaan en/of waar zijn de grondstoffen gewonnen?

Er zijn geen aanwijzingen voor lokale productie van sigillata.

C10 Komen er bijzondere vondsten voor die de datering of functie van Coriovallum en/of het badhuis in een nieuw daglicht plaatsen? Is er bijvoorbeeld (veel) militaire graffiti op terra sigillata aanwezig?

Het sigillata-ensemble als geheel is te dateren van rond het begin van de jaartelling tot de late 4de of vroege 5de eeuw. Het materiaal als zodanig vertoont geen kenmerken die wijzen op een militaire functie van de nederzetting in

enige fase van haar bestaan. Graffiti, die vaak als kenmerkend voor een militair complex worden gezien, zijn relatief zeldzaam en niet beperkt tot een bepaalde fase. Ingekraste eigenaarsmerken komen ook wel voor in civiele context, en kunnen functioneel zijn in een samenhang waar gemeenschappelijke maaltijden worden gebruikt, zoals een beroepsvereniging of een religieus genootschap. Dat een of meer gemerkte stukken zijn meegebracht door een veteraan die zich in Heerlen heeft gevestigd, is natuurlijk niet onmogelijk.

Dit betekent echter niet dat Heerlen zijn ontstaan niet te danken kan hebben aan het leger. Arretijnse sigillata is in het achterland tussen Rijn en Maas betrekkelijk zeldzaam en zal zijn weg naar Heerlen via militaire kanalen hebben gevonden. Een wat lossere associatie met het militaire apparaat als verzorgingsstation langs de weg Boulogne-Keulen is zeker denkbaar.

Dat zich op het Thermenterrein een Laat-Romeinse versterking heeft bevonden, kan uit de aanwezigheid van grachten worden afgeleid, maar de sigillata als zodanig levert geen ondersteunend bewijs – Laat-Romeinse sigillata is niet beperkt tot militaire contexten.

C11 Welke vondsten komen direct van het badcomplex en welke uit de nabije omgeving?

Van de 516 aan een context toe te schrijven stukken sigillata zijn er 110 afkomstig uit het badgebouw, 97 uit andere gebouwen, 56 uit kuilen, en 153 uit de beide grachten. De vondsten uit het badcomplex onderscheiden zich door een groot aandeel versierde stukken en een geringere fragmentatie.

C12 Wat zegt het materiaal over contacten met de omgeving, handelsnetwerken, een militaire oorsprong?

De mogelijke militaire oorsprong is onder verschillende vragen hierboven besproken. Steden en vici ontstonden allereerst aan de hoofdwegen, die als militaire voorziening werden aangelegd. Ze konden daardoor profiteren van de militaire bevoorradingskanalen. Zeker tot in de 2de eeuw was het leger in onze streken de motor van de economie, omdat de soldaten dankzij hun soldij over de meeste koopkracht beschikten. Het zal geen toeval zijn dat de grote ‘dips’ in de dateringscurves van sigillatastempels in onze streken vallen in de periode na het afbreken van de Germaanse oorlogen in 17 na Chr. en in de tijd van de Dacische oorlogen van Domitianus (83-86) tot na die van Trajanus (101-106). In de 2de eeuw verspreidde de sigillataproductie zich noordwaarts en over een veel groter gebied, en lijkt er een substantiële(re) civiele markt te zijn ontstaan. In civiele contexten is het aandeel 2de-eeuwse gestempelde sigillata duidelijk hoger dan in militaire contexten. Hoe de ontwikkeling van Heerlen zich verhoudt tot die van andere centra in de regio, is bij gebrek aan geschikt vergelijkingsmateriaal niet te beoordelen. Heerlen als geheel lijkt in grote lijnen dezelfde ontwikkeling te hebben doorgemaakt als Tongeren.

C13 Wat zegt de verspreiding van het materiaal over de omvang van de vicus? Zijn er veranderingen daarin zichtbaar die kunnen duiden op uitbreiding of krimp van de agglomeratie?

Het Thermenterrein onderscheidt zich wat de naamstempels betreft van de rest van Heerlen door een grote pre-Flavische component. Bij gebrek aan details over de samenstelling van de verzameling ‘rest van Heerlen’ is hieraan slechts de conclusie te verbinden dat het erop lijkt dat de vroegste kern van Heerlen zich in het noordoosten van het Thermenterrein en op het voormalige Zwarte Veldje bevindt.

Verantwoording van de afbeeldingen

Ph. Debeerst, Photœil	afb. 8, 13, 15, 20 en 22
R.A.J. Niemeijer, Radboud Universiteit	foto's versierde waar
M. Polak, Radboud Universiteit	grafieken, aanvulling afb. 27, foto's graffiti en stempels
R.P. Reijnen, Radboud Universiteit	profieltekeningen
J.R.A.M. Thijssen (†)	afwijfsels radstempelsigillata
W.K. Vos, VosArcheo	basis afb. 27

Afkortingen en literatuur

Chenet	Chenet 1941
Conspectus/Consp.	Ettlinger et al. 1990
Curle	Curle 1911
Déchelette	Déchelette 1904
Dragendorff/Drag.	Dragendorff 1895
Hofheim/Hofh.	Ritterling 1912
Hübener	Hübener 1968
Ludowici/Lud.	Ludowici 1927
Niederbieber	Oelmann 1914
NOTS	Hartley & Dickinson 2008-2012
OCK	Oxé, Comfort & Kenrick 2000
Trier I	Hussong & Cüppers 1972
Walters	Walters 1908

- Bayard, D., et al., 2010: La céramique de l'Antiquité tardive en Picardie: État des lieux, *Diocensis Galliarum, Document de travail* 9, 161-190.
- Berg, J.J.H. van den, M. Polak & P.G. Alders, 2012: *Oppervlaktevondsten van Vechten-Fectio: De veldkartering van 2009-2010*, Nijmegen (Auxiliaria, 12).
- Bijl, R., 2013: *Gestempelde aarde voor burger en soldaat: Een model van de sociale en economische organisatie van productie en handel in terra sigillata in de Nederrijnse frontierzone aan de hand van pottenbakkerstempels*, Amsterdam/Delft (ongepubliceerde masterscriptie Vrije Universiteit).
- Bird, D., 2012: *Dating and interpreting the past in the Western Roman Empire: Essays in honour of Brenda Dickinson*, Oxford.
- Bird, J., 2012: Arena scenes with bulls on South Gaulish samian, in: D. Bird 2012, 135-148.
- Blaskiewicz, P., & C. Jigan, 1991: Le problème de la diffusion et de la datation de la céramique sigillée à la molette des IVème-Vème siècles dans le nord-ouest de l'Empire, *Actes de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Cognac 8-11 Mai 1991*, Marseille, 385-413.
- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen I*, s.l.
- Chenet, G., 1941: *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Mâcon (Fouilles et Documents d'Archéologie Antique en France, 1).
- Chenet, G., & G. Gaudron, 1955: *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Paris (Gallia, Supplément 6).
- Curle, J., 1911: *A Roman frontier post and its people: The fort of Newstead in the parish of Melrose*, Glasgow.
- Déchelette, J., 1904: *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine (narbonnaise, aquitaine et lyonnaise), I*, Paris.
- Diepen, L. van, 2009: Terra sigillata, in: M. Bink, P.F.J. Franzen et al., *Forum Hadriani Voorburg: Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch/Deventer 2009* (BAAC rapport A-05.0125), 127-136.
- Dijkman, W., 1992a: La terre sigillée décorée à la molette à motifs chrétiens dans la stratigraphie maastrichtoise (Pays-Bas) et dans le nord-ouest de l'Europe, *Gallia* 49, 129-172.
- Dijkman, W., 1992b: La diffusion de la terre sigillée à la molette dans la vallée mosane (IVe-Ve siècles), *Actes de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Tournai 28-31 Mai 1992*, Marseille, 291-296.

- Dragendorff, H., 1895: Terra Sigillata: Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik, *Bonner Jahrbücher* 96-97, 18-155.
- Düerkop, A., 2007: Die glatte Terra Sigillata, in: A. Düerkop & P. Eschbaumer, *Die Terra Sigillata im römischen Flottenlager an der Alteburg in Köln: Das Fundmaterial der Ausgrabung 1998*, Rahden (Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen, 9), 15-419.
- Eggen, H.J., 1989: Romeins Heerlen (vervolg 4), *Land van Herle* 39, 53-58.
- Ettlinger, E., et al., 1990: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 10).
- Feller, M., 1991: Classification et datation des molettes d'Argonne: Problèmes de méthodes, *Actes de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Cognac 8-11 Mai 1991*, Marseille, 161-169.
- Fischer, Ch., 1969: *Die Terra-Sigillata-Manufaktur von Sinzig am Rhein*, Düsseldorf (Rheinische Ausgrabungen, 5).
- Fölzer, E., 1913: *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, Bonn.
- Galsterer-Kroll, B., 1975: Graffiti, in: L. Bakker & B. Galsterer-Kroll, *Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln (Epigraphische Studien, 10), 3-179.
- Gard, L., 1937: *Reliefsigillata des III. und IV. Jahrh. aus den Werkstätten von Trier*, Tübingen.
- Genin, M., 2007: *La Graufesenque (Millau, Aveyron), II: Sigillées lisses et autres productions*, Bordeaux.
- Glasbergen, W., 1948: Terra sigillata uit de thermenopgraving te Heerlen-Coriovallum, *L'Antiquité Classique* 27, 237-262.
- Hartley, B.R., & B.M. Dickinson, 2008-2012: *Names on terra sigillata: An index of makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware)*, London (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement, 102.1-9).
- Heeren, S., 2017: The theory of 'Limesfall' and the material culture of the late 3rd century, *Germania* 94, 2016, 185-209.
- Hofmann, B., 1968: Catalogue des poinçons pour moules à vases sigillés des décorateurs argonnais, *Ogam* 20, 273-343.
- Hübener, W., 1968: Eine Studie zur spätrömischen Rädchensigillata (Argonnensigillata), *Bonner Jahrbücher* 168, 241-298.
- Huld-Zetsche, I., 1972: *Trierer Reliefsigillata: Werkstatt I*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 9).
- Huld-Zetsche, I., 1993: *Trierer Reliefsigillata: Werkstatt II*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 12).
- Hussong, L., & H. Cüppers, 1972: *Die Trierer Kaiserthermen: Die spätrömische und frühmittelalterliche Keramik*, Mainz.
- Knorr, R., & F. Sprater, 1927: *Die westpfälzischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweiler Hof*, Speyer (Historisches Museum der Pfalz – Historischer Verein der Pfalz, Veröffentlichungen, 3).
- Kropff, A., & J. van der Vin, 2003: Coins and continuity in the Dutch River Area at the end of the third century AD, *European Journal of Archaeology* 6, 55-87.
- Linden, E. van der, 2004: Terra sigillata, in: M. Polak, R.P.J. Kloosterman & R.A.J. Niemeijer 2004: *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002: Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*, Nijmegen (Libelli Noviomagenses, 7), 130-138.
- Ludowici, W., 1927: *Katalog V, Stempel-Namen und Bilder römischer Töpfer; Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata- und anderen Gefässen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901-1914*, Jockgrim.
- Lutz, M., 1970: *L'atelier de Saturninus et de Satto à Mittelbronn (Moselle)*, Paris (Gallia, Supplément 22).

- Marsh, G., 1981: London's Samian supply and its relationship to the development of the Gallic Samian industry, in: A.C. Anderson & A.S. Anderson (eds.), *Roman pottery research in Britain and North-West Europe*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series 123), 173-238.
- Mees, A.W., 2007: Diffusion et datation des sigillées signées et décorées de La Graufesenque en Europe: L'influence de l'armée sur l'évolution du pouvoir d'achat et du commerce dans les provinces romaines, *Actes de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Langres 17-20 Mai 2007*, Marseille, 145-208.
- Monteil, G., 2012: The sizes of samian vessels and dining: Evidence from Roman London, in: D. Bird 2012, 330-345.
- Monteil, G., 2013: Samian plain vessels: A review of their development in the 2nd century AD, in: M. Fulford & E. Durham (eds), *Seeing red: New economic and social perspectives on terra sigillata*, London (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 102), 349-367.
- Oelmann, F., 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a.M. (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 1).
- Oxé, A., H. Comfort & P.M. Kenrick, 2000: *Corpus vasorum arretinorum: A catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*, Bonn (Antiquitas. Reihe 3, Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzialrömischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, 41).
- Polak, M., 2000: *South Gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nijmegen (Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Supplementum 9).
- Polak, M., R. Niemeijer & E. van der Linden, 2012: Alphen aan den Rijn-Albaniana and the dating of the Roman forts in the Rhine delta, in: D. Bird 2012, 255-294.
- Raepsaet, G., & M.-Th. Raepsaet-Charlier, 1977-1978: Terre sigillée décorée découverte à Vieux-Virton (Saint-Mard), *Le Pays Gaumais* 38-39, 25-105.
- Ricken, H., 1934: Die Bilderschüsseln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg-Jahrbuch* 8, 130-182.
- Ricken, H., 1942: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Darmstadt.
- Ricken, H., & Ch. Fischer, 1963: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 7).
- Ritterling, E., 1912: *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Wiesbaden (Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, 40).
- Stanfield, J.A., & G. Simpson, 1958: *Central Gaulish potters*, London.
- Tuffreau-Libre, M., 2000: Pottery assemblages in Gallo-Roman cemeteries, in: J. Pearce, M. Millett & M. Struck (eds), *Burial, society and context in the Roman World*, Oxford, 52-60.
- Vanvinckenroye, W., 1967-1968: Naamstempels op terra sigillata van Heerlen: Analytische inventaris van de pottenbakkersmerken op onversierde terra sigillata, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 103-104, 7-39.
- Vanderhoeven, M., 1979: *De terra sigillata te Tongeren, V: De radjessigillata*, Tongeren (Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, 27).
- Vos, W.K., 2016: *Onderzoekskader uitwerking Heerlen-Thermenterrein (Context Coriovallum)*, z.pl.
- Walters, H.B., 1908: *Catalogue of the Roman pottery in the Department of Antiquities, British Museum*, London.
- Weiß-König, S., 2011: Reliefsigillata der ersten Gruppe aus Metz, in: B. Liesen (Hrsg.), *Terra Sigillata in den germanischen Provinzen: Kolloquium Xanten, 13.-14. November 2008*, Mainz (Xantener Berichte, 20), 97-135.

Bijlage 1 Catalogus van de stempels op terra sigillata

De catalogus telt 225 stempels op terra sigillata,¹ die zoals gebruikelijk zijn onderverdeeld op grond van het productiegebied: Italië en Lyon, Zuid-Gallië en Midden- en Oost-Gallië. Per productiegebied zijn de geïdentificeerde stempels geordend op grond van de naam van de pottenbakker. De ongeïdentificeerde stempels – doorgaans fragmenten en schriftimitaties – zijn gesorteerd op de vorm waarop ze zijn aangebracht, vervolgens op datering en ten slotte op inventarisnummer.

De dateringen van de geïdentificeerde stempels zijn ontleend aan de gangbare handboeken (OCK en NOTS),² waarbij soms kanttekeningen worden geplaatst. De ongeïdentificeerde stukken zijn gedateerd op grond van het profiel van het stuk waarop ze zijn aangebracht; deze dateringen zijn dus minder zeker.

Overzichten van sigillatastempels uit Heerlen zijn eerder gepubliceerd door W. Glasbergen, W. Vanvinckenroye en R. Bijl;³ die van Vanvinckenroye en Bijl bevatten niet alleen stempels van het Thermenterrein.

De lijst van Glasbergen telt 25 stempels. In voorkomende gevallen wordt verwezen naar de volgnummers in zijn lijst, bijv. “G: 6” verwijst naar nummer 6 in zijn lijst. De daar vermelde ‘inventarismarken’ zijn oude nummers, niet de inventarisnummers die hieronder in de catalogus worden gebruikt.

De lijst van Vanvinckenroye bevat slechts stempels met inventarisnummers tot en met 5466. In voorkomende gevallen wordt verwezen naar afbeeldingen in zijn publicatie, bijv. “V: III, 9” verwijst naar de afbeelding op plaat III, 9.

De lijst van Bijl maakt deel uit van zijn ongepubliceerde masterscriptie, waarin ook stempels van andere vindplaatsen dan Heerlen aan de orde komen. Fragmenten, schriftimitaties en slecht leesbare stempels uit Heerlen zijn maar ten dele in zijn overzicht opgenomen. In voorkomende gevallen is een verkorte vorm van zijn catalogusnummers opgenomen, bijv. “B: ZG F02” verwijst naar HLN ZG F00002 in zijn catalogus.

Veel van de Heerlense stempels, ook van andere locaties dan het thermenterrein, zijn opgenomen in NOTS. Voor stempels uit ROB-opgravingen worden in dit corpus niet de inventarisnummers gebruikt, maar de oorspronkelijke vondstnummers. Daarbij volgt het verkorte opgravingsjaar in de regel na het opgravingsnummer, bijv. “16-54” staat voor vondstnummer 16 uit 1954. Dertig stempels uit de hieronder volgende catalogus komen niet voor in NOTS.⁴

---

1 De catalogus telt 226 nummers, maar 118 is vervallen (past aan 132).

2 OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000. NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012.

3 Glasbergen 1948; Vanvinckenroye 1967-1968; Bijl 2013.

4 Cat. 12, 13, 16, 19, 22, 23, 24, 30, 31, 34, 56, 60, 63, 70, 71, 73, 79, 88, 95, 161, 163-166, 169, 174, 187, 189, 193 en 194.

1

2

3

4

5

6

Italië en Lyon

De stempels uit Italië en Lyon zijn nader gedetermineerd door D.I.J.L. Visser.⁵ Waar mogelijk wordt verwezen naar OCK. Omdat daarin alleen tekeningen zijn opgenomen, is identificatie niet altijd mogelijk of zeker.

Afkortingen:

OCK: *Oxé, Comfort & Kenrick 2000*

NOTS: *Hartley &*

Dickinson 2008-2012

G: Glasbergen 1948

V: Vanvinckenroye 1967-1968

B: Bijl 2013

1. **AMAR** Consp. 22 (?).
OCK Amar(antus) 83.-, Pisa?
Ca. 0-10 na Chr.
Geen van de bij OCK afgebeelde varianten is identiek. Visser merkt terecht op dat zowel het baksel als de vorm van het bakje wijzen op productie in Pisa. Hij onderschrijft de aanname dat Amarantus identiek is met Cn. Ateius Amarantus (OCK 281), eveneens aan Pisa toegeschreven; van deze late pottenbakker zijn bijna alleen stempels in planta pedis bekend, die na 10 na Chr. worden gedateerd. Omdat ook van Amar(antus) enkele stempels in de vorm van een voetzool bekend zijn, is de datering van OCK aan de vroege kant.
Inv. 9831. B: AR A01.
2. **AMAR** Consp. 22.
OCK Amar(antus) 83.-, Pisa?
Ca. 0-10 na Chr.
Visser denkt dat dit stempel afkomstig is van een bijgewerkte versie van de patrijs waarmee cat.nr. 1 is gemaakt, maar daarvoor lijken de verschillen te groot.
Inv. 9834. B: AR A02.
3. **ATEIJ.XANTIJ** Bord.
OCK Cn. Ateius Xanthus 316.14, Pisa. Ca. 5 v.Chr.-20 na Chr.
Visser is van mening dat producten uit Pisa niet eerder dan in 5 na Chr. in de bodem zijn beland, onder andere op basis van hun schaarste in Haltern en ontbreken in Anreppen.
Inv. 9835. B: AR A20.
4. **XAN|THI** Consp. 31.
OCK Xanthus (2) 2536.32, Pisa. Ca. 5 v.Chr.-30 na Chr.
In OCK worden de producten van deze pottenbakker gedateerd tot na 50 na Chr., maar in onze streken is sigillata uit Pisa zeker na 30 niet meer te verwachten.
Inv. 9836. B: -.
5. **[XAN|THI]** Consp. 26 of 33 (?).
OCK Xanthus (2) 2536.-, Pisa. Ca. 5 v.Chr.-30 na Chr. Zie cat. nr. 4.
Volgens Visser komt deze variant niet voor in OCK, maar wel in Vechten, op een Consp. 26. Deze vorm is nog niet bekend uit Vechten, wat pleit voor een herkomst van het stuk uit Pisa, met een wat latere begindatum dan in OCK (zie cat.nr. 3).
Inv. 9833. B: AR Y02 (niet herkend).
6. **MAC** Consp. 22.
Niet in OCK. Mac- (Macer, Macirus?). Lyon? Ca. 15 v.Chr.-10 na Chr.
Visser kent dit stempel verder alleen uit Vechten, op twee bakjes Consp. 22 die gezien het baksel niet Zuid-Gallisch kunnen zijn. De vorm en het baksel van het Heerlense bakje wijzen op een herkomst uit Lyon. Pottenbakkers uit Lyon worden in OCK tussen 15 v.Chr. en 10 na Chr. gedateerd, waarbij de begindatum wat vroeg is voor een bakje Consp. 22.
Inv. 14886. B: AR Y05 (pottenbakker niet in OCK).

⁵ De auteurs zijn hem zeer dankbaar voor de verstrekte uitvoerige informatie, waarvan hier alleen de essentie is verwerkt.

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

La Graufesenque

In ons land is Zuid-Gallische sigillata praktisch zonder uitzondering afkomstig uit La Graufesenque,⁶ al kunnen stukken uit de tijd van Nero en Vespasianus ook uit de dependance in Le Rozier stammen;⁷ op het oog kunnen stukken uit deze centra niet van elkaar worden onderscheiden. Sigillata uit Banassac komt in ons land niet voor,⁸ maar sommige pottenbakkers hebben zowel in La Graufesenque (en evt. Le Rozier) als Banassac gewerkt; de Heerlense stukken van zulke pottenbakkers zullen niet in Banassac zijn gemaakt. Enkele pottenbakkers zijn ook in Espalion actief geweest, en met reliëf versierde stukken uit dat centrum zijn sporadisch in ons land herkend.⁹ Waar in de catalogus geen productiecentrum is aangegeven, is de herkomst La Graufesenque.

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

7. ALBVS.FE Drag. 18 (afb. 5, 5). NOTS Albus i 9a. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 14407. B: ZG A04. 8. OF.AQVITANI Drag. 29. NOTS Aquitanus 1b. Ca. 40-65 na Chr. Decoratie zie cat. 47. Inv. 802. B: ZG A10. 9. OF.AQVITANI Drag. 29. NOTS Aquitanus 1b. Ca. 40-65 na Chr. Decoratie zie cat. 48. Inv. 11062. B: ZG A09. 10. OFAQVITA[NI] Schotel. NOTS Aquitanus 1c or 1c'. Ca. 40-65 na Chr. Inv. 15828. B: ZG A15. 11. [O]F.AQVITAN Bord. NOTS Aquitanus 2b. Ca. 40-65 na Chr. Inv. 14456. B: ZG A07. 12. [A]QVITANI Drag. 29. NOTS Aquitanus 11c. Ca. 40-65 na Chr. Inv. 8221. B: ZG A16. 13. ARDACI Drag. 24/25. NOTS Ardacus ii 12d. Ca. 30-65 na Chr. Inv. 14327. B: ZG A18. 14. [OF]BAS[SI] Hofh. 8. NOTS Bassus ii 4b. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 14387. B: ZG B09. 15. [OF]BASSI Bord	Bassus ii 4e. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 15906. B: ZG B05. 16. [BAS]SI Drag. 18. NOTS Bassus ii 15l. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 14576. B: -. 17. BASSVS Drag. 27g. NOTS Bassus ii 22a. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 15986. B: ZG B01. 18. BAS[SVS] Bord. NOTS Bassus ii 22b. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 14585. B: ZG B04. 19. OFBA[SSI.CO] Schotel. NOTS Bassus ii-Coelus 5b'. Ca. 50-70 na Chr. Inv. 15148. B: -. 20. OF.BELLICI Drag. 18 (afb. 5, 4). NOTS Bellicus i 4a. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 14440. B: ZG B10. 21. OFIC.BIL. Drag. 24/25. NOTS Bilicatus (Bilicatos) 8b. Ca. 10-50 na Chr. Inv. 15537. B: ZG B11. 22. BLA[ESI] Drag. 24/25. NOTS Blaesus ii 1b'. Ca. 45-65 na Chr. Inv. 14326. B: -. 23. BLAESI Drag. 27g. Blaesus ii 1b'. Ca. 45-65 na Chr. Inv. 14515. B: ZG B13. 24. [OF]CALVI Bord.

⁶ Polak 2000, 54-55.

⁷ Polak 2000, 26-27.

⁸ Polak 2000, 27-30.

⁹ Polak 2000, 31-32.

25

26

27

28

29

30

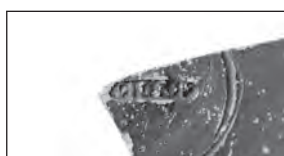
31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000

NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012

G: Glasbergen 1948

V: Vanvinckenroye 1967-1968

B: Bijl 2013

- NOTS Calvus i 5m, La Graufesenque and Banassac. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 6371. B: ZG C07.
25. **OF**CALVI Drag. 27g. NOTS Calvus i 5s, La Graufesenque and Banassac. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 16062. B: ZG C01.
26. **CHIN,SO** retrograde. Drag. 27(g). NOTS Censor i 15a. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 15276. B: -.
27. **COM** Drag. 24/25. NOTS Com- 5b. Ca. 40-70 na Chr. Inv. 14484. B: ZG C17.
28. [**OF**LC]VIRIL Bord. NOTS L. Cosius Virilis 13a', La Graufesenque and Le Rozier? Ca. 75-110 na Chr. Inv. 14437. B: ZG C21.
29. **COTTV** Drag. 27g. NOTS Cottus 4a. Ca. 40-70 na Chr. Inv. 14516. B: ZG C24.
30. [**O**]F**CRE**STI Drag. 27(g). NOTS Crestio 8e. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 15616. B: -.
31. [**CR**]ESTIO Bakje. NOTS Crestio 15a. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 6370. B: ZG C29.
32. **CRE**STIO Drag. 27g. NOTS Crestio 15a. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 14349. B: ZG C28.
33. **OF**CRESTI retrograde. Drag. 27g. NOTS Crestus i 1b. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 15542. B: ZG C30.
34. **DIOR.F** Drag. 24/25. NOTS Dior- 2a. Ca. 45-65 na Chr. Inv. 14884. B: ZG D01.
35. **FELICIS** Drag. 27g. NOTS Felix i 35a, La Graufesenque and Le Rozier. Ca. 55-85 na Chr. Inv. 1212. G: 6. V: III, 9. B: ZG F02.
36. **FIRMO** Hofh. 8. NOTS Firmo i 9c. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 1003. G: 7. V: III, 15. B: ZG F04.
37. **OF**FLGER Drag. 27. NOTS Flavius Germanus (L. Flavius Germanus) Ψ3, Banassac and La Graufesenque. Ca. 85-120 na Chr. Inv. 15905. B: ZG F09.
38. **OF**IFVS Drag. 18. NOTS Fuscus ii 6a. Ca. 85-120 na Chr. Inv. 1517. G: 21. V: III, 17. B: ZG F15.
39. **FV**SCI Drag. 18. Fuscus ii 8e. Ca. 85-120 na Chr. Inv. 14420. B: ZG F16.
40. **OF**.[**I**V**CVN**] Drag. 27g. NOTS Iucundus iii 5c. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 15267. B: -.
41. **OF**L[**ABI**]ONIS Drag. 29. NOTS Labio 1a. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 10904. B: -.
42. [**O**]F.L**ABI**ONIS Schotel. NOTS Labio 1a. Ca. 45-75 na Chr. Inv. 10939. B: ZG L01.
43. **IBERTV**[**S**] Drag. 27g. NOTS Libertus i 4a. Ca. 50-75 na Chr. Inv. 14346. B: ZG L02.
44. **OF**L.M**ACC**AR Bord. NOTS Maccarus i 4a. Ca. 30-65 na Chr. Inv. 14586. B: ZG M04.
45. **OF**L.M**ACC**AR Bord. NOTS Maccarus i 4a. Ca. 30-65 na Chr. Inv. 15988. B: ZG M05.
46. **M**ACCAR[**I**] Bord. NOTS Maccarus i 28b or 28b'. Ca. 30-65 na Chr. Inv. 14468. B: ZG M07.
47. [**M**ACC]ARI Drag. 27g. NOTS Maccarus i 28c. Ca. 30-65 na Chr. Inv. 14376. B: ZG M03.
48. **M**ARINVS.FE Hofh. 8. NOTS Marinus i 4a. Ca. 40-65 na Chr. Inv. 14388. B: ZG M11.
49. [**M**ARTIA]LIS.VA Schotel. NOTS Martialis i 6a, Banassac, La Graufesenque and Le

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

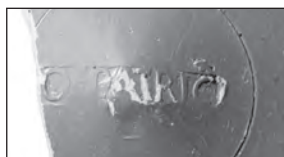
63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

- Rozier? Ca. 50-75 na Chr.
 Inv. 14448. B: -.
50. **MSCLINI**. Drag. 15/17 (afb. 4, 6).
 NOTS Masclinus 6a. Ca. 65-85 na Chr.
 Inv. 14406. B: ZG M13.
51. **OFME** Drag. 27.
 NOTS Me- i 1b. Ca. 50-75 na Chr.
 Inv. 15446. B: ZG M01.
52. **MEØILVS** Drag. 29.
 NOTS Meddillus (Mesillus) 5a, Espalion and La Graufesenque? Ca. 70-100 na Chr. Vanwege de vorm (Drag. 29) niet later dan 90 na Chr.
 Decoratie zie cat. 200 (niet afgebeeld).
 Inv. 10935. B: ZG M16.
53. **[MEL]VS.FE** Drag. 29.
 NOTS Melus i 3a. Ca. 30-65 na Chr. Dit stuk ten onrechte opgenomen onder Virthus 3a.
 Inv. 10970. B: -.
54. **OFMERC** Drag. 27g.
 NOTS Mercator i (Mercatoris)? 1c. Ca. 70-110 na Chr.
 Inv. 14514. B: ZG M20.
55. **OF.MOD** Drag. 27g.
 NOTS Modestus i 9f. Ca. 40-65 na Chr.
 Inv. 14348. B: ZG Y05 (niet herkend).
56. **OFMOM** Drag. 27g.
 NOTS Mommo 9c. Ca. 60-85 na Chr.
 Inv. 8220. B: ZG M24.
57. **MOMO** retrograde. Drag. 27g.
 NOTS Mommo 14a. Ca. 60-85 na Chr.
 Inv. 15275. B: ZG M23.
58. **MONTANVS** Drag. 29.
 NOTS Montanus i 10a. Ca. 55-80 na Chr.
 Decoratie zie cat. 156 (niet afgebeeld).
 Inv. 10912. B: ZG M26.
59. **OFMVRANI** Drag. 27g.
 NOTS Murranus i 6a. Ca. 45-90 na Chr.
 Inv. 1526. G: 9. V: IV, 32. B: ZG M28.
60. **OFMVRANI** Drag. 27g.
 NOTS Murranus i 8i. Ca. 45-90 na Chr.
 Inv. 1215. G: 22 (niet herkend). V: IV, 15 (gelezen als OFMAR). B: ZG Y04 (niet herkend).
61. **OFMVRAN** Drag. 27g.
 NOTS Murranus i 9a. Ca. 45-90 na Chr.
 Inv. 14518. B: ZG M27.
62. **[NEQ]VRES** Drag. 24/25.
 NOTS Nequires 1a'. Ca. 50-75 na Chr.
 Inv. 14885. B: -.
63. **[OFNIG]RI** Drag. 29 Niger ii 2a. Ca. 45-70 na Chr.
 Inv. 443. G: 24 (niet herkend). B: -.
64. **[PAST]ORCE** Drag. 18R (afb. 6, 1).
 NOTS Pastor i-Ce- 2a. Ca. 50-65 na Chr.
 Inv. 14408. B: ZG P04.
65. **PASTORCE** Drag. 18R (afb. 6, 2).
 NOTS Pastor i-Ce- 2a. Ca. 50-65 na Chr.
 Inv. 14409. B: ZG P05.
66. **OFPATRIC** Schotel.
 NOTS Patricius i 4a. Ca. 65-90 na Chr.
 Inv. 14436. B: ZG P07.
67. **[OF]PATRIC** Drag. 18 (afb. 5, 9).
 NOTS Patricius i 4b. Ca. 65-90 na Chr.
 Inv. 14619. B: ZG P08.
68. **OF.POLI** Drag. 27g.
 NOTS Polus 1a. Ca. 30-40 na Chr.
 Inv. 14722. B: ZG P16.
69. **PONTIV** Drag. 27g.
 NOTS Pontius 2a La Graufesenque? Ca. 50-75 na Chr.
 Inv. 1531. G: 13. V: V, 21. B: ZG P18.
70. **[OFP]ONTI** Drag. 27.
 NOTS Pontus (Pontius)? 8g'. Ca. 65-95 na Chr.
 Inv. 14540. B: ZG P20.
71. **PONTI** Drag. 27(g).
 NOTS Pontus (Pontius)? 24b. Ca. 65-95 na Chr.
 Inv. 15266. B: ZG P19.
72. **OFPR[ ]MI** Drag. 24/25.
 NOTS Primus iii 12q. La Graufesenque and Le Rozier.

73

74

75

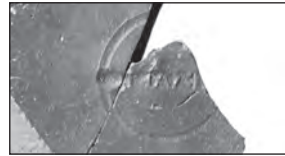
76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort &
Kenrick 2000
NOTS: Hartley &
Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-
1968
B: Bijl 2013

- Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 15449. B: -.
73. **OFPR[IM]** Drag. 27.
NOTS Primus iii 18c, La
Graufesenque and Le Rozier.
Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 15538. B: ZG P28.
74. **PROTIS** Drag. 27g.
NOTS Protis 1a. Ca. 50-65 na
Chr.
Inv. 14217. B: ZG F12
(toegeschreven aan Frontinus).
75. **QVIN** Drag. 27g.
NOTS Quintus iii 8c. Ca. 50-65
na Chr.
Inv. 14377. B: ZG Y09 (niet
herkend).
76. **ROPPVS.FEC** Drag. 18.
NOTS Roppus i 5a. Ca. 70-110
na Chr.
Inv. 14434. B: ZG R02.
77. **OF.RVF** Drag. 27g.
NOTS Rufus iii 4a. Ca. 65-95
na Chr.
Inv. 15448. B: -.
78. **RVTAEN** Bord.
NOTS Rutaenus 4a. Ca. 50-65
na Chr.
Inv. 15090. B: ZG R05.
79. **[O]FSABIN** retrograde Drag.
27g.
NOTS Sabinus iii 12a, La
Graufesenque, Le Rozier and
Banassac? Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 15269. B: -.
80. **OFSARRVT** (tweemaal
ingedrukt). Schotel.
NOTS Sarrutus 1b. Ca. 70-90
na Chr.
Inv. 1524. G: 15. V: VI, 24
(gelezen als OFSARIS). B: ZG
S02.
81. **OFICSCO** Drag.15/17 (afb. 4,
3).
NOTS Scottius i 1a. Ca. 20-45
na Chr.
Inv. 15826. B: ZG S05.
82. **SCOTTI** Drag. 24/25.
NOTS Scottius i 22c. Ca. 20-45
na Chr.
Inv. 14659. B: ZG S06.
83. **SCOTI** Hofh. 9.
NOTS Scottius i 22f'. Ca. 20-
45 na Chr.
Inv. 14658. B: ZG S07.
84. **SCOTTIVS** Hofh. 8.
NOTS Scottius i 28c. Ca. 20-45
na Chr.
Inv. 15907. B: ZG S04.
85. **<S>COTTIVS** Hofh. 9.
NOTS Scottius i 28c'. Ca. 20-
45 na Chr.
Inv. 1527. G: 5 (gelezen als
COTTIVF). V: II, 26 (gelezen
als COTTIVF). B: ZG S03.
86. **SIICCO** Drag. 27g.
Niet in NOTS. Secco?
Gezien vorm en baksel La
Graufesenque, ca. 30-70 na
Chr.
Inv. 15987. B: OG S14
(toegeschreven aan een Oost-
Gallische Secco).
87. **SECVND** Drag. 27g.
NOTS Secundus i 5b. Ca. 25-
50 na Chr.
Inv. 14369+14517. B: ZG S09.
88. **OF.S[ECV]** of **OF.S[E<CV>]**
Drag. 27.
NOTS Secundus ii 11c or 11c',
La Graufesenque and Espalion?
Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 15539. B: -.
89. **<S>ENOM** Hofh. 5g.
NOTS Senomant- 9e'. Ca. 30-
60 na Chr.
Inv. 14127. B: ZG S12.
90. **SILVANI**OF Drag. 24/25.
NOTS Silvanus i 6a. Ca. 30-80
na Chr.
Inv. 1202. G: 16. V: VII, 1. B:
ZG S17.
91. **SILVANI**OF Bakje.
NOTS Silvanus i 6a. Ca. 30-80
na Chr.
Inv. 15990. B: ZG S18.
92. **[OFSVL]PICI** Drag. 18.
NOTS Sulpicius 1a. Ca. 85-110
na Chr.
Inv. 15439. B: ZG X15 (niet
herkend).
93. **VAPVSONE** Drag.15/17 (afb.
4, 4).
NOTS Vapuso (Vapusus) 4a.
Ca. 25-50 na Chr.
Inv. 14642. B: ZG V05.
94. **VAPVSON[E]** Drag. 18.
NOTS Vapuso (Vapusus) 4a.
Ca. 25-50 na Chr.
Inv. 14575. B: ZG V02.
95. **[VAPVSO]NE** Bord.
NOTS Vapuso (Vapusus) 4a.

97

98

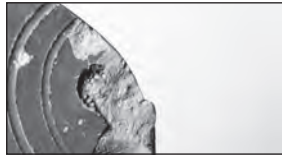
99

100

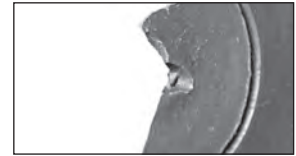
101

102

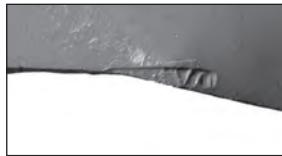
103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

VERVALLEN
vgl. 132

119

120

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

- Ca. 25-50 na Chr.
 Inv. 14812. B: -.
96. **OFVIRILI[S]** Drag. 27.
 NOTS Virilis ii 4a or 4a'. Ca. 80-105 na Chr.
 Inv. 15622. B: -.
97. **OF.VIRILI** Drag. 27.
 NOTS Virilis ii 6a. Ca. 80-105 na Chr.
 Inv. 15444. B: ZG V10.
98. **OFVIIRILI** Drag. 27.
 NOTS Virilis ii 6c'. Ca. 80-105 na Chr.
 Inv. 16066. B: ZG V06.
99. **OFVITALIS** Drag. 15/17.
 NOTS Vitalis i 1d'. Ca. 50-65 na Chr.
 Inv. 1640. G: 19. V: VII, 22. B: ZG V13.
100. **VITAL** Drag. 27.
 NOTS Vitalis ii 27d. Ca. 70-100 na Chr.
 Inv. 15265. B: ZG V17.
101. Bakje.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 30-80 na Chr.
 Inv. 8563. B: ZG Y16.
102. Drag. 29.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 10-40 na Chr. Alleen de rand van een stempel met decoratief uiteinde. Gezien de vorm een vroeg exemplaar.
 Inv. 10968. B: -.
103. **O[---]** Drag. 29.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-70 na Chr. Verbrand.
 Inv. 10973. B: -.
104. Drag. 29.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 50-80 na Chr.
 Inv. 10899. B: -.
105. **[---]LI?** Drag. 18R (afb. 6,3).
 Ongeïdentificeerd. Ca. 70-100 na Chr.
 Inv. 15729. B: -.
106. Drag. 18 (afb. 5, 6).
 Ongeïdentificeerd. Ca. 50-80 na Chr.
 Inv. 1214. G: 23. V: VII, 30. B: ZG Y15.
107. **O[---]** Drag. 18.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 50-100 na Chr.
 Inv. 14421. B: -.
108. **OF.MV[---]** of **OF.AVI[---]?**
 Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-100 na Chr.
 Inv. 15728. B: -.
109. Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-100 na Chr.
 Inv. 16097. B: ZG Y12
110. Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 50-100 na Chr. 50-100, O[---]
 Inv. 15441. B: -.
111. **[---]I** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 60-100 na Chr.
 Inv. 14451. B: -.
112. **OF[---]** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 70-120 na Chr.
 Inv. 15440. B: -.
113. **A[---]** of **VA[---]** Hofh. 8.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 30-70 na Chr.
 Inv. 14389. B: -.
114. **[---]II** Drag. 24.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-70 na Chr.
 Inv. 14318. B: -.
115. **[---]C** Drag. 24/25 (afb. 2, 4).
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-70 na Chr.
 Inv. 14485. B: -.
116. **[---]FI** of **[---]FE** Drag. 24/25.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-70 na Chr.
 Inv. 15450. B: -.
117. Drag. 27g.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 40-80 na Chr.
 Inv. 15270. B: -.
118. (vervallen, past aan 132)
 Inv. 16100. B: -.
119. Drag. 27g.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 50-100 na Chr.
 Inv. 15271. B: -.
120. Drag. 27g.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 60-100 na Chr.
 Inv. 15274. B: -.
121. Drag. 27g.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 70-100 na Chr.
 Inv. 14350. B: -.
122. Drag. 27.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 70-120

121

122

123

124

125

126

127

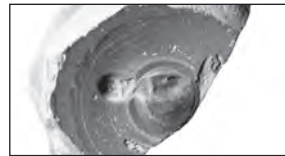
128

129

130

131

132

133

134

135

136

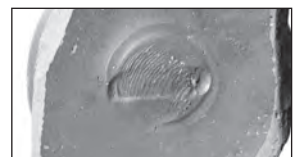
137

138

139

140

141

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

	na Chr. 70-120, fragment van letter Inv. 15821. B: -.	Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 15621+16100. B: -.
123.	Drag. 24/25. Schriftimitatie. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 15273. B: -.	133. Drag. 27. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 16098. B: ZG X11.
124.	Drag. 27g (afb. 3, 2). Schriftimitatie. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 14531. B: -.	134. Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 70-110 na Chr. Inv. 16065. B: -.
125.	Drag. 27g. Schriftimitatie. Identiek met Polak 2000, Y132. Ca. 40-65 na Chr. Inv. 14378. B: -.	135. Drag. 18. Schriftimitatie. Ca. 80-120 na Chr. Inv. 15362. B: -.
126.	Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 50-100 na Chr. Inv. 15277. B: -.	136. Drag. 24/25. Schriftimitatie. Ca. 50-70 na Chr. Inv. 14328. B: ZG Y06.
127.	Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 50-100 na Chr. Inv. 15541. B: -.	137. Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 50-80 na Chr. Inv. 14379. B: ZG Y13.
128.	Drag. 27. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 14530. B: ZG X07.	138. Drag. 27(g). Schriftimitatie. Ca. 30-100 na Chr. Inv. 14125. B: -.
129.	Drag. 27. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 14725. B: -.	139. Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 14216. B: -.
130.	Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 15272. B: -.	140. Drag. 27g. Uitgewist door vingerafdruk. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 15268. B: -.
131.	Drag. 27g. Schriftimitatie. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 15540. B: -.	141. [---]NI? Bord. Ongeïdentificeerd. Laat Zuid-Gallisch of Midden-Gallisch? Ca. 80-150 na Chr. 80-150, laat Inv. 15623. B: -.
132.	Drag. 27.	

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

Midden- en Oost-Gallië

De aanduiding ‘Oost-Gallië’ heeft hier zoals gebruikelijk ook betrekking op enkele productiecentra die niet in de Gallische provincies waren gelegen, zoals Sinzig (Germania inferior) en Rheinzabern (Germania superior). Hieronder volgen eerst de Midden-Gallische stempels en daarna de Oost-Gallische. De geïdentificeerde stempels gaan vooraf aan de rozetten en ongeïdentificeerde stempels.

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

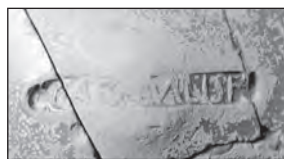
142. ATTIVS.FE Drag. 18/31. NOTS Attius ii 5b, Lezoux. Ca. 135-160 na Chr. Inv. 15361. B: MG A09.	152. LVPPA Bord. Luppa ii 2a, Lezoux. Ca. 130-155 na Chr. Inv. 16099. B: MG L04.
143. BIGA.FEC Drag. 18/31. NOTS Biga 1a, Lezoux. Ca. 125-150 na Chr. Inv. 14811. B: MG B02.	153. MACER.F Drag. 27. Macer iii 8b, Lezoux. Ca. 125-160 na Chr. Inv. 14513. B: MG M01.
144. BITVRICLM Drag. 27. Biturix 3a, Lezoux. Ca. 125-150 na Chr. Inv. 15620. B: MG B03.	154. ROPPVSFE Bord. Roppus ii 1a, Les Martres-de-Veyre. Ca. 110-135 na Chr. Inv. 16101. B: MG R03.
145. BVTILIIS retrograde. Drag. 18/31. NOTS Butelus Ψ1, Central Gaul. Ca. 125-155 na Chr. Inv. 1577. G: 3. V: I, 29. B: MG B06.	155. SEVERI Drag. 27. Severus v 5a, Lezoux. Ca. 125-150 na Chr. Inv. 14724. B: MG S05.
146. CALAV[AF] Drag. 18/31. NOTS Calava 2c, Lezoux. Ca. 125-155 na Chr. Inv. 15089. B: -.	156. SEVERVSF Drag. 18/31 (afb. 5, 11). NOTS Severus v 6a, Lezoux. Ca. 125-150 na Chr. Inv. 15830. B: MG S04.
147. CATVLLINVS Drag. 18/31. NOTS Catullinus i 1a, Les Martres-de-Veyre and Lezoux. Ca. 115-130 na Chr. Inv. 15088. B: MG C02.	157. ANISATVSF Bord. NOTS Aenisatus 1a, East Gaul. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 14438. B: OG A03.
148. CERTVSFE Drag. 27. NOTS Certus ii 1a, Lezoux. Ca. 150-190 na Chr. Inv. 15443. B: OG X01 (niet herkend).	158. [AMABI]LISF Drag. 18/31R. NOTS Amabilis ii (L Iulius Amabilis)? 2f, La Madeleine. Ca. 125-155 na Chr. Inv. 15447. B: OG A17.
149. [DIVI]CLM Drag. 18/31 (afb. TS5, 10). NOTS Divicus 1b, Lezoux. Ca. 125-160 na Chr. Inv. 15991. B: -.	159. BVCCIVSFE Drag. 33. NOTS Buccus 1a, La Madeleine. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 14566. B: OG B04.
150. IANVARIOF Drag. 18/31. NOTS Ianuarius ii 1a, Lezoux. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 15617. B: MG I01.	160. CASSIVSFII Drag. 33. NOTS Cassius ii 3a, Chémery-Faulquemont and Mittelbronn? Ca. 130-160 na Chr. Inv. 15149. B: OG C03.
151. IVNIIVS Drag. 27. Iunius ii 5a', Lezoux. Ca. 120-140 na Chr. Inv. 16096. B: ZG X08 (niet herkend en aangezien voor Midden-Gallisch).	161. [C]ASSIVSF Drag. 27. NOTS Cassius ii 4e, Chémery-Faulquemont and Mittelbronn? Ca. 130-160 na Chr. Inv. 14533. B: OG C01.
	162. CELSINVSF Drag. 27. NOTS Celsinus 1b, Bouchepon, Chémery-

163

164

165

166

167

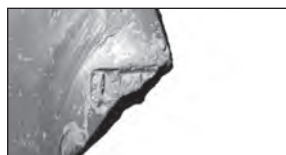
168

169

170

171

172

173

174

175

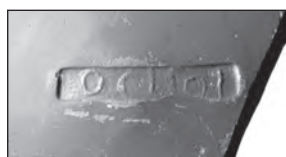
176

177

178

179

180

181

182

183

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

- Faulquemont, Ittenwiller and Sinzig. Ca. 130-170 na Chr. Inv. 1506. G: 4. V: II, 12. B: OG C06.
163. **FORTVNAT[VS]** Drag. 18/31. NOTS Fortunatus ii 1a, Trier? Ca. 155-185 na Chr. Inv. 14418. B: OG F03.
164. **G[ATVSF]** Drag. 18/31. NOTS Gatus ii 3a, La Madeleine and Trier. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 15726. B: HLN X01 (niet herkend).
165. **GATVSVALISF** Drag. 18/31R (afb. 6, 4). NOTS Gatus ii-Valis ii 1a, La Madeleine. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 14620+14785. B: OG G08.
166. **LATINVS.FE** Drag. 33. NOTS Latinus v 1a, Trier. Ca. 140-200 na Chr. Inv. 14553. B: OG L02.
167. **OFLENTV** Drag. 18/31R. NOTS Lentulus ii 3a', La Madeleine. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 14782. B: OG L04.
168. **[OFLEN]TV** Bord. NOTS Lentulus ii 3a or 3a', La Madeleine. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 15442. B: -.
169. **LENTV[LI]** Bord. NOTS Lentulus ii 5j, La Madeleine. Ca. 130-160 na Chr. Inv. 15543. B: OG L06.
170. **LVCIVSIHIFE** Drag. 33. NOTS Lucius v 1a, Argonne potteries. Ca. 150-200 na Chr. Inv. 14551. B: OG L10.
171. **LV[CVPEC]** Bord. NOTS Lucupec- 2b, Argonne potteries and Trier? Ca. 140-180 na Chr. Inv. 14467. B: -.
172. **MACNVSF** Drag. 31 (afb. 10, 9). NOTS Magnus ii 4b, East Gaul. Ca. 155-260 na Chr. Inv. 1549. V: IV, 11. B: OG M01.
173. **MARCIANV** Drag. 18/31/Lud. Tq. NOTS Marcianus v 1a, Trier? Ca. 160-260 na Chr. Inv. 1509. G: 8. V: IV, 14. B: OG M04.
174. **M[ARTIALFE]** Drag. 18/31. NOTS Martialis iv 4d, Chémery-Faulquemont and Trier. Ca. 100-140 na Chr. niet in NOTS Inv. 15445. B: -.
175. **MONTANV** Drag. 18/31 (afb. 10, 4). NOTS Montanus ii 5a, La Madeleine. Ca. 130-155 na Chr. Inv. 14422. B: OG M12.
176. **MOXSIVSF** retrograde (tweemaal ingedrukt). Drag. 33 (afb. 11, 5). NOTS Moxsius iv (Moxius) 3a, Trier. Ca. 130-170 na Chr. Inv. 14755. B: OG M16.
177. **NASSO.I.S.F** Drag. 18/31. NOTS Nasso 4a, Lavoye, Sinzig and Trier. Ca. 125-160 na Chr. Inv. 1220. G: 10. V: V, 2. B: OG N01.
178. **NASSO.I.S.F** Drag. 33. NOTS Nasso 4a', Lavoye, Sinzig and Trier. Ca. 125-160 na Chr. Inv. 1537. G: 11. V: V, 1. B: OG N02.
179. **OCISOF** Drag. 18/31. NOTS Ociso ii (Occiso) 4a, La Madeleine, Lavoye and Sinzig? Ca. 130-160 na Chr. Inv. 1514. G: 12. V: V, 8. B: OG O02.
180. **POPPV** Drag. 31 (afb. 10, 7). NOTS Poppu- 1a, Argonne potteries? Ca. 150-165 na Chr. Inv. 15823. B: OG P03.
181. **PRVDCVS** Drag. 33. NOTS Prudcus 2a, Argonne potteries. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 14552. B: OG P08.
182. **REMICF** Drag. 27. NOTS Remicus 1b', La Madeleine? Ca. 130-160 na Chr. Inv. 1612. V: VI, 4. B: OG R01.
183. **R.VCC[ALV]** Bord. NOTS Ruccatus (Ruccalus)? 1a, La Madeleine? Ca. 145-175 na Chr. Inv. 16064. B: MG B04 (toegeschreven aan Buccius uit Lezoux).
184. **RVCCAT** Drag. 33.

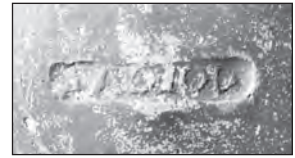
184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

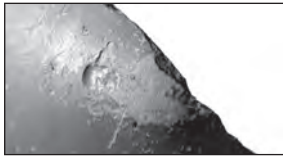

206

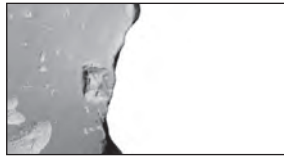
Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort &
Kenrick 2000
NOTS: Hartley &
Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-
1968
B: Bijl 2013

- NOTS Ruccatus (Ruccalus)?
2a, La Madeleine? Ca. 145-175
na Chr.
Inv. 1525. G: 2 (gelezen als
BVCCM). V: I, 27 (gelezen als
BVCO). B: OG R04.
185. **SABELLVS** Drag. 33.
NOTS Sabellus 6a, La
Madeleine. Ca. 130-155 na Chr.
Inv. 14178. B: OG S04.
186. **SACIIR** Drag. 18/31.
NOTS Sacer ii 3a', La
Madeleine. Ca. 130-165 na Chr.
Inv. 1221. G: 14. V: VI, 21. B:
OG S09.
187. **SADIOD** Drag. 33.
NOTS Sadiod- (Sathioth-)? 1a,
Trier? Ca. 200-260 na Chr.
Inv. 14565. B: OG S11.
188. **SANVACVS** Drag. 33 (afb. 11,
8).
NOTS Sanuacus ii 1a, Argonne
potteries? Ca. 150-200 na Chr.
Inv. 15150. B: OG S12.
189. **TARTVSF** Drag. 18/31 (afb.
10, 6).
NOTS Tartus 1a, Heiligenberg.
Ca. 140-190 na Chr.
Inv. 14621. B: OG T01.
190. **TOCCAFE** Drag. 27.
NOTS Tocca (L- Tocca)? 12b,
Avocourt, Blickweiler, Haute-
Yutz, Lavoye and Trier? Ca.
130-170 na Chr.
Inv. 1536. G: 17. V: VII, 9. B:
OG T03.
191. **VAREDOFE** retrograde. Drag.
33.
NOTS Varedo (Varedus) 3e,
Argonne and Trier. Ca. 170-220
na Chr.
Inv. 1534. G: 18. V: VII, 16. B:
OG V01.
192. **VERECVNDV** Drag. 27.
NOTS Verecundus vi 6a',
Haute-Yutz, Ittenwiller, La
Madeleine and Rheinzabern.
Ca. 160-220 na Chr.
Inv. 14126. B: OG V03.
193. **VIC[TORF]** Drag. 31R.
NOTS Victor v 5l, Rheinzabern.
Ca. 220-260 na Chr.
Inv. 14992. B: -.
194. **VIDVCVS.FE** Bord.
NOTS Viducus vi 6a, Lavoye
and Le Pont-des-Rèmes. Ca.
155-180 na Chr.
Inv. 14622. B: OG V05.
195. **VIDVCVS.FE** Drag. 31.
NOTS Viducus vi 6a, Lavoye
and Le Pont-des-Rèmes. Ca.
155-180 na Chr.
Inv. 15822. B: OG V04.
196. **VIDVCVS** Drag. 18/31.
NOTS Viducus vi 12d, Lavoye
and Le Pont-des-Rèmes. Ca.
155-180 na Chr.
Inv. 14419. B: OG V06.
197. **VITA[LI]S.M** Drag. 31.
NOTS Vitalis vii 1a, Avocourt
and Lavoye. Ca. 150-200 na
Chr.
Inv. 1213. G: 20. V: VII, 25. B:
OG V08.
198. **Rozet**. Drag. 33.
La Madeleine? Ca. 130-180 na
Chr.
Inv. 15151. B: -.
199. **Rozet**. Drag. 33 (afb. 11, 4).
La Madeleine? Ca. 130-180 na
Chr.
Inv. 15824. B: -.
200. **Rozet**. Drag. 33.
Ca. 130-200 na Chr.
Inv. 14391. B: -.
201. **Rozet**. Drag. 33.
Ca. 130-200 na Chr.
Inv. 15147. B: -.
202. **Rozet**. Drag. 32.
Ca. 170-230 na Chr.
Inv. 15827. B: -.
203. **SAC[---]**? Drag. 18/31.
Ongeïdentificeerd. La
Madeleine? Ca. 130-180 na
Chr.
Inv. 14757. B: HLN X03.
204. **S[---]** of **[---]S** Drag. 18/31.
Ongeïdentificeerd. Ca. 130-180
na Chr.
Inv. 15727. B: -.
205. Drag. 31/Lud. Sa (afb. 10, 8).
Ongeïdentificeerd. Ca. 150-200
na Chr.
Inv. 15825. B: -.
206. Bord.
Ongeïdentificeerd.
Moezelgebied? Ca. 100-180 na
Chr.
Inv. 14756. B: -.
207. Bord.
Ongeïdentificeerd. La
Madeleine? Ca. 130-180 na

207

208

209

210

211

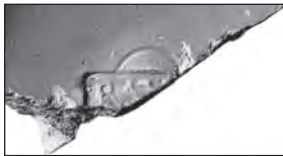
212

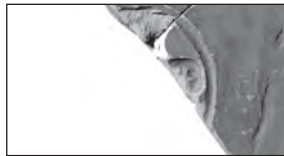
213

214

215

216

217

218

219

220

221

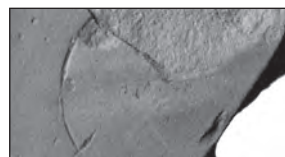
222

223

224

225

226

Afkortingen:

OCK: Oxé, Comfort & Kenrick 2000
NOTS: Hartley & Dickinson 2008-2012
G: Glasbergen 1948
V: Vanvinckenroye 1967-1968
B: Bijl 2013

- Chr.
 Inv. 14439. B: HLN X04.
208. **A[---]** of **[---]V** Bord.
 Ongeïdentificeerd. La Madeleine? Ca. 130-180 na Chr.
 Inv. 14781. B: -.
209. **[---]VSV?** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 14758. B: -.
210. **N[---]** of **M[---]** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 14783. B: -.
211. **[---]V** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 15619. B: -.
212. Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 15725. B: -.
213. Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 16067. B: OG X10.
214. **[---]LF?** Bord.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-250 na Chr.
 Inv. 14996. B: -.
215. **ERAT[---]?** Drag. 27.
 Ongeïdentificeerd.
 Moezelgebied? Ca. 100-150 na Chr.
 Inv. 15618. B: -.
216. **[---]F** Drag. 27.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-170 na Chr.
 Inv. 14351. B: -.
217. **SAC[---]?** Drag. 27.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-180 na Chr.
 Inv. 14218. B: -.
218. Drag. 33.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 14539. B: -.
219. Drag. 33.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 14754. B: -.
220. Drag. 33.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 14995. B: -.
221. **MNN[---]** Drag. 33.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 130-250 na Chr. Verbrand.
 Inv. 15146. B: -.
222. Lud. Sb.
 Ongeïdentificeerd. Ca. 150-250 na Chr.
 Inv. 15829. B: -.
223. Drag. 18/31 (afb. 10, 5).
 Schriftimitatie. Ca. 130-180 na Chr.
 Inv. 15092. B: -.
224. Lud. Sb?
 Uitgewist. Ca. 150-250 na Chr.
 Inv. 16063. B: -.
225. Drag. 27.
 Weggesleten Ca. 130-180 na Chr.
 Inv. 14347. B: -.
226. Drag. 33.
 Weggesleten Ca. 130-200 na Chr.
 Inv. 15145. B: -.

Bijlage 2 Catalogus van de met reliëf versierde terra sigillata

Enkele tientallen versierde stukken zijn in 1948 al gepubliceerd door W. Glasbergen.¹ In voorkomende gevallen wordt verwezen naar zijn afbeeldingen, bijv. “G: 1, 2” verwijst naar volgnummer 2 op afb. 1 in zijn publicatie. Deze verwijzingen worden gevolgd door de datering die hij aan de stukken in kwestie toekende. De door Glasbergen vermelde ‘inventarismarken’ zijn oude nummers, niet de inventarisnummers die hieronder in de catalogus worden gebruikt.

De meeste stukken zijn afgebeeld, met uitzondering van de – doorgaans zeer kleine – fragmenten die met een asterisk zijn gemerkt.

Zuid-Gallië: La Graufesenque

De catalogus telt 275 versierde stukken uit Zuid-Gallië – in onze streken bijna uitsluitend uit La Graufesenque.² Er is geen reden om aan te nemen dat een van de hier opgesomde stukken uit een ander Zuid-Gallisch productiecentrum afkomstig is.

In de catalogus zijn de stukken in eerste instantie geordend op grond van de vorm – Dragendorff 29, 30 en 37 – en vervolgens op datering en inventarisnummer. De datering van de afzonderlijke stukken berust uitsluitend op een (subjectief) ‘expert judgement’. Voor een vergelijking met decoraties uit gedateerde vondstcomplexen of van objectiever te dateren pottenbakkers en vormschotelmakers ontbraken de middelen. Behalve de decoratieschema’s leveren ook vormkenmerken of andere uiterlijke eigenaardigheden soms houvast.³

Bij de Dragendorff 29 worden de bovenste en onderste versierde zone afzonderlijk beschreven. De beschrijving van de bovenste zone wordt voorafgegaan door “B:”, die van de onderste door “Ö:”.

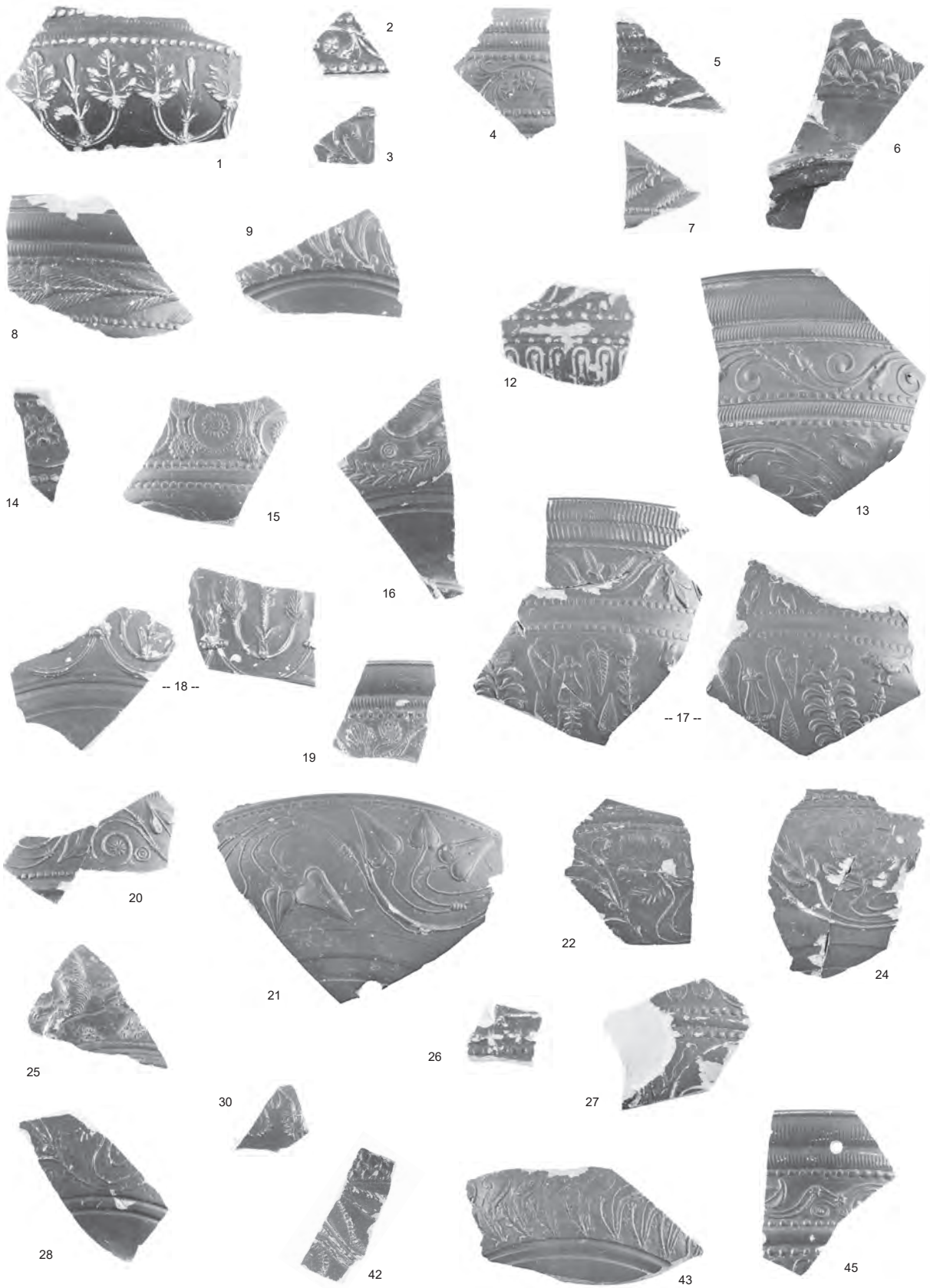
Dragendorff 29

1. O: geschakelde kunstplanten. Bleke kern met matte bruine deklaag. Gearceerde middenrib, grote parels. Ca. 20-40 na Chr. Inv. 10861.	5. B: rechte rank met ongesteelde bladeren. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 10863.
2. B: rank met ongesteelde bladeren. Grote parels. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 7353.	6. O: zone met grote overlappende bladpunten. Vroege vorm standring. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 10877.
3. B: rank met ongesteelde bladeren. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 10830.	7. B: rechte rank met ongesteelde bladeren. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 10928.
4. B: rank met ongesteelde bladeren. Vroege randvorm. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 10858.	8. B: rechte rank met ongesteelde bladeren. Ca. 20-50 na Chr. Inv. 11000.
	9. O: nautilus-versiering. Ca. 20-60 na Chr. Inv. 2366. G: 1, 5 (Claudius –

1 Glasbergen 1948, 246-251.

2 Zie verder de catalogus van de stempels op terra sigillata, onder La Graufesenque.

3 Voor Drag. 29 zie Polak 2000, 123-131.

- vroeg-Nero).
- *10. B: rechte rank met ongesteelde bladeren? Ca. 20-70 na Chr. Inv. 10834.
- *11. O: rank met groot blad. Ca. 20-70 na Chr. Inv. 10993.
12. B: rank. O: grote, onderling verbonden tongen. Ca. 30-50 na Chr. Inv. 10822.
13. B: symmetrische rank. O: symmetrische (?) rank. Gearceerde middenrib en grote parels, maar tamelijk hoog bovendeel rand. Ca. 30-50 na Chr. Inv. 11019.
14. B: rank (?) met rozet als bij Salvetus, Scottius e.a. Ca. 30-50 na Chr. Inv. 11065.
15. B: door planten gescheiden rozet in krans. Laag bovendeel rand. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 2137.
16. O: guirlande met geopponeerde grote bladeren. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 4507. G: 1, 3 (laat-Claudius – Nero).
17. B: asymmetrische rank. O: door plant gescheiden guirlandes. Laag bovendeel rand. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 8213.
18. O: geschakelde kunstplanten. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 10820 + 10892 (niet passend).
19. B: rank met geopponeerde bladeren. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 10825.
20. B: symmetrische (?) rank. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 10840.
21. O: symmetrische rank. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 10853.
22. O: rank met groot blad. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 11015.
- *23. O: rank (?) met groot blad, onder gearceerde middenrib. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 11063.
24. O: rank met grote bladeren. Ca. 30-60 na Chr. Inv. 11064.
25. O: vrije decoratie (?) met grote leeuw. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 2310. G: 1, 4 (laat-Claudius – vroeg-Nero).
26. B (?): eigenaardige decoratie met geopponeerde bladknoppen. Grote parels. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 8447.
27. B: rank met geopponeerde bladmotieven. O: rank met kunstplant. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 10882.
28. O: rank met grote bladeren. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 10971.
- *29. B: diagonale parelrij. O: zone met overlappende bladpunten. Ca. 30-70 na Chr. Inv. 11023.
30. B/O (?): grote rozet en generfd blad. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 8448. Drag. 29 (?).
- *31. O: rank. Verbrand. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 10869.
- *32. Zeer klein. B: rank. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 11008.
- *33. Drag. 29 (?). Zeer klein. B (?): rank. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 11056.
- *34. Zeer klein. O: onzeker. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 11057.
- *35. Oppervlak aangetast. B: rank. Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10818.
- *36. Zeer klein. O (?): rank. Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10827.
- *37. Zeer klein. B (?): onzeker. Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10954.
- *38. Zeer klein. O: onzeker. Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10965.
- *39. Zeer klein. O: medaillon? Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10972.
- *40. Zeer klein. B/O: onzeker. Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10978.

44

48

49

46

51

50

52

47

53

54

57

58

61

62

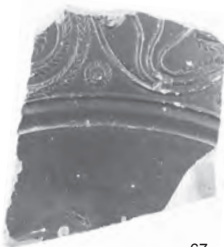
-- 64 --

65

66

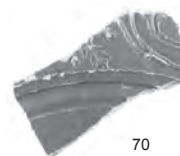
67

68

69

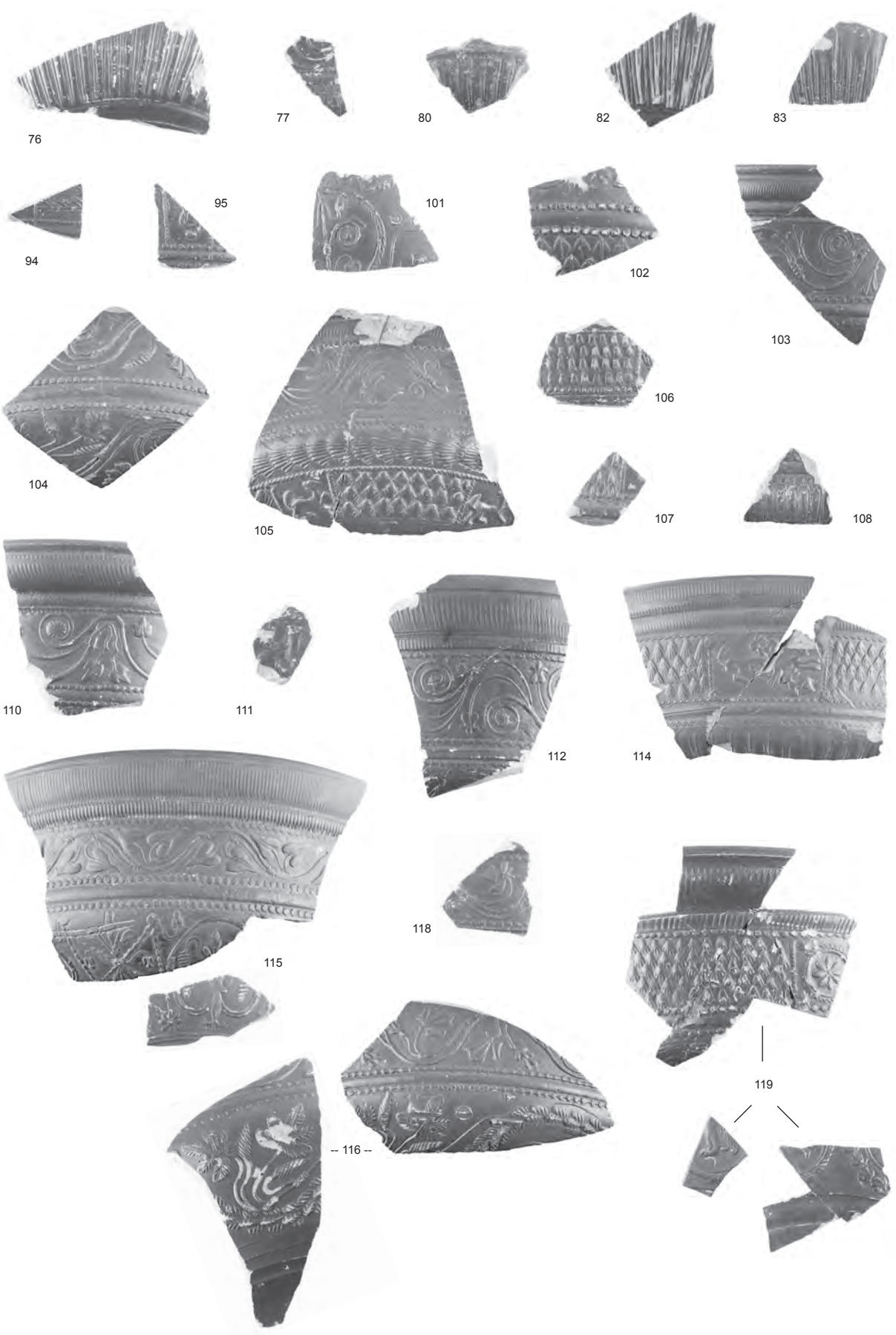

70

75

- *41. Zeer klein. B (?): rank. Ca. 30-90 na Chr.
Inv. 10979.
42. O: rank met grote bladeren onder band met gestapelde geveerde bladpunten. Ca. 40-60 na Chr.
Inv. 2364. G: 1, 11 (Nero).
43. O: nautilus-versiering. Slecht afgevormd. Ca. 40-60 na Chr.
Inv. 8644.
44. B: symmetrische rank.
O: tongen. Tamelijk laag bovendeele rand. Loodreparatie nog aanwezig. Ca. 40-60 na Chr.
Inv. 10852.
45. B: curieuze rank (sluitstuk?).
O: grote tongen. Tamelijk laag bovendeele rand. Geboord gat voor reparatie met lood of brons. Ca. 40-60 na Chr.
Inv. 10864.
46. B: symmetrische rank.
O: verticale en diagonale zigzaglijnen met kunstplanten. Ca. 40-60 na Chr.
Inv. 11013 (afb. 7, 1).
47. B: rank met geopponeerde bladeren. O: Andreaskruis en medaillon met kunstplant. Onder rand en bij standring geboord gat voor reparatie met lood of brons. Met stempel van Aquitanus (cat. 8). Ca. 40-65 na Chr.
Inv. 802. G: 1, 1 (Claudius).
48. O: gladiator (onder een rank?).
Met stempel van Aquitanus (cat. 9). Ca. 40-65 na Chr.
Inv. 11062.
49. B: symmetrische rank. Tamelijk hoog bovendeele rand. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 2370. G: 2, 3 (Vespasianus).
50. B: symmetrische rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 4781.
51. B: symmetrische rank. O: grote rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 6372.
52. B: rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 8212.
53. O: hangende bogen? O: rank. Bewogen bij afvormen. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 8443.
54. O: symmetrische rank met groot blad. Glanzend. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 8446.
- *55. B: rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 8713.
- *56. B: rank? Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 8987.
57. O: guirlande. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10824.
58. B: hangende bogen met kruisende bladeren. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10826.
- *59. Zeer klein. O: hangende boog. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10833.
- *60. B: rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10835.
61. B: rank. O: band van bladeren onder middenrib? Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10842.
62. B: hangende boog met spiraal. Ongewone decoratie. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10857.
- *63. B: panelen (?) met dieren. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10860.
64. B: symmetrische rank. Tamelijk hoog bovendeele rand. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10871.
65. O: rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10872.
66. O: guirlande met complexe symmetrische (?) rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10873.
67. O: asymmetrische rank met o.a. dubbel medaillon met rozet. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 10901.
68. B: panelen met afwisselend (?) geveerde bladpunten en dieren. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 11003.
69. O: rank met eronder gestapelde geveerde bladpunten. Ca. 40-70

- na Chr.
Inv. 11006.
70. O: rank met groot gezaagd blad.
Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 11011.
- *71. Zeer klein. O: rank. Ca. 40-70
na Chr.
Inv. 10919.
- *72. Zeer klein. O: guirlande. Ca.
40-70 na Chr.
Inv. 10943.
- *73. Zeer klein. B: overlappende
bladpunten. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 11021.
- *74. Zeer klein. B: rank. Ca. 40-70
na Chr.
Inv. 11058.
75. B: rank. Ca. 40-70 na Chr.
Inv. 19027.
76. O: tongen. Ca. 40-75 na Chr.
Inv. 2362. G: 1, 6 (laat-
Claudius – Nero).
77. B: rank. O: tongen. Ca. 40-75
na Chr.
Inv. 10832.
- *78. O: tongen. Ca. 40-75 na Chr.
Inv. 10896.
- *79. Zeer klein. O: tongen. Ca. 40-
75 na Chr.
Inv. 10921.
80. O: tongen. Ca. 40-75 na Chr.
Inv. 10936.
- *81. O: symmetrische (?) rank. Ca.
40-75 na Chr.
Inv. 10937.
82. O: tongen. Ca. 40-75 na Chr.
Inv. 10969.
83. O: tongen. Beschadigd bij
afvormen. Ca. 40-75 na Chr.
Inv. 11002.
- *84. O: rank met eronder
overlappende bladpunten. Ca.
40-80 na Chr.
Inv. 8211.
- *85. B: rank. Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 8445.
- *86. Zeer klein. B: rank. Ca. 40-80
na Chr.
Inv. 10838.
- *87. B: symmetrische (?) rank. Ca.
40-80 na Chr.
Inv. 10897.
- *88. Zeer klein. O: rank met
eronder overlappende geveerde
bladpunten. Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 10902.
- *89. Zeer klein. B: rank. O: band
van bladeren onder middenrib?
Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 10903.
- *90. B: rank. O: rank? Ca. 40-80 na
Chr.
Inv. 10916.
- *91. Zeer klein. B: meervoudig
cirkeltje. Ca. 40-80 na Chr.
Inv. 10923.
- *92. Zeer klein. B: rank. Ca. 40-80
na Chr.
Inv. 10932.
- *93. Zeer klein. B: rank. Ca. 40-80
na Chr.
Inv. 10941.
94. B: paneel gevuld met liggende
overlappende bladeren. Ca. 40-
80 na Chr.
Inv. 10953.
95. B: panelen met afwisselend (?)
overlappende bladpunten en
ornamenten (kelk?). Ca. 40-80
na Chr.
Inv. 10955.
- *96. B: hond (wrsch. paneel). Ca.
40-80 na Chr.
Inv. 11017.
- *97. O: krans (?) van bladeren als
afsluiting onderzijde. Ca. 40-80
na Chr.
Inv. 11054.
- *98. Zeer klein. B: rank. Ca. 40-90
na Chr.
Inv. 10823.
- *99. Zeer klein. O: medaillon? Ca.
40-90 na Chr.
Inv. 10839.
- *100. Zeer klein. O: rank. Ca. 40-90
na Chr.
Inv. 10867.
101. O: eigenaardige decoratie met
groot geveerd medaillon met
kunstplant. Ca. 45-70 na Chr.
Inv. 10851.
102. B: rank met haasje eronder.
O: band met overlappende
bladpunten. Ca. 45-70 na Chr.
Inv. 10862.
103. B: symmetrische rank. Ca. 45-
70 na Chr.
Inv. 10898.

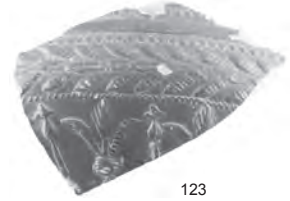
120

121

122

123

124

125

128

129

126

130

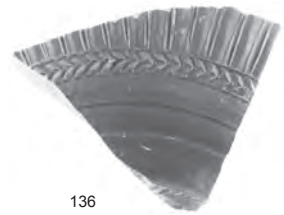
131

132

133

136

142

135

138

144

148

149

150

151

152

153

156

158

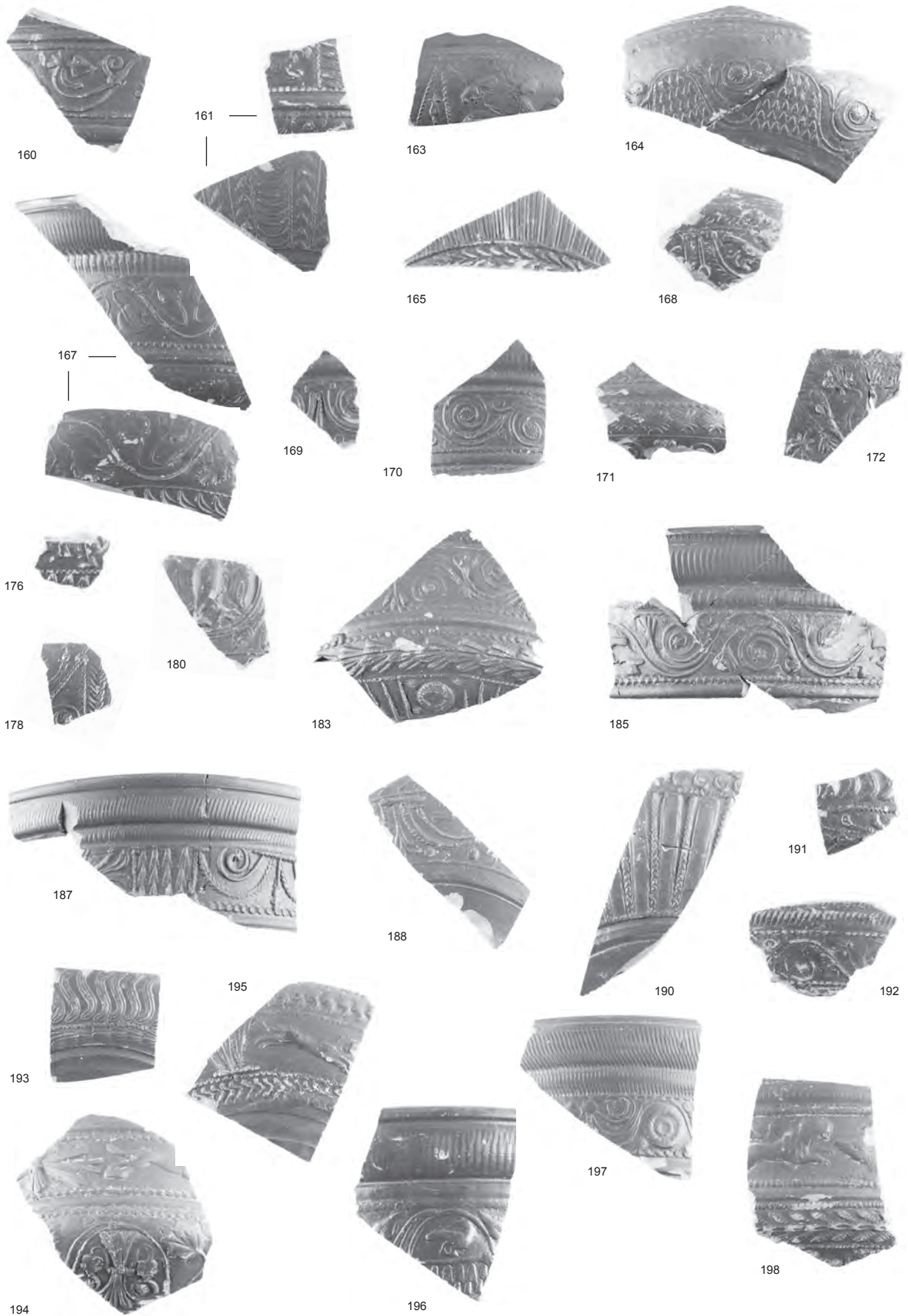

159

104. B: symmetrische rank.
O: symmetrische rank. Ca. 45-70 na Chr.
Inv. 10900.
105. B: symmetrische rank. O: band van overlappende bladeren onder middenrib, daaronder panelen met afwisselend overlappende geveerde bladpunten en hondjes. Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 2361. G: 1, 8 (laat-Claudius – Nero).
106. B: paneel met overlappende bladpunten. Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 2374. G: 2, 5 (Vespasianus – vroeg-Domitianus).
107. B: paneel met overlappende bladpunten. Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 2375. G: 2, 6 (Vespasianus – vroeg-Domitianus).
108. O: band met korte tongen onder middenrib. Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10920.
- *109. B: horizontale ornamenten?
O: rank? Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10933.
110. B: rank met geopponeerde bladeren (sluitstuk?). Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10934.
111. B: vogels en adelaar? (wrsch. paneel). Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10938.
112. B: symmetrische rank. O: rank? Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10942.
- *113. B: overlappende bladpunten (wrsch. paneel). Ca. 45-75 na Chr.
Inv. 10997.
114. B: panelen met afwisselend overlappende bladpunten en verzameling hazen en honden. O: tongen met eronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 2367. G: 1, 9 (Nero – vroeg-Vespasianus).
115. B: symmetrische rank.
O: afwisseling van Andreaskruis en kunstplant.
Inv. 11061 lijkt licht verbrand en lijkt uit dezelfde vormschotel afkomstig te zijn als 2369, maar is niet met zekerheid van dezelfde kom. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 2369 + 11061. G: 1, 2 (laat-Claudius – Nero).
116. O: guirlande met erboven rank met bladeren. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 10854.
- *117. O: tongen met eronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 11001.
118. B: rank met pijlblad. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 11004.
119. B: panelen met afwisselend (?) overlappende bladpunten en medaillon met grote rozet. O: guirlande met erboven rank en eronder groot medaillon met o.a. adelaar en Amor? Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 11018.
120. B: panelen met afwisselend (?) overlappende bladpunten, vogels en adelaars (gecombineerd in één paneel?). O: rank? Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 11024.
121. O: guirlande met erboven gladiator. Ca. 50-70 na Chr.
Inv. 11059.
122. O: rank. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 2358. G: 2, 2 (Vespasianus).
123. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder afwisseling van kunstplanten. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 2359. G: 1, 10 (Nero).
124. B: symmetrische rank.
O: guirlande met boven rank? Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 2363. G: 1, 12 (Nero – vroeg-Vespasianus).
125. O: medaillon? Sterk glanzend. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 2371. G: 2, 7 (vroeg-Domitianus).
126. O: band van bladeren onder middenrib (?), daaronder panelen met afwisselend (?) horizontaal overlappende

- bladpunten en hond. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 2373. G: 2, 9 (vroeg-Domitianus).
- *127. O: rank met onder overlappende bladpunten. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 6373.
128. B: panelen met afwisselend (?) overlappende bladpunten en vogel. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 8707.
129. B: rank met onder overlappende bladpunten. O: door zigzaglijnen gescheiden tongen, met eronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10814.
130. O: rank met boven bladeren en onder medaillon. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10821.
131. B: rank met boven pijlblad en onder overlappende bladpunten. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10874.
132. B: door reeksen verticale zigzaglijnen gescheiden panelen met afwisselend overlappende bladpunten en vogels. O: tongen. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10879.
133. O: hangende bogen met vogel(s?). Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10881.
- *134. O: rank met boven bladeren en onder overlappende geveerde bladpunten. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 10987.
135. B: panelen met afwisselend (?) overlappende bladpunten en verzameling dieren. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 11010.
136. O: tongen, met eronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 11014.
- *137. O: door verticale zigzaglijnen gescheiden panelen (?) met o.a. overlappende bladpunten. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 11022.
138. O: afwisseling van
- Andreaskruis en medaillon of arcade. Ca. 50-75 na Chr.
Inv. 11055.
- *139. Zeer klein. Onduidelijke decoratie. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 8710.
- *140. B: rank. O: reeks met klein blad bekroonde verticale zigzaglijnen. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 10816.
- *141. B: door zigzaglijnen gescheiden gestapelde bladpunten. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 10829.
142. O: medaillon met vogel, wrsch. onder rank. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 10883.
- *143. B: rank. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 10887.
144. O: afwisseling van Andreaskruis en medaillon. Ca. 50-80 na Chr.
Inv. 10964.
- *145. Zeer klein. B: rank met boven medaillon. Tamelijk hoog bovendeel rand. Ca. 50-90 na Chr.
Inv. 10876.
- *146. Zeer klein. O (?): rank met onder overlappende bladpunten? Ca. 50-90 na Chr.
Inv. 10975. Drag. 29 (?).
- *147. O: band van bladeren onder middenrib. Ca. 50-90 na Chr.
Inv. 11012.
148. B: symmetrische rank. O: rank met bladeren boven en medaillons met grote rozet onder. Ca. 55-75 na Chr.
Inv. 10845 (afb. 7, 2).
149. B: door medaillons met haasjes gescheiden vlakken met verzameling vogels. O: nautilus-versiering. Ca. 55-75 na Chr.
Inv. 10850.
150. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder rank met bladeren boven en adelaar onder. Ca. 55-75 na Chr.
Inv. 10894.
151. O: guirlande met onder kunstplant en haas. Ca. 55-75 na Chr.
Inv. 10927.
152. O: band met korte tongen onder

- middenrib, daaronder hangende boog met vogel. Ca. 55-75 na Chr.
Inv. 10931.
153. B: rank. Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10817.
- *154. B: rank. Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10865.
- *155. B: rank. Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10868.
- *156. O: rank. Met stempel van Montanus (cat. 58.). Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10912.
- *157. B: panelen met medaillon geflankeerd door verticale zigzaglijnen. Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10914.
158. B: verzameling dieren (wrsch. in paneel). Ca. 55-80 na Chr.
Inv. 10949.
159. B: symmetrische rank. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 2372. G: 2, 4 (Vespasianus – vroeg-Domitianus).
160. B: symmetrische rank. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 8208.
161. B: panelen met afwisselend (?) liggende overlappende bladpunten en dieren.
O: afwisseling van door verticale zigzaglijnen gescheiden banden met overlappende bladeren en kromme lijnen. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10837 + 10843 (niet passend).
- *162. O: rank met eronder medaillon gevuld met overlappende bladpunten. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10844.
163. O: afwisseling van Andreaskruis met paneel met leeuw. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10848.
164. O: band met spitse tongen onder middenrib, daaronder rank met onder overlappende bladpunten. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10859.
165. O: tongen met eronder band van V-vormen als afsluiting onderzijde. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10889.
- *166. B: hangende bogen. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10911.
167. B: rank met geopponeerde bladeren. O: rank met geopponeerde bladeren, daaronder band van grote bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10913.
168. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder hangende bogen met rozetten en vogels. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10915.
169. B: hangende bogen met ranken. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10918.
170. B: symmetrische rank. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10926.
171. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder hangende bogen met ranken. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10945.
172. O: band van bladeren (?) onder middenrib, daaronder symmetrische rank. Ca. 60-80 na Chr.
Inv. 10983.
- *173. Zeer klein. B: rank? Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 8444.
- *174. B: rank. Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 10849.
- *175. Zeer klein. O: band van bladeren onder middenrib. Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 10944.
176. O: dier op podium van overlappende bladpunten, veelvuldig onder rank. Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 10950.
- *177. O: Andreaskruis? Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 10977.
178. O: Andreaskruis geflankeerd door verticale band (of arcade?) van V-vormen. Ca. 60-90 na Chr.
Inv. 10984.
- *179. O: zone met overlappende bladpunten, mogelijk onder rank. Ca. 60-90 na Chr.

- Inv. 10995.
180. O: groot medaillon met adelaar. Ca. 60-90 na Chr. Inv. 10996.
- *181. O: rank met onder overlappende bladpunten. Ca. 60-90 na Chr. Inv. 10999.
- *182. O: zone met overlappende bladpunten, mogelijk onder rank. Ca. 60-90 na Chr. Inv. 11009.
183. B: symmetrische rank. O: band van overlappende bladeren onder middenrib, daaronder door verticale parelrijen geflankeerde rozet. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10819.
- *184. B: hangende bogen met rank. O: band van overlappende bladeren onder middenrib. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10884.
185. B: rank met onder afwisselend rank en vogels. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10885.
- *186. B: hangende bogen met rank. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10886.
187. B: opeenvolging van liggende kunstplant, paneel met overlappende bladpunten, en hangende bogen met ranken. O: band van V-vormen onder middenrib, daaronder hangende bogen. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10910.
188. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder hangende bogen met haas of hond. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10980.
- *189. Drag. 29 (?). B (?): medaillon met vogeltje. Ca. 65-90 na Chr. Inv. 10981.
190. B: hangende geveerde krans. O: band van overlappende bladeren onder middenrib, daaronder door zigzaglijnen gescheiden tongen. Germanus. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 8209 + *10986 (niet passend).
191. O: band van S-vormen, daaronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 8715.
192. B: rank. Verbrand. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10815.
193. O: band van S-vormen, daaronder band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10875.
194. B: afwisseling (?) van kunstplanten en dieren. O: rank met onder kunstplant. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10888.
195. O: band van bladeren onder middenrib, daaronder door struiken gescheiden honden en hazen, daaronder band van V-vormen als afsluiting onderzijde. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10890.
196. B: rank met onder vogels op podium van overlappende bladpunten. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10891.
197. B: rank met boven symmetrisch floraal ensemble en onder medaillon met krans. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10893.
198. B: leeuw en hond (in paneel?). O: band van bladeren onder middenrib, daaronder hangende kransen met rank. Germanus. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10909.
199. B: hangende bogen met ranken. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10925.
- *200. O: grote rozet en meervoudig cirkeltje. Met stempel van Meddillus (cat. 52). Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10935.
201. O: rank met boven groot blad (afgeschilferd) en onder dier op podium (wrsch. van overlappende bladpunten). Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10947.
- *202. Zeer klein. O: rank. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10967.

203. O: band van S-vormen (?) onder middenrib, daaronder reeks van panelen met Andreaskruis, griffoen en onderverdeeld paneel met dieren. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10974.
204. O: band van overlappende bladeren onder middenrib, daaronder rank met onder hond (wrsch. op podium). Ca. 70-90 na Chr. Inv. 10994.

Dragendorff 30

- *205. Eierlijst met kleine rozet. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 10952.
206. Smalle verticale band met kronkelende rank, naast Andreaskruis. Ca. 30-80 na Chr. Inv. 11060.
207. Eierlijst met rozet, daaronder vogel (wrsch. ter opvulling van lege ruimte). Ca. 30-90 na Chr. Inv. 10989.
208. Eierlijst met rozet, daaronder grote zone met overlappende bladpunten. Ca. 40-75 na Chr. Inv. 10766.
209. Arcade (?) met adelaar. Ca. 40-75 na Chr.
- Inv. 10922.
210. Eierlijst met rozet, daaronder grote symmetrische rank. Ca. 45-70 na Chr. Inv. 10846 (afb. 7, 3; 8).
211. Onduidelijke eierlijst, daaronder hoge, door zigzaglijnen gescheiden florale decoratie. Ca. 50-80 na Chr. Inv. 10866.
212. Eierlijst met bolletje, daaronder Andreaskruis. Ca. 55-80 na Chr. Inv. 10930.
213. Verticale band van V-vormen naast paneel met Andreaskruis boven dier. Ca. 60-90 na Chr. Inv. 10836.

Drag. 30 of 37

- *214. Eierlijst met rozet. Ca. 60-90 na Chr. Inv. 8210.
- *215. Eierlijst met rozet. Ca. 60-100 na Chr. Inv. 15818.

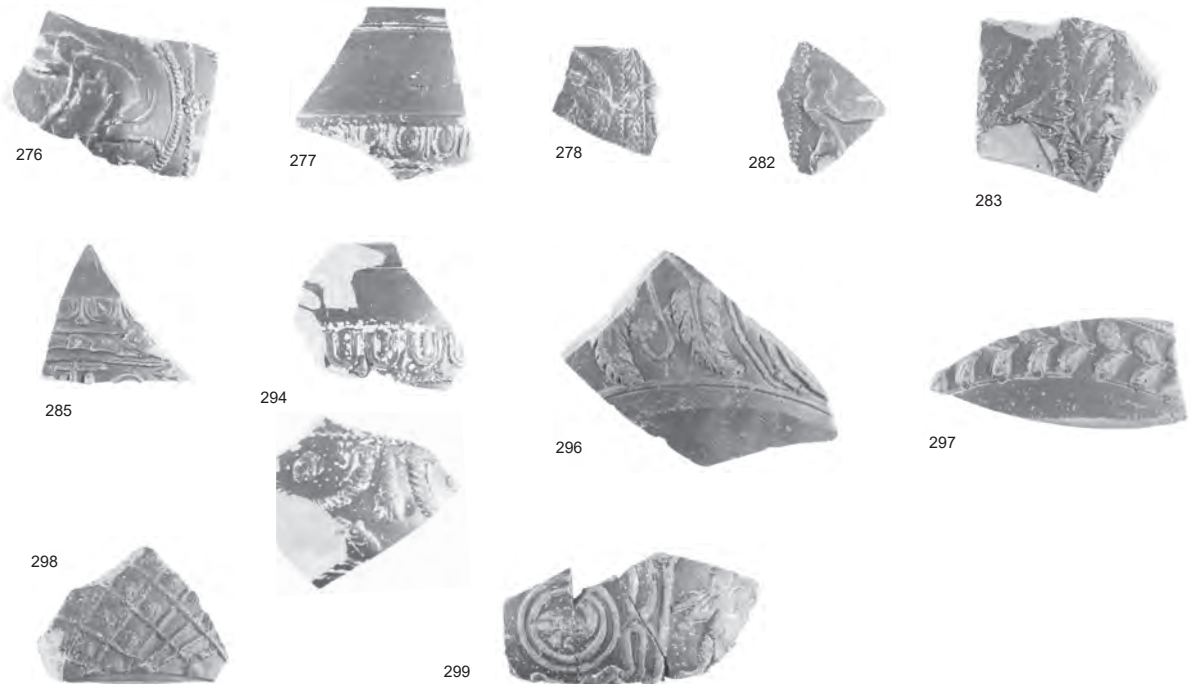
Dragendorff 37

- *216. Drag. 37 (?). G: 2, 8 (Drag. 29, vroeg-Domitianus). Door struiken gescheiden dieren. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 2376.
217. Onduidelijke eierlijst, band van V-vormen, medaillon met Genius. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 2391. G: 4, 3 (Domitianus).
218. Eierlijst met rozet, smalle band met symmetrische rank, band van V-vormen, brede band met overlappende bladpunten, band van overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 2396 (afb. 7, 4). G: 4, 2 (Vespasianus).
219. Eierlijst met drietand, band van bladeren, band of zone met overlappende bladpunten. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 8438.
220. Eierlijst met drietand, medaillon met Amor geflankeerd door opgedeeld paneel met boven hond. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 14167.
221. Eierlijst afgedraaid of vervangen door band van bladeren, rank met onder zone van overlappende bladpunten boven dier (?). Geboord gat

- voor reparatie met lood of brons. Ca. 70-90 na Chr. Inv. 15290.
- *222. Medaillon of hangende boog, band van bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 8205.
223. Eierlijst met drietand, brede band of zone met overlappende bladpunten. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 14698.
- *224. Rank met onder kunstplant (?), daaronder band van S-vormen als afsluiting onderzijde. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 14702.
- *225. Eierlijst met drietand? Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15013.
- *226. Eierlijst met rozet. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15158.
227. Medaillon met figuur (?), geflankeerd door opgedeeld paneel met boven dier en onder hangende boog. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15159.
- *228. Eierlijst met rozet, band van V-vormen, band met S-vormen. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15162.
- *229. Eierlijst met drietand. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15289.
230. Eierlijst met rozet, door Andreaskruis geflankeerd paneel met gladiator(en?). Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15524.
231. Eierlijst met drietand, hangende bogen met pijlblad. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15634.
- *232. Eierlijst met rozet. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15637.
233. Medaillon met Amor. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15733.
234. Band met hangende bogen, band van V-vormen als afsluiting onderzijde. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15808.
- *235. Band van V-vormen als afsluiting onderzijde. Ca. 70-100 na Chr. Inv. 15817.
- *236. Eierlijst met drietand, band van overlappende bladeren. Ca. 70-110 na Chr. Inv. 14170.

- *237. Band van korte afgeronde tongen, haas (band met rennende dieren?). Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 14903.
- *238. Band van overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 15295.
- *239. Eierlijst met drietand, band van bladeren of ander repeterend element. Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 15299.
- *240. Eierlijst met drietand, rank? Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 15452.
- *241. Eierlijst met drietand, band van S-vormen. Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 15633.
242. Eierlijst met drietand, geopponeerde gladiatoren (in paneel?). Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 15999.
- *243. Eierlijst met drietand. Ca. 70-110 na Chr.
Inv. 16076.
- *244. Eierlijst met drietand? Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 6376.
245. Eierlijst met drietand, Andreaskruis. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 6377.
- *246. Band met dieren aan weerskanten van struiken als afsluiting onderzijde. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 6378.
- *247. Eierlijst met rozet. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 6379.
- *248. Band met overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 6382.
- *249. Eierlijst met drietand. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 8206.
- *250. Zeer klein. Eierlijst. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 8207.
- *251. Andreaskruis geflankeerd door verticale band met gestapelde V-vormen, band van overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 8708.
- *252. Zeer klein. Band van overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 14891.
- *253. Eierlijst met drietand (?). Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15160.
- *254. Afgesneden eierlijst met drietand. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15163.
255. Eierlijst met drietand, Diana. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15294.
- *256. Zeer klein. Dieren? Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15297.
- *257. Zeer klein. Eierlijst. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15527.
- *258. Zeer klein. Eierlijst. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15809.
- *259. Drag. 37 (?). Zeer klein. Dier? Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15819.
- *260. Zeer klein. Eierlijst. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 15997.
- *261. Zeer klein. Eierlijst. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 16002.
- *262. Eierlijst met rozet. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 16008.
- *263. Rank (?), band van bladeren. Ca. 70-120 na Chr.
Inv. 16072.
264. Andreaskruis geflankeerd door groot figuur (gladiator?), band van V-vormen, band van overlappende bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 80-110 na Chr.
Inv. 2392. G: 4, 4 (laat-Vespasianus – Domitianus).
- *265. Andreaskruis geflankeerd door opgedeelde paneel met boven dier? Ca. 80-110 na Chr.
Inv. 14174.
266. Eierlijst met bolletje, rank. Ca. 80-110 na Chr.
Inv. 14259 + 15635.
267. Eierlijst met drietand, grote

- figuur geflankeerd door
Andreaskruisen. Ca. 90-120 na
Chr.
Inv. 4772.
- *268. Eierlijst met drietand, hangende
bogen? Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 14168.
- *269. Zeer klein. Uitgesmeerde
eierlijst. Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 14176.
270. Eierlijst met drietand (?),
panelen met erotische
voorstellingen, gescheiden door
opgedeeld paneel met boven
Amor en onder vogel. Ca. 100-
120 na Chr.
Inv. 15012.
271. Uitgesmeerde eierlijst,
afwisseling van panelen met
grote figuren (Bacchanten?) en
opgedeelde panelen met boven
vogel en onder gestapelde
bladeren. Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 15632.
- *272. Uitgesmeerde eierlijst met
drietand (?), Andreaskruis
geflankeerd door grote figuur,
band van overlappende
bladeren als afsluiting
onderzijde. Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 15998.
273. Eierlijst met drietand (?),
opgedeeld paneel met boven
hert. Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 16000.
- *274. Eierlijst met drietand,
Andreaskruis geflankeerd door
figuur (Victoria?). Ca. 80-120
na Chr.
Inv. 16001.
- *275. Victoria. Ca. 80-120 na Chr.
Inv. 16068.

Midden-Gallië

De catalogus telt slechts zeven stukken die met zekerheid uit Midden-Gallië afkomstig zijn. Het betreft in alle gevallen halfbolvormige kommen Dragendorff 37. Enkele stukken konden worden toegewezen aan een vormschotelmaker, op basis van parallellen in het corpus van Stanfield en Simpson.⁴

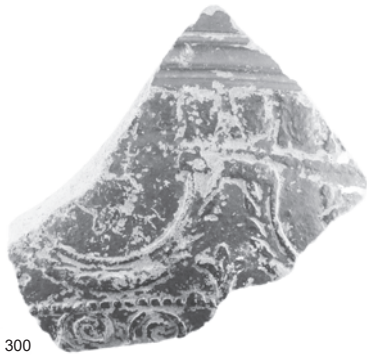
276. Groot medaillon met gesluerde vrouwelijke figuur. Austrus, Donnaucus. Lezoux, ca. 100-150 na Chr. Inv. 6375.	*279. Zigzaglijnen. Midden-Gallië, ca. 100-150 na Chr. Inv. 14699.
277. Eierlijst in de trant van Austrus, Butrio, Attianus en Libertus. Lezoux, ca. 100-150 na Chr. Inv. 14701.	*280. Zigzaglijnen. Midden-Gallië, ca. 100-150 na Chr. Inv. 15019.
278. Door zigzaglijnen begrensde verticale band en medaillon. Midden-Gallië ca. 100-150 na Chr. Inv. 14175.	*281. Zigzaglijnen. Midden-Gallië, ca. 100-150 na Chr. Inv. 15451.
	282. Parellijst en vrouwelijke figuur met sluier, vgl. Doeccus I. Lezoux, ca. 160-190 na Chr. Inv. 15810.

Midden- of Oost-Gallië

Onder deze noemer zijn dertien overwegend kleine fragmenten opgenomen die niet met zekerheid aan Midden- of Oost-Gallië konden worden toegewezen.

283. Verticale band van driedelige bladeren als scheiding tussen gekruiste zigzaglijnen met driedelige bladeren. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 14121.	Inv. 15530.
*284. Kleine eierlijst. Hoort mogelijk bij cat. 292. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 14700.	*289. Eierlijst, band van meerdelige bladeren. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 15631.
285. Eierlijst, smalle band van bladeren, hangende bogen. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15454.	*290. Eierlijst. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 15735.
*286. Klein fragment paneeldecoratie. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 15455.	*291. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15813.
*287. Eierlijst. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 15525.	*292. Kleine eierlijst, hangende boog. Hoort mogelijk bij cat. 284. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15816.
*288. Eierlijst. Ca. 100-200 na Chr.	*293. Eierlijst, band van tweedelige bladeren. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 15995.
	294. Eierlijst, hangende bogen met rank. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 16091.
	*295. Eierlijst. Ca. 100-200 na Chr. Inv. 16092.

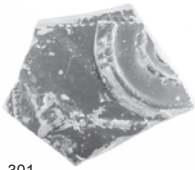
⁴ Stanfield & Simpson 1958.

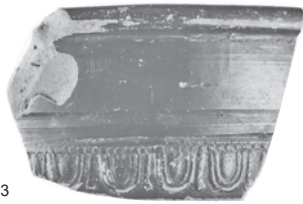
300

302

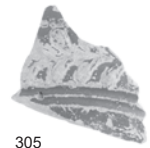
301

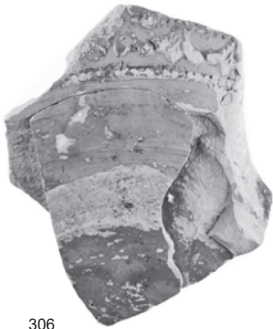
303

304

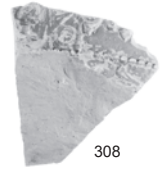
305

306

307

308

309

Oost-Gallië

De 153 fragmenten die hieronder worden opgesomd, zijn alle afkomstig van halfbolvormige kommen Dragendorff 37. Een deel kon op grond van versieringskenmerken worden toegewezen aan een productiecentrum of -regio, met behulp van de belangrijkste corpora.⁵

De fragmenten zijn geordend op productiecentrum of -regio, in ruwweg chronologische volgorde, en vervolgens op datering en inventarisnummer.

Moezelgebied

296. Rank met onder bladeren en rozet. Saturninus-Satto, Moezelgebied, ca. 100-160 na Chr. Inv. 2390. G: 5, 1 (Hadrianus). 297. Band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Saturninus-Satto, Moezelgebied, ca. 100-160 na Chr. Inv. 14124.	298. Kruisende zigzaglijnen met in de tussenruimtes rozetten. Saturninus-Satto, Moezelgebied, ca. 100-160 na Chr. Inv. 15161. 299. Dubbel medaillon met vogel en fluitspeler. Saturninus-Satto, Moezelgebied, ca. 100-160 na Chr. Inv. 15296.

La Madeleine

300. Geveerde hangende bogen met ornament boven band van spiralen. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 2228. 301. Hangende boog met gekruiste twijgen en ornament. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 2266. 302. Afwisseling van jachtscènes en geveerde hangende bogen met masker, boven band van spiralen. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Invnr. 2296. 303. Eierlijst B-C. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 2387. G: 5, 2 (Hadrianus). 304. Eierlijst C? La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 14172. 305. Band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr.	Inv. 14177. 306. Band van hangende driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 14256. 307. Spiralen in plaats van eierlijst, daaronder brede band met bogen en spiralen, boven band van spiralen. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 14257. 308. Verticale band van kleine spiralen (?) boven band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr. Inv. 14258. 309. Panelen met afwisselend jachtscènes en hangende boog met gekruiste twijgen, boven band van spiralen als afsluiting onderzijde. Boven de versiering graffito GENIA. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.

⁵ Moezelgebied: Fölzer 1913; Lutz 1970. La Madeleine: Fölzer 1913; Ricken 1934. Argonne: Chenet & Gaudron 1955; Hofmann 1968; Raepsaet & Raepsaet-Charlier 1977-1978; Ricken 1934. Trier: Gard 1937; Huld-Zetsche 1972; 1993. Rheinzabern: Ricken 1942; Ricken & Fischer 1963. Sinzig: Fischer 1969. Blickweiler: Knorr & Sprater 1927.

- Inv. 14262 (afb. 7, 6).
310. Jachtscène. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14696.
311. Jachtscène? La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14900.
312. Brede band met spiralen en rozetten als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14892.
313. Meervoudige medaillons met rozetten. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14893.
314. Eierlijst. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14901.
315. Hangende bogen met ornament. Eierlijst F. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14902.
316. Band van spiralen als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14913.
317. Band van vierdelige bladeren in plaats van eierlijst, boven een verticaal paneel met een groot ornament met masker en mand met vruchten. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15167 + 15456.
318. Band van rozetten als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15298.
319. Afwisseling van vierbladig ornament en Bacchanten (?), boven band van bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15457.
- *320. Vierbladig ornament als cat. 319. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15812.
321. Band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
- Inv. 15910.
322. Gekruiste parellijsten met driedelig blad. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 16003.
323. Eierlijst. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 16004.
324. Netwerk van parellijsten met rozetten op knooppunten, boven band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 16073.
325. Door parellijst gescheiden panelen met hangende boog, hert en spiralen. van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 16074.
326. Staande figuren. Band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. La Madeleine, ca. 120-160 na Chr.
Inv. 16078.
327. Geveerde hangende bogen met ornament. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr. Van dezelfde kom als cat. 328?
Inv. 14481.
328. Band van spiralen boven geveerde hangende bogen met ornament. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr. Van dezelfde kom als cat. 327?
Inv. 14915.
- *329. Eierlijst. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr.
Inv. 14911.
- *330. Eierlijst. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15291.
- *331. Spiralen in plaats van eierlijst. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15521.
- *332. Ornament. La Madeleine? Ca. 120-160 na Chr.
Inv. 15529.

Argonne

333. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 2389. G: 5, 4 (Antoninus Pius).
334. Eierlijst B. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 8439.
335. Bogen en erotische scène. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 8440.
336. Eierlijst B. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 8441.
337. Band van rozetten in plaats van eierlijst, bogen boven fries met afwisselend staande bladeren en beesten, band van rozetten als afsluiting onderzijde. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14120 + 14894.
338. Rozetten en kruisvormige ornamenten. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14122.
339. Band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14123.
340. Eierlijst B. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14173.
341. Compleet decoratieschema van

333

334

335

336

339

337

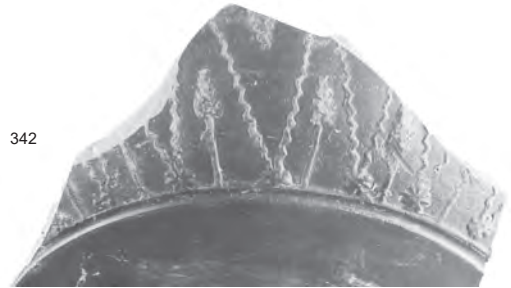
338

340

341

342

343

344

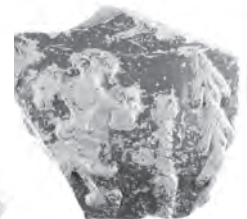
346

345

347

348

- arcaden met hoefijzervormige ornamenten. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14261.
342. Gekruiste zigzaglijnen met daartussen gesteelde bladeren. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14263.
343. Ornament. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14889.
344. Eierlijst G. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14895.
345. Eierlijst G, gladiator tussen getordeerde ornamenten. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14897.
346. Afwisseling van figuren en door langgerekte geveerde bladeren geflankeerde zuilen. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 14905.
348. Eierlijst A, krijger. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15008.
348. Kruisvormig ornament, getordeerde staaf en verticale band van bladeren of bloemknoppen. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15010.
349. Eierlijst G, hangende bogen met kleine eroten, boven beesten en grote bladeren, band van rozetten als afsluiting onderzijde. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15014.
350. Boven afwisseling van ornamenten, onder afwisseling van zuilen en gekruiste zigzaglijnen. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15168.
351. Eierlijst B, hangende bogen met vogels boven hond en rozetten. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15016 + 15170.
352. Eierlijst A, gekruiste zigzaglijnen met omgekeerde slanke druiventrossen (?). Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 15629.
353. Eierlijst C, hangende bogen met

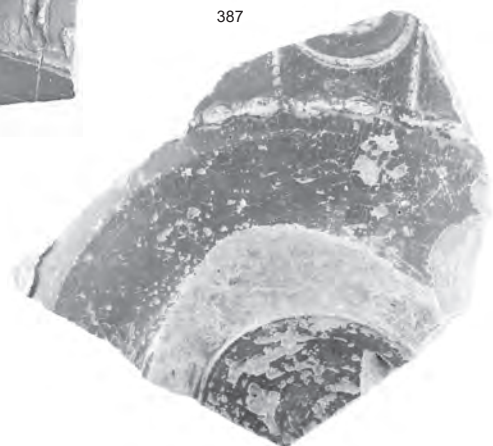
- ornament, band van driedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15734.
354. Krans en kruisvormig ornament van vier geveerde bladeren. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16071.
355. Jachtscène. Ca. 150-250 na Chr. Inv. 2386. G: 5, 7 (Antoninus Pius-Commodus).
- *356. Deklaag verweerd. Eierlijst en ranken of hangende bogen. Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 2274.
357. Blad, spiralen, band van meervoudige cirkels als afsluiting onderzijde. Argonne?
- Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14695.
358. Jachtscène boven zone met overlappende bogen. Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14887.
359. Afwisseling van grote figuren en panelen met rozetten. Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14888.
360. Deklaag verweerd. Bogen boven jachtscène. Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14907.
361. Eierlijst B? Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15625.

Trier

362. Band van dubbele cirkels in plaats van eierlijst, daaronder een zone met Diana, boom en jager, en band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Werkstatt I (B71). Ca. 130-150 na Chr. Inv. 14917.

363. Pan, band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Werkstatt I of II. Ca. 130-150 na Chr. Inv. 15807.
364. Band van staande geveerde bladeren boven band van liggende tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Werkstatt I of II. Ca. 130-165 na Chr. Inv. 2378. G: 5, 12 (Antoninus Pius).
365. Verticale scheiding van gestapelde tweedelige bladeren, band van rozetten onderlangs. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 2377. G: 5, 16 (Marcus Aurelius-Commodus).
366. Tweedelig blad en boom. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 2379. G: 5, 15 (Marcus Aurelius-Septimius Severus).
367. Vuistvechter boven band van kranzen, band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 14896.
368. Kranzen en vuistvechter. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 14912 + 15018 + 16069.
369. Jager en beest. Werkstatt II (B79). Ca. 140-165 na Chr. Inv. 15011.
370. Groot en klein hert en rozet. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 15015.
371. Grote bladeren en rozetten. Werkstatt II (Huld-Zetsche 1993, A13). Ca. 140-165 na Chr. Inv. 15624.
372. Jachtscène, grote rozetten en

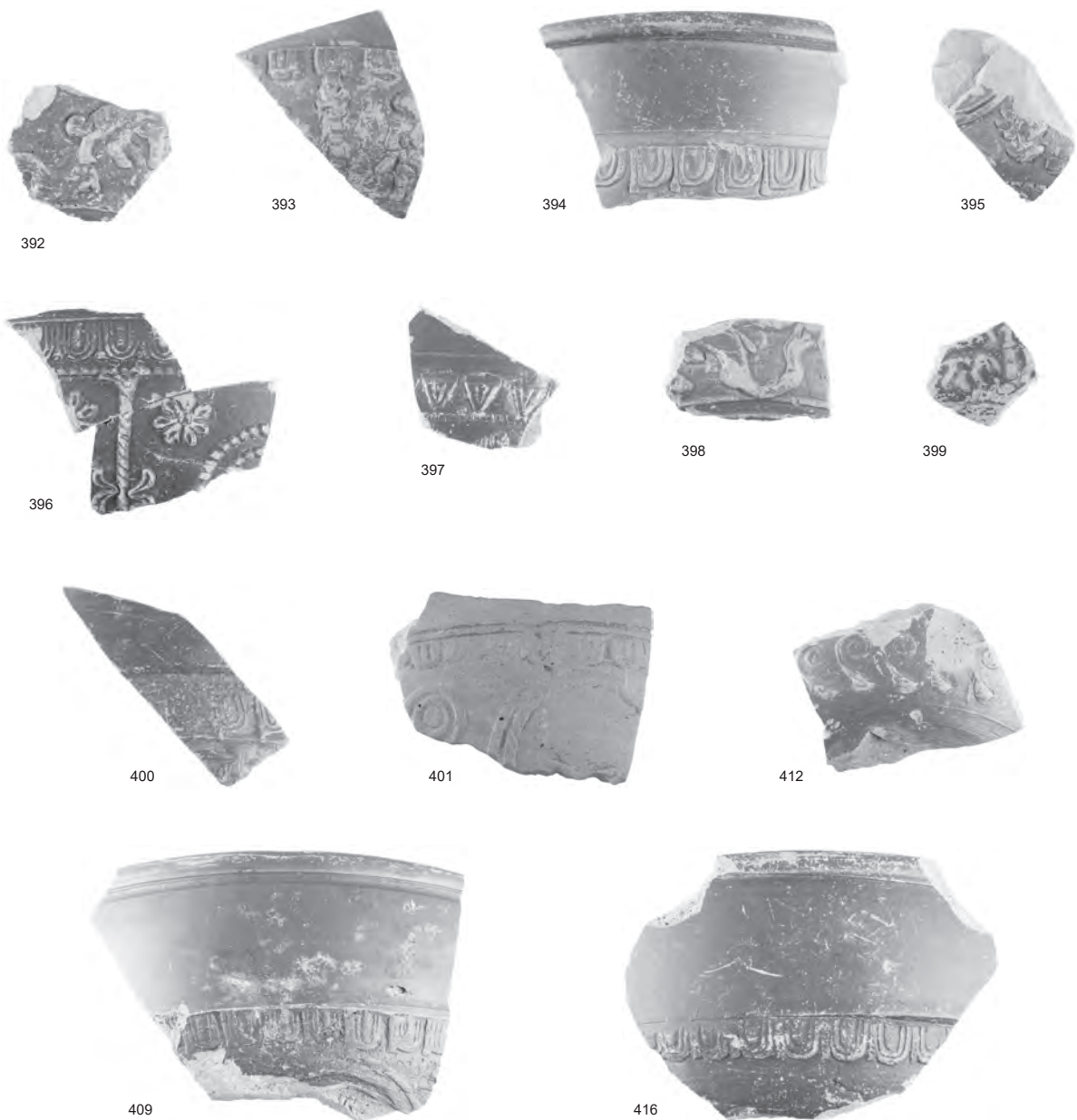
- klein blad, band van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Werkstatt II (C36). Ca. 140-165 na Chr. Inv. 15736.
- *373. Eierlijst, beest. Werkstatt II. Ca. 140-165 na Chr. Inv. 15814.
374. Door beesten geflankeerde zuil met uil, en blokparels als afsluiting onderzijde. Alpinus-Kreis. Ca. 140-200 na Chr. Inv. 15009.
- *375. Eierlijst. Comitialis. Ca. 160-180 na Chr. Inv. 8969.
376. Eierlijst. Comitialis. Ca. 160-180 na Chr. Inv. 14898.
377. Processie van geketende gevangenen. Comitialis en Maiaaus e.o. Ca. 165-190 na Chr. Inv. 906.
378. Rondom staande geveerde bladeren. Ca. 165-190 na Chr. Inv. 2126 + 14255.
379. Hert. Maiaaus. Ca. 165-190 na Chr. Inv. 2384. G: 5, 10 (Antoninus Pius-Marcus Aurelius).
380. Man met druiventros. Maiaaus. Ca. 165-190 na Chr. Inv. 8214.
381. Eroten aan weerszijden van kantharos. Censor-Dexter. Ca. 160-200 na Chr. Inv. 2380. G: 5, 17 (Marcus Aurelius-Septimius Severus).
- *382. Eierlijst. Censor-Dexter. Ca. 160-190 na Chr. Inv. 15020.
- *383. Hangende boog, Censor-Dexter. Ca. 160-190 na Chr. Inv. 15164.
384. Hangende boog. Dexter-Kreis. Ca. 160-210 na Chr. Inv. 14171.
385. Rechts een gevangene, mogelijk geflankeerd door dieren (H-Z II M123). Maiaaus en Dubitus. Ca. 225-245 na Chr. Inv. 2383. G: 5, 8 (Antoninus Pius-Marcus Aurelius).
386. Krans van tweedelige bladeren als afsluiting onderzijde. Ca. 130-200 na Chr. Inv. 2385. G: 5, 14 (Marcus Aurelius-Commodus).
387. Panelen met medaillons, parels als afsluiting onderzijde. Ca. 130-200 na Chr. Inv. 2394. G: 5, 13 (Marcus Aurelius-Commodus).
- *388. Strik. Ca. 130-200 na Chr. Inv. 16007.
- *389. Deklaag afgesleten, decoratie slecht zichtbaar. Trier? Ca. 130-200 na Chr. Inv. 15636.
- *390. Verweerd. Bladornament Gard 1937, P61-63. Ca. 250-400 na Chr. Inv. 8442.
- *391. Sterk gesleten. Band van gestapelde bladeren Gard 1937, R39. Ca. 300-400 na Chr. Inv. 15292 + 16090 (afb. 7, 8).

Rheinzabern

392. Griffioen. Helenius. Ca. 180-220 na Chr. Inv. 8215.
393. Hercules naast staaf van blokparels met rozet. Iulius II-Iulianus I. Ca. 200-270 na Chr. Inv. 15630.

Varia

394. Eierlijst F. Sinzig. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15732.
395. Halve boog, bloem en blokparels. Sinzig (O15). Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16077.
396. Door getordeerde lijst gescheiden dubbele medaillons geflankeerd door rozetten. Blickweiler, ca. 130-180 na Chr.

Inv. 16070.
397. Bladpunten als eierlijst boven vierkante parels. Metz (Weiß-König 2011), ca. 155-170 na Chr.

Inv. 14119.
398. Dolfijn. Comitalis. Haute-Yutz, ca. 165-190 na Chr.
Inv. 14694.

Oost-Gallië, onbekend

399. Beestje. Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 2381. G: 5, 18 (Antoninus Pius-Marcus Aurelius).
400. Fluitspeler. Argonne? Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 2388. G: 5, 5 (Antoninus

Pius).
401. Deklaag verdwenen. Concentrische cirkels en medaillon. Trier? Ca. 120-200 na Chr.
Inv. 2395. G: 5, 6 (Antoninus

- Pius-Commodus).
 *402. Deklaag verdwenen. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 6385.
 *403. Hangende boog. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 8216.
 *404. Bovenrand versiering. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 8245.
 *405. Vogel? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 8262.
 *406. Onderkant zuil? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 8712.
 *407. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14169.
 *408. Geveerde band als horizontale lijst boven of onder versiering? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14181.
 409. Eierlijst en driedubbel medaillon. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14260.
 *410. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14482.
 *411. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14697.
 412. Band van spiralen. Argonne? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14890.
 *413. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14899.
 *414. Eierlijst, boog. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14904.
 *415. Onderrand versiering? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14906.
 416. Eierlijst, hond. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14914.
 *417. Eierlijst, kaders. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14916.
 *418. Deklaag verdwenen, decoratie onzichtbaar. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 14923.
 *419. Vogel naar links. Oost-Gallië, ca. 120-200 na Chr. Inv. 15017.
 *420. Deklaag verdwenen. Groot blad. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15293.
 *421. Ornament? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15453.
 *422. Beestje? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15458.
 *423. Onderrand versiering. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15459.
 *424. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15522.
 *425. Ornament? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15526.
 *426. Figuur? Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15528.
 *427. Deklaag bijna verdwenen. Diagonale zigzaglijnen. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15531.
 *428. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15626.
 *429. Lang geveerd blad. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15627.
 *430. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15628.
 *440. Eierlijst, zigzag. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15730.
 *441. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15731.
 *442. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15815.
 *443. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15909.
 *444. Hangende bogen. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 15996.
 *445. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16005.
 *446. Deklaag verdwenen. Band van kransen of rozetten. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16006.
 *447. Fragment eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16075.
 *448. Eierlijst. Ca. 120-200 na Chr. Inv. 16079.

Bijlage 3 Catalogus van de radstempelsigillata

W. Glasbergen heeft in 1948 al een klein aantal met radstempels versierde stukken gepubliceerd.¹ Deze zijn in de onderstaande tabel gemarkeerd door de toevoegingen G1-G11, die verwijzen naar de volgnummers van zijn catalogus. De door Glasbergen vermelde 'inventarismerken' zijn oude nummers, niet de inventarisnummers die hieronder in de catalogus worden gebruikt.

De 110 fragmenten met radstempelversiering van het Thermenterrein zijn, op twee kleine fragmenten na,² op de volgende pagina's weergegeven. De afwrijfsels zijn voor het merendeel gemaakt door J.R.A.M. Thijssen, de overige door R.A.J. Niemeijer. Thijssen heeft de fragmenten gedetermineerd, aan de hand van de indeling van Hübener (vgl. tabel 8). In de onderstaande tabel zijn de inventarisnummers per Hübener-groep opgenomen.

1	2	3	4	5	6	7	overig	groep
1091	G11 2399	G4 2404	2300	827	G7 2272	6387	14908	?
G10 2398	G8 2402	G1 2406	14182	2298	6386	14693	*15282	?
2400	4791	G3 2407	14219	G6 2405	8711	15993	15738	?
14183	8239	G2 2408	15155	8244	14469	16082	15280	1 of 4?
14187	8436	4768		14184	15281		G5 2397	3?
14691	8437	4770		14188	15283		8238	3?
14920	8970	6388		*14472	15284		14909	3?
14921	14180	8240		14692	15535		14922	3?
16084	14186	8242		15153	16089		15007	3?
	14220	8243		15154			15287	3?
	14221	8246		15365			15739	3?
	14222	14475		16081			16083	3?
	14690	14918		16095			16087	3?
	14910	14919		19026			16088	3?
	15638	15285					15366	3 of 6?
	15745	15286					2265	5?
	15908	15363					14185	5?
	16080	15364					15534	5 of 6?
	16085	15532					8241	5 of 7?
		15533					14474	5 of 7?
		15536					15288	5 of 7?
		15740					16094	5 of 7?
		15741						
		15742						
		15743						
		15744						
		15994						
		16086						
		16093						

¹ Glasbergen 1948, 251-252.

² De inventarisnummers van deze twee stukken zijn in de tabel gemerkt met een asterisk.

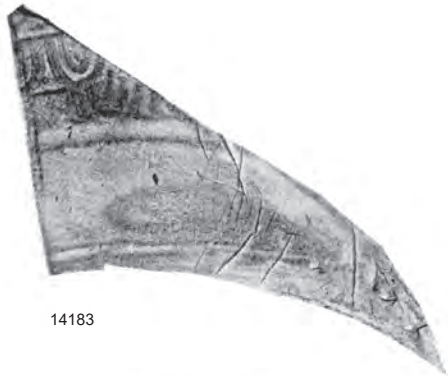
1091

2398

2400

14183

14187

14691

14920

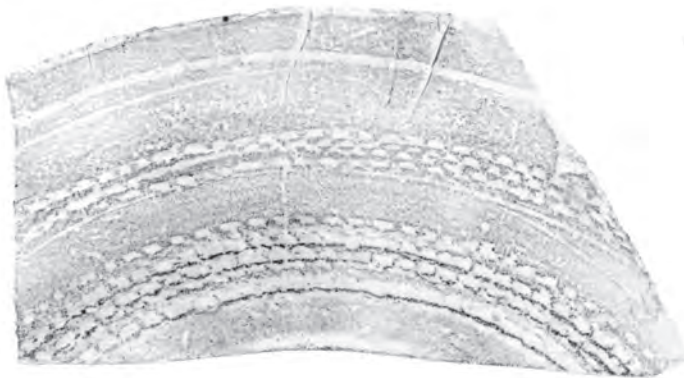
14921

16084

2399

2402

4791

8239

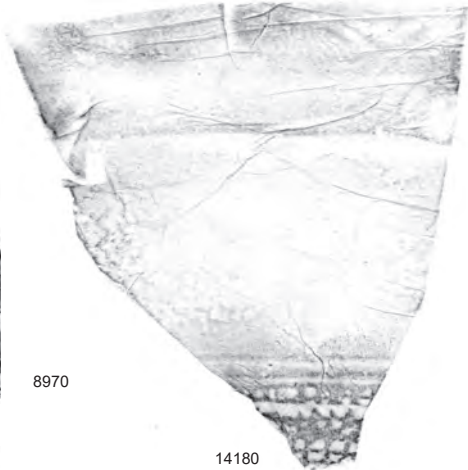
8436

8437

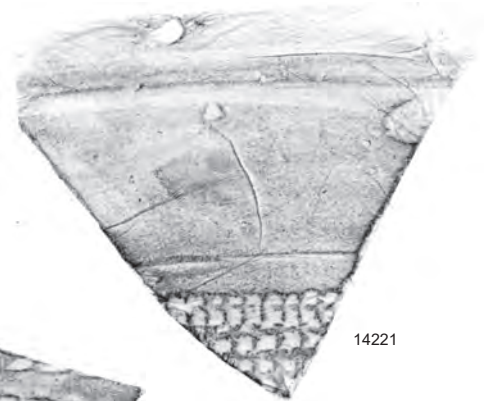
8970

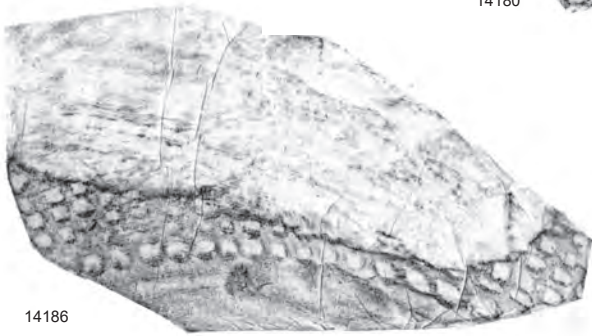
14180

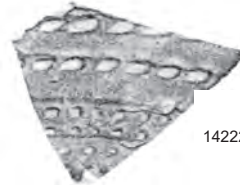
14220

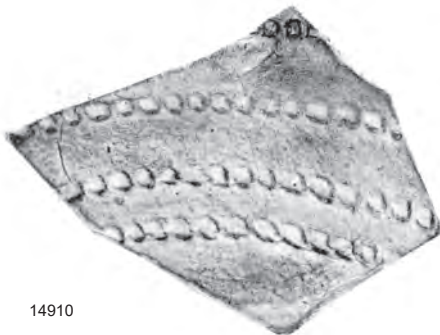
14221

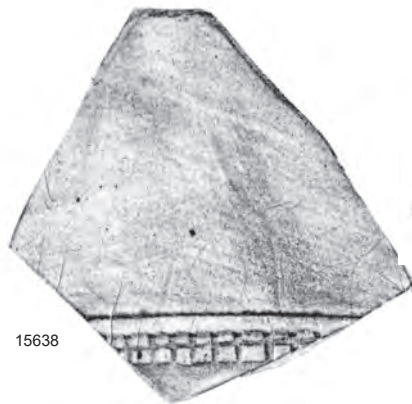
14186

14222

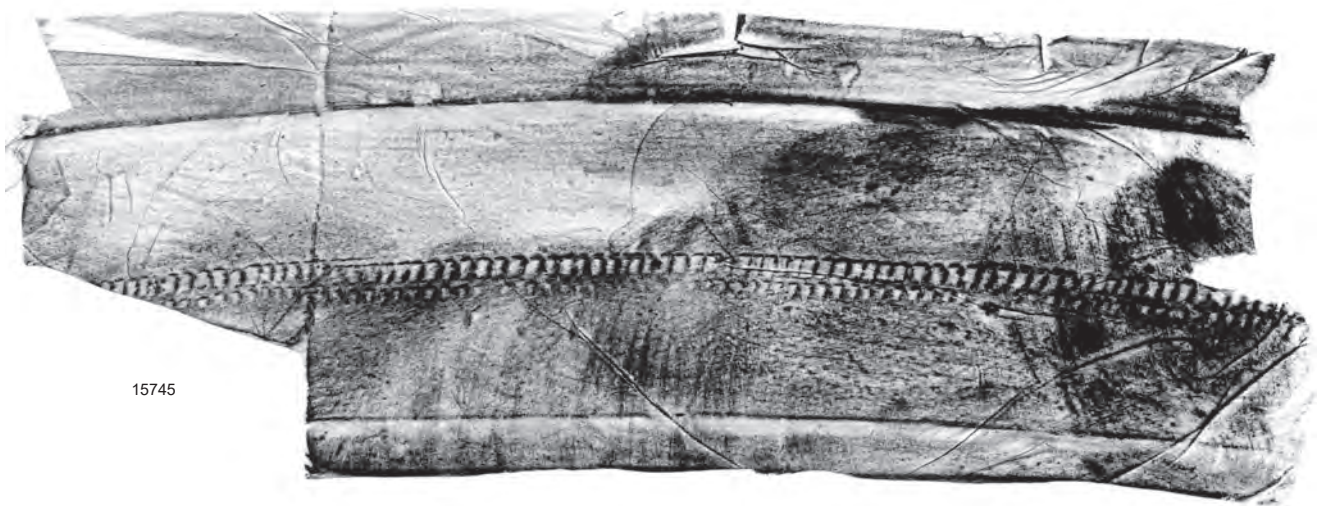
14910

15638

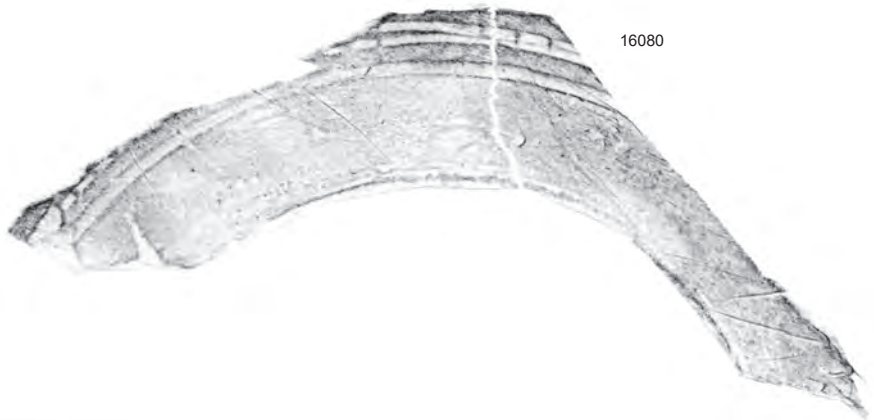
14690

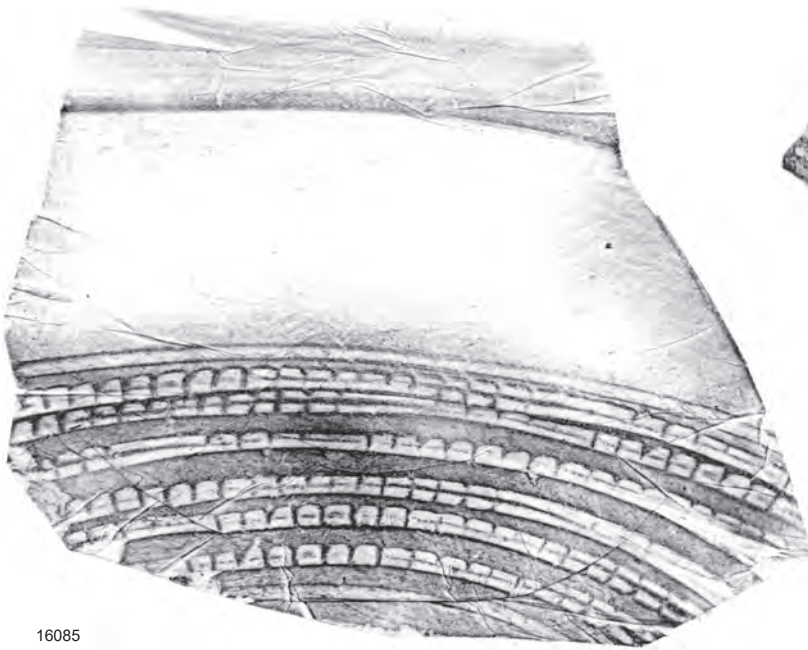
15745

15908

16080

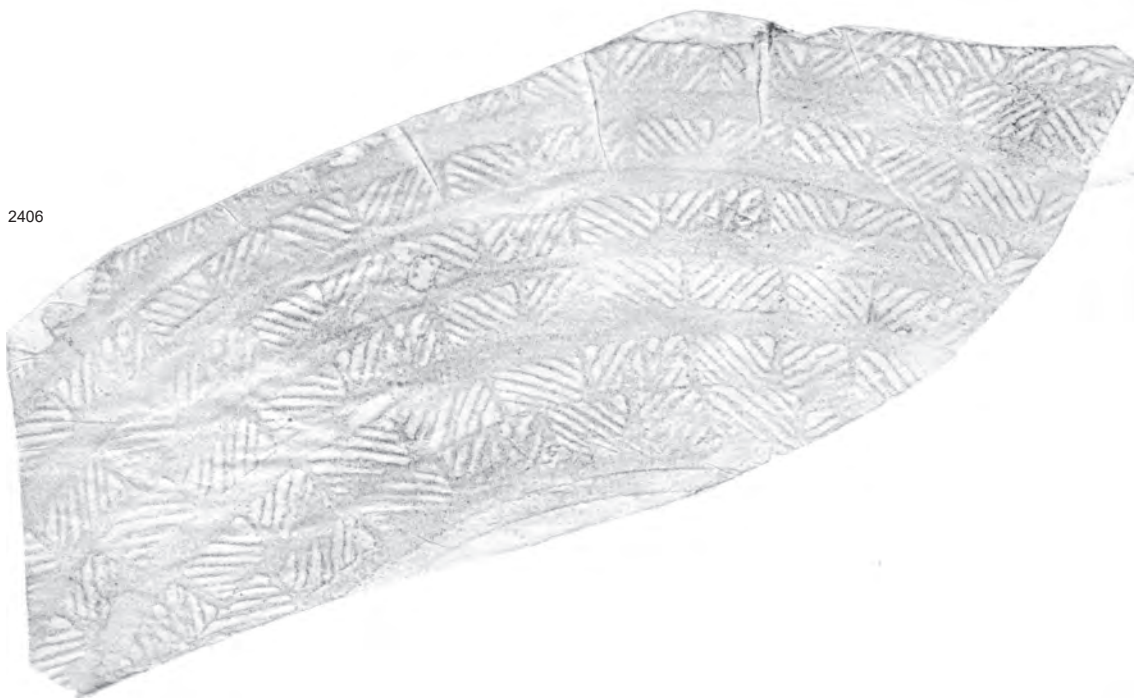
16085

2404

2407

2406

2408

4768

4770

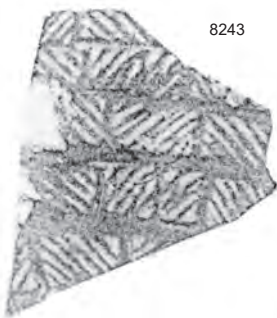
6388

8240

8242

8243

14475

8246

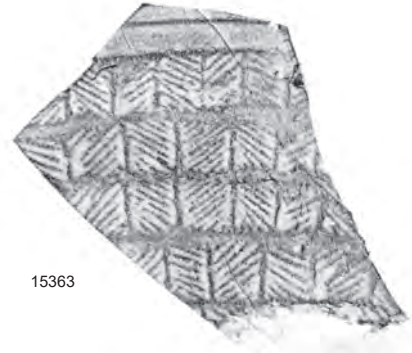
14918

14919

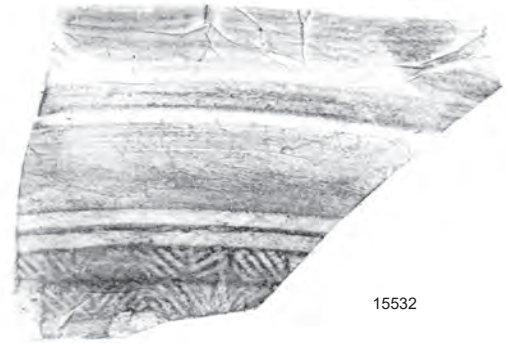
15285

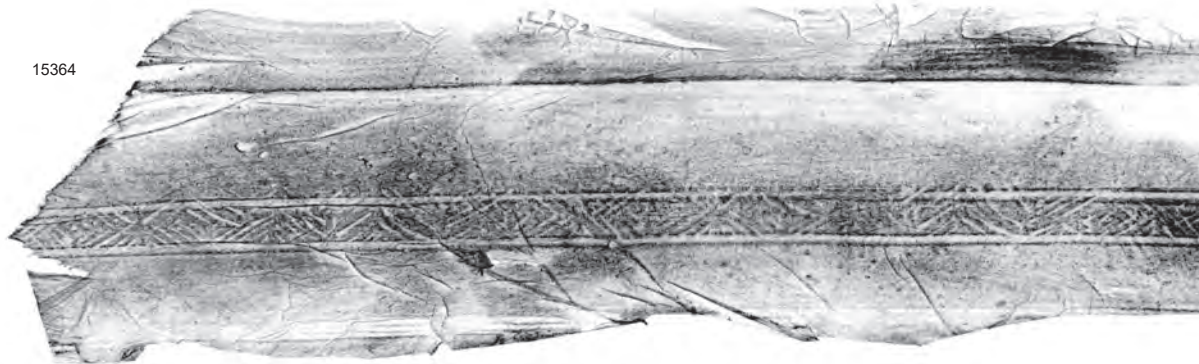
15363

15286

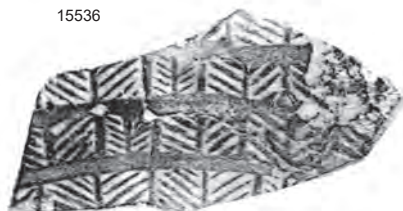
15532

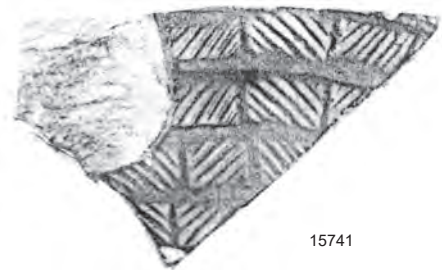
15364

15533

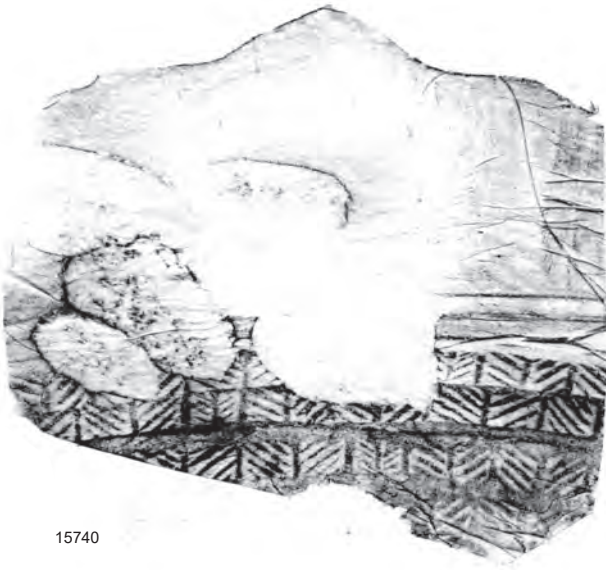

15536

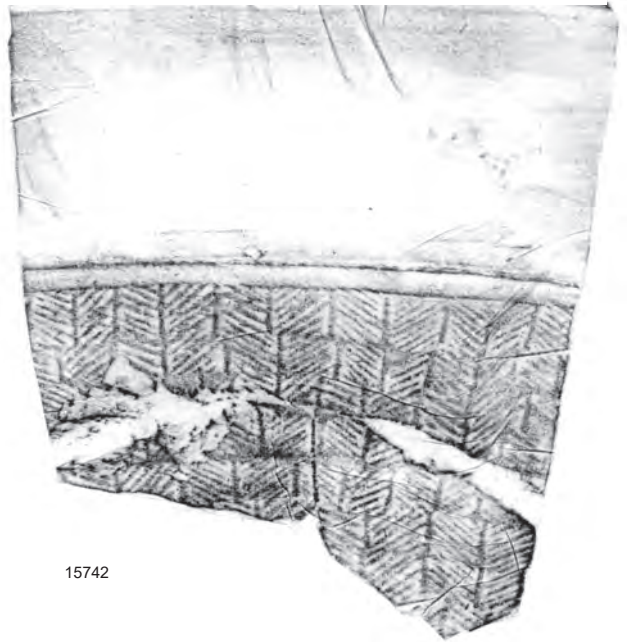

15741

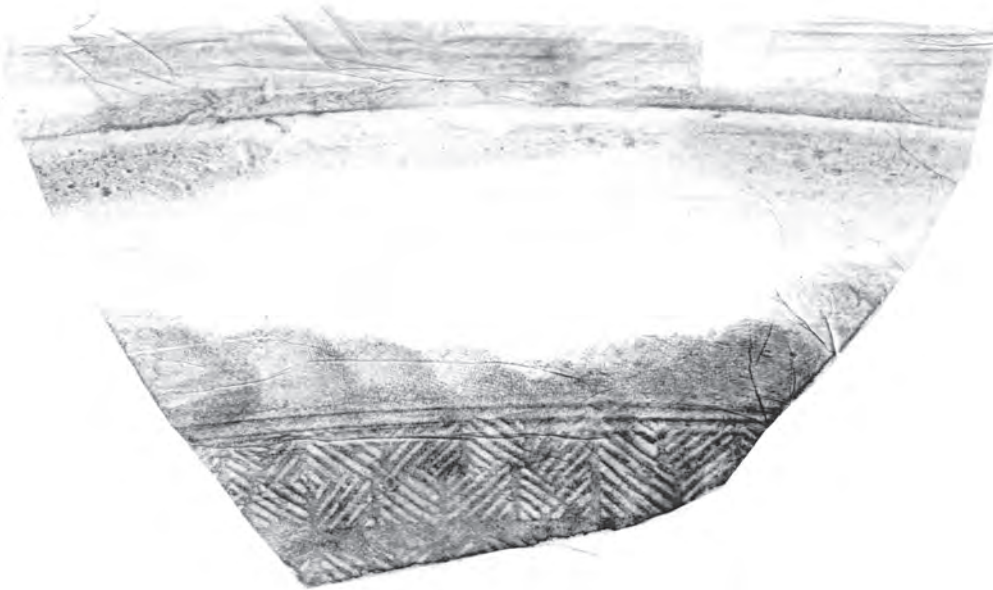

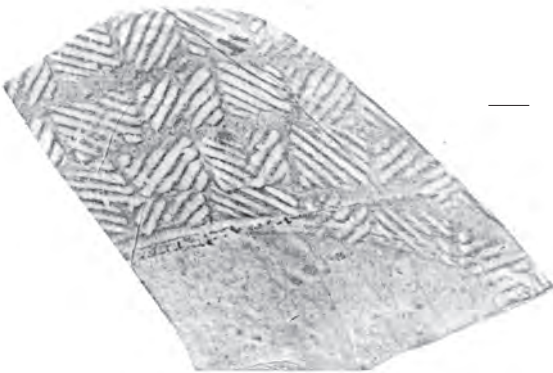
15740

15742

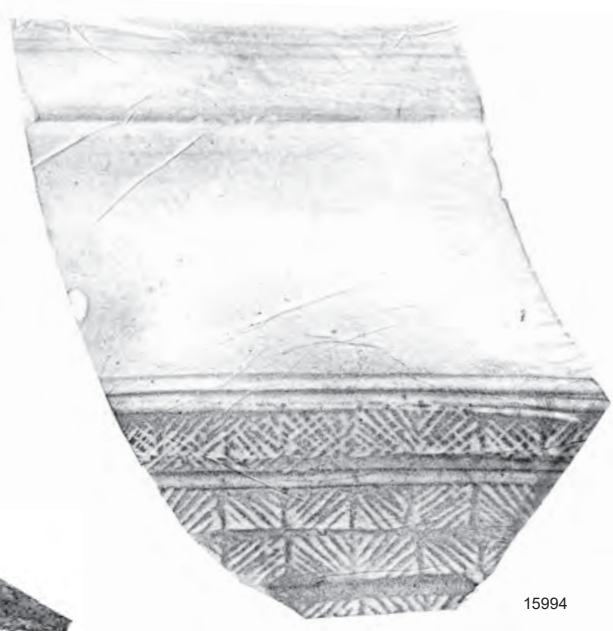

15743

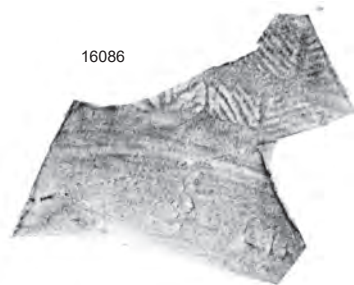

15744

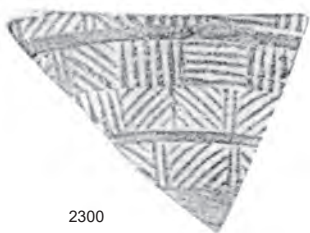
15994

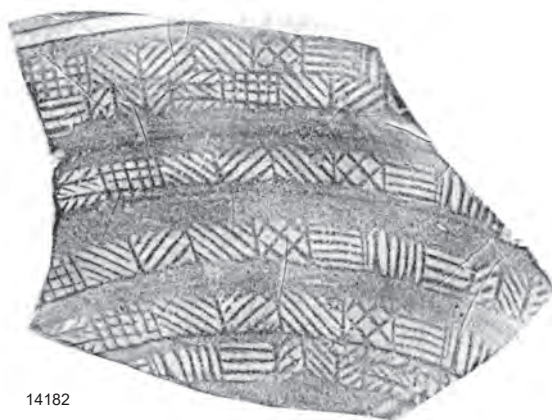
16086

16093

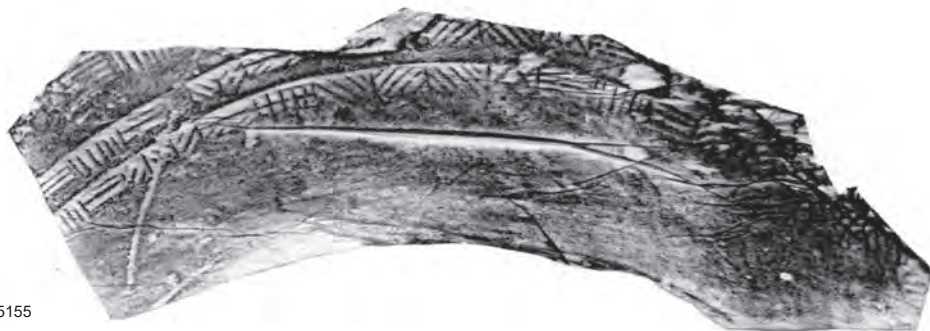
2300

14182

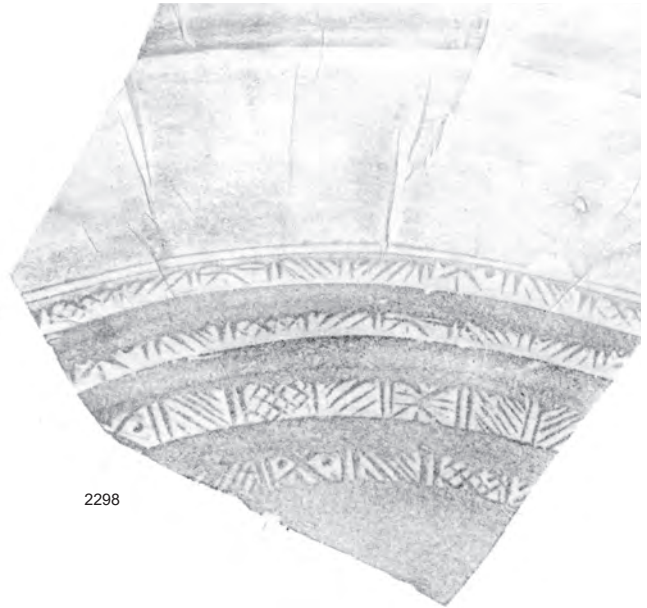
14219

15155

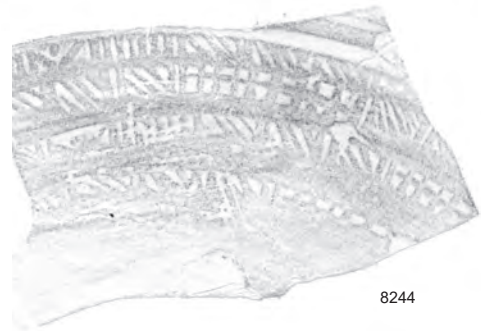
827

2298

2405

8244

14184

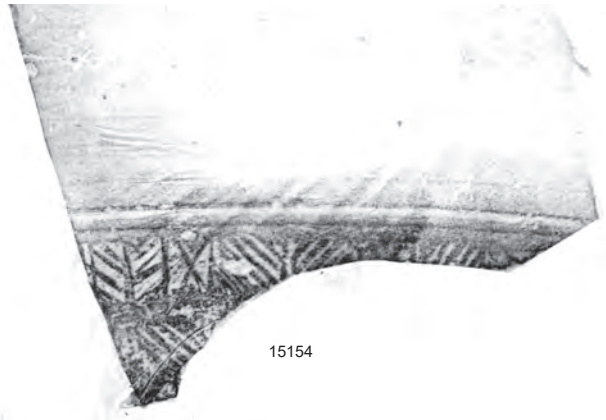
14188

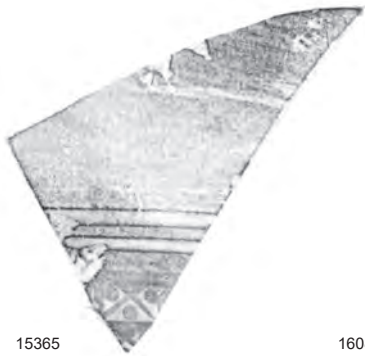
14692

15153

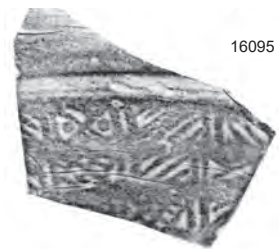
15154

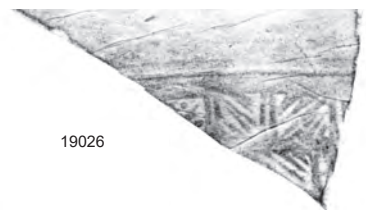
15365

16081

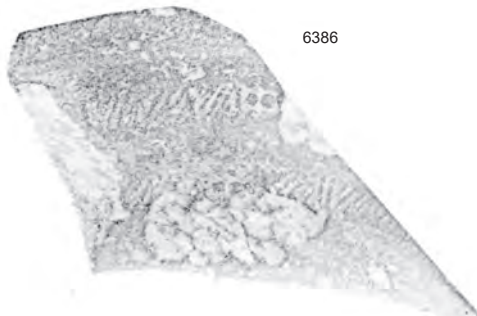
16095

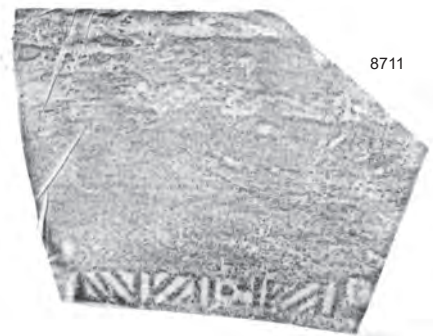
19026

2272

6386

8711

14469

15281

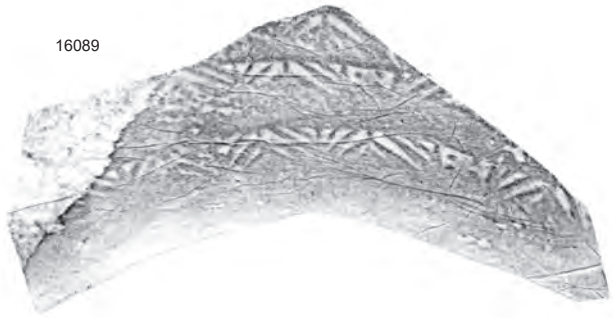
15283

15284

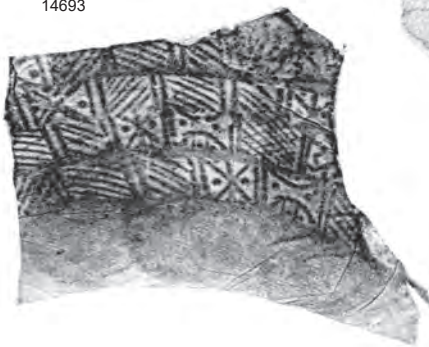
15535

16089

6387

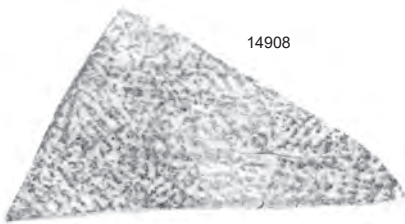
14693

15993

16082

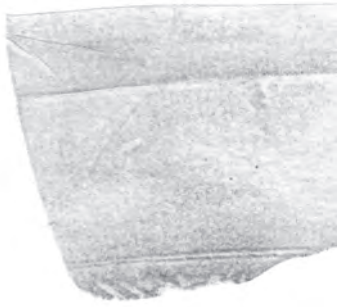
14908

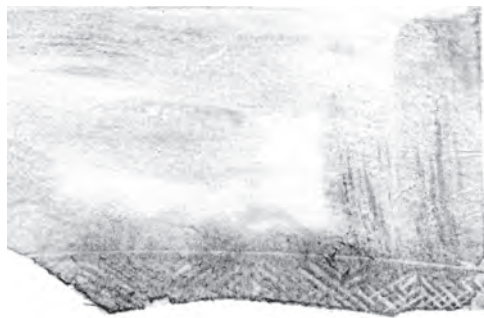
15738

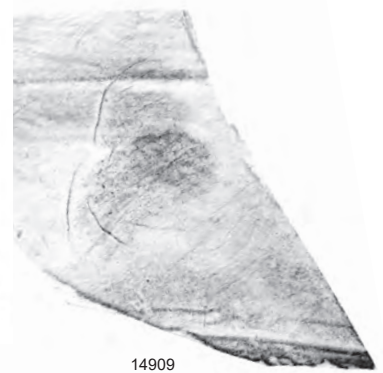
15280

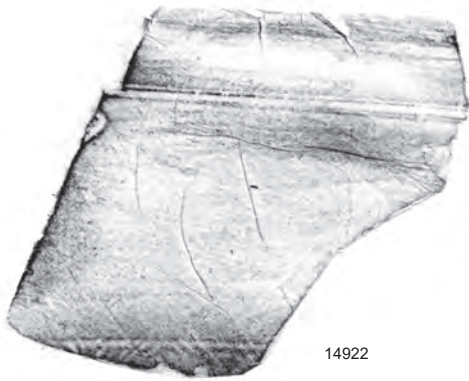
2397

8238

14909

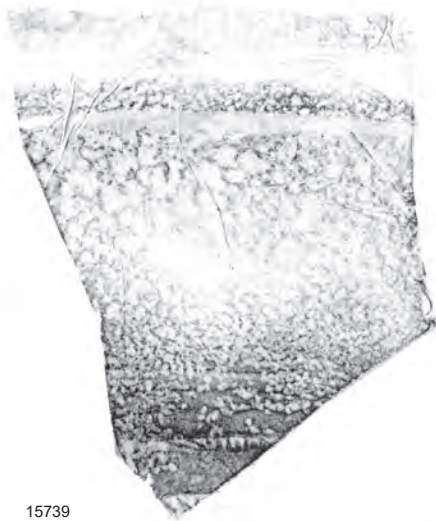
14922

15007

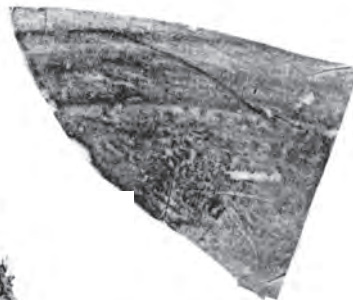
15287

15739

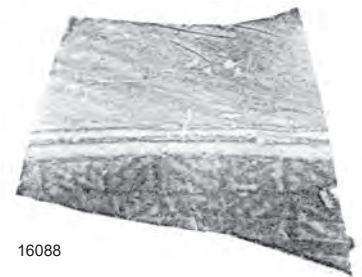
16083

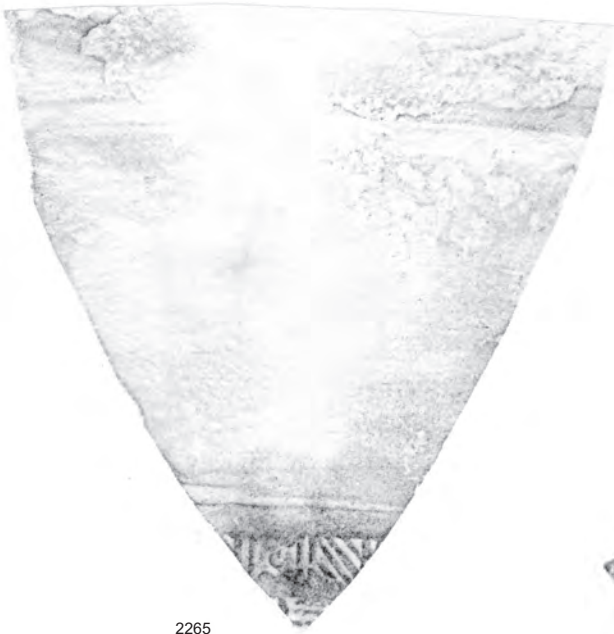
15366

16087

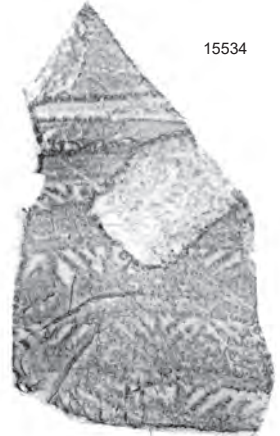
16088

2265

14185

15534

8241

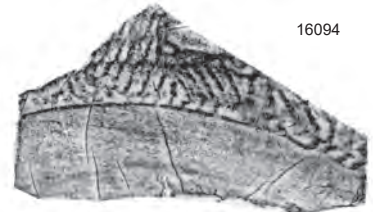
14474

15288

16094

De verzameling terra sigillata van het Thermenterrein in Heerlen telt 3246 fragmenten, verdeeld over 2471 objectnummers. Ruim 1% van de sigillata is afkomstig uit Italië en Lyon, 50% uit Zuid-Gallië, maximaal 7% uit Midden-Gallië en minimaal 41% uit Oost-Gallië, waarvan een vijfde Laat-Romeins is. De verdeling over de productiegebieden maakt duidelijk dat het meeste materiaal uit de 1ste eeuw na Chr. dateert en dat de 2de-3de eeuw duidelijk beter is vertegenwoordigd is dan de 4de-5de eeuw. Het vormenspectrum vertoont geen grote eigenaardigheden, met dien verstande dat er in de 1ste-3de eeuw een verschuiving lijkt te zijn van veel kleine naar veel middelgrote bakjes.

De bodemstempels en decoraties geven een nauwkeuriger beeld van de chronologische samenstelling van de collectie, althans tot na het midden van de 2de eeuw. Daarna raken naamstempels in onbruik en zijn decoraties minder nauwkeurige te dateren doordat er minder goed gedateerde vondstcomplexen zijn dan in de 1ste en vroege 2de eeuw.

De oudste sigillata van het Thermenterrein dateert uit de tijd van Augustus, maar waarschijnlijk niet van voor het begin van de jaartelling. In de tijd van Claudius en Nero is opvallend veel sigillata in de bodem terecht gekomen. In vergelijking met Tongeren, het meest nabijgelegen civiele complex waarvan voldoende gegevens beschikbaar zijn, is er op het Thermenterrein minder sigillata uit de Flavische tijd en de 2de eeuw. De sigillata biedt geen houvast voor de ontwikkeling van het Thermenterrein in de 3de eeuw. Uit de radstempelsigillata kan worden afgeleid dat het zwaartepunt van de Laat-Romeinse activiteiten in de 4de eeuw valt, in elk geval van voor tot na het derde kwart van die eeuw; als de activiteiten zich al tot in de 5de eeuw hebben uitgestrekt, dan zal dit niet lang zijn geweest.

Het opvallendste patroon in de ruimtelijke verspreiding van de sigillata is de oververtegenwoordiging van pre-Flavische sigillata in het noorden en noordoosten van het Thermenterrein. Dit zal wel samenhangen met de vroege vondsten van het in het noorden aangrenzende voormalige Zwarte Veldje, dichtbij de weg Boulogne-Keulen. De Laat-Romeinse sigillata stamt overwegend uit de beide grachten. De ruimtelijke verspreiding biedt verder weinig inzichten, doordat bij bouw en herbouw steeds materiaal uit voorafgaande perioden is opgespit en bij sloop en egalisatie scherven van dezelfde stukken over aanzienlijke afstanden zijn verspreid. Ter plaatse van het badgebouw lijkt men bovendien selectief te hebben verzameld, met een voorkeur voor grote en versierde stukken.

Ruim vijftig fragmenten vertonen sporen van reparaties, slijtage en verwerking. Deze stukken zijn niet gelijkmatig verdeeld over de tijd, maar lijken perioden van een geringer aanbod van sigillata te weerspiegelen. Op 24 stukken zijn namen of andere merktekens ingekrast: 11 of Zuid-Gallische sigillata en 13 op (Midden- of) Oost-Gallische waar. Grote aantallen graffiti zijn kenmerkend voor militaire vondstcomplexen, en een flink aantal vroege graffiti van het Thermenterrein zou de hypothese van een militaire oorsprong van Heerlen kunnen ondersteunen. Omdat minder dan 1% van de sigillatafragmenten is gemerkt, en geen van de stukken in kwestie vóór het tweede kwart van de 1ste eeuw kan worden gedateerd, leveren de graffiti echter geen argumenten voor deze veronderstelling.